

Aelius Aristides als bron voor de kennis van zijn tijd

<https://hdl.handle.net/1874/343858>

A. qu. 192, 1939.

Aelius Aristides

ALS BRON VOOR DE KENNIS
VAN ZIJN TIJD

C. A. DE LEEUW

AELIUS ARISTIDES
ALS BRON VOOR DE KENNIS
VAN ZIJN TIJD

DE AELIUS ARISTIDES
WAS EEN VAN DE GROOTSTE
LEIDERS VAN DE CHRISTEN-
HEID IN DE TWEEDE EEUW
NACH CHRISTI. HET IS
EEN VAN DE WEINIGE
CHRISTENEN WELKE
EEN NUTTIG WERK
HEEFT GEDRUKT
EN WELKE EEN
NUTTIG WERK
HEEFT GEDRUKT

DE AELIUS ARISTIDES

DE AELIUS ARISTIDES

ANNA KRISTINA
VAN DER
WOUDE

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3871 7462

Diss. Utrecht, 1939

AELIUS ARISTIDES

ALS BRON VOOR DE KENNIS VAN ZIJN TIJD

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE
UTRECHT OP GEZAG VAN DEN RECTOR-
MAGNIFICUS DR TH. M. VAN LEEUWEN,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER
GENEESKUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN
DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN
DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 28 APRIL
1939, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

CORNELIS ARIE DE LEEUW

GEBOREN TE ZEGVELD

AMSTERDAM — H. J. PARIS — MCMXXXIX

ALIS BRON VOOR DE KENNIS VAN ZIJN TIJD

AELIUS ARISTIDES

PROEFSCHRIFT

TER VERWIJZING VAN DER GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WISSE-
NSCHAPPEN VAN DE UNIVERSITEIT
TE ROTTERDAM, VERZAAKT VAN DEN RECTOR
MAGISTRUS DR. M. VAN LEEUWEN
HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER
GENEESKUNDE, VOMENS BESLUIT VAN
HET SENAAT DER UNIVERSITEIT TOEGE-
BEHEEDENDE VAN DE FACULTEIT
TE VERWIJZEN OP VRIJDAG 20 APRIL
1887 DES VORMIDDAGS 10 UUR

1887

CORNELIS AUG. DE LEEUW

(Dokter in Geneeskunde)

Promotor Prof. Dr. H. BOLKESTEIN

AAN DE NAGEDACHTENIS
VAN MIJN MOEDER
AAN MIJN VADER
AAN MIJN VROUW

Bij de beëindiging van mijn Universitaire studie betuig ik mijn dank aan de Hoogleraren en Lector aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, wier onderwijs ik heb mogen volgen, Prof. Dr. W. Caland †, Prof. Dr. P. H. Damsté, Prof. Dr. B. J. H. Ovink, Prof. Dr. C. W. Vollgraff, Prof. Dr. H. Wagenvoort, Dr. G. van Hoorn, en in het bijzonder aan Prof. Dr. H. Bolkestein, onder wiens leiding ik dit proefschrift geschreven heb.

INHOUD

I — LEVEN EN WERKEN VAN ARISTIDES 1

Aristides in het begin van de tweede Eeuw te Hadrianotherae geboren (blz. 1), leerling van den grammaticus Alexander van Cotyaeum (blz. 2), en de groote rhetoren van zijn tijd (blz. 3) — Reizen naar Egypte, Italië en Griekenland (blz. 3) — Aangetast door ernstige ziekten (blz. 3) — Groot aanzien als redenaar (blz. 3) — Bewerker van de herbouw van het door aardbeving verwoeste Smyrna (blz. 4) — Het jaar van zijn dood onbekend (blz. 4) — Bronnen voor zijn levensgeschiedenis (blz. 4) — Vruchtbaar schrijver (blz. 4) — Verloren werken (blz. 5) — Edities (blz. 5).

II — POLITIEKE TOESTAND 6

Oordeel van Aristides en anderen over het Romeinsche Rijk (blz. 6) — Vergelijking met vroegere Rijken (blz. 7) — Karakteristiek van het Rom. Rijk (blz. 7) — Waardeering der Keizers (blz. 8) — Centralisatie en bureaucratie (blz. 9) — Koeriers (blz. 10) — Toezicht op ambtenaren (blz. 10) — Bemoeingen met en controle op de steden (blz. 10) — Pogingen tot het bewaren van de eendracht in het Rijk (blz. 10 sq.) — Vrede en veiligheid binnen het Rijk (blz. 12) — Romeinsche burgers (blz. 13) — Burgers der civitates liberae (blz. 13) — Burgers der civitates stipendiariae (blz. 14) — De rest van de bevolking (blz. 14) — Taak der stadhouders; hun gedrag (blz. 14 sq.); hun bevoegdheden beperkt (blz. 15) — Gedragingen der steden t.o.z. van de stadhouders (blz. 16) — Lagere ambtenaren (blz. 16) — Aristides candidaat gesteld als Ἀρχιτερεὺς Ἀσίας (blz. 16); als ἐκλογεὺς (blz. 17); als εἰρηνάρχης (blz. 18 sq.); als Prytaan (blz. 20) — Conclusie, die uit de beschrijving dezer candidaturen te trekken is (blz. 21) — Verloop van een rechtszitting (blz. 21) — Rechtspraak der stedelijke rechtbanken (blz. 21 sq.) — Opgelegde straffen (blz. 22) — Alleen vermogenden komen voor ambten in aanmerking (blz. 22 sq.) — Bevoegdheden van de Raad (blz. 23), van de Volksvergadering (blz. 23 sq.) — Defensieve buitenlandsche

politiek van het Rom: Rijk (blz. 24) — Functie en inrichting van het leger (blz. 25). Recruteering der soldaten (blz. 25) — Aristides' dankbaarheid voor de heerschende vrede (blz. 26).

III — ECONOMISCH-SOCIALE TOESTAND 26

Vrede als bron van welvaart (blz. 26) — Aristides' beschrijving van Rome's bloei (blz. 27) — Welvaart in de provincie Azië (blz. 27); beschrijving van Smyrna (blz. 27), Cyzicus (blz. 28), Pergamum (blz. 28), Ephese (blz. 28), Rhodus (blz. 28), Alexandrië (blz. 28), Athene (blz. 28), Corinthe (blz. 29) — Aristides' getuigenis door anderen bevestigd (blz. 29) — Oorzaak van de welvaart is o.a. de handel (blz. 29); Rome als handelsplaats (blz. 29); Smyrna, (blz. 30); Corinthe (blz. 30) — Serapis en Poseidon als beschermheiligen van de handel (blz. 30) — Scheepvaart; snelheid der schepen (blz. 31); geschooldheid en gage van de matrozen (blz. 31). Goederenvervoer over land (blz. 31) — Nijverheid (blz. 31); Attica: marmer en zilver (blz. 31); dwangarbeid in Egyptische steengroeven (blz. 32) — Landbouw (blz. 32); landbouwers niet hoog aangeslagen (blz. 32); Egypte, Sicilië, en Libye als landbouwgebieden (blz. 32). — Slaven in vele bedrijven werkzaam (blz. 33); slavinnen als voedsters en hetaeren (blz. 33); vrijlating van slaven (blz. 33). — Bij groote rampen hulpverlening door den Keizer (blz. 33); herbouw van Smyrna door M. Aurelius (blz. 33 sq.); ook hulpverlening der steden onderling (blz. 34) — Keizerlijke steun bij slechte economische toestand: Italië, Griekenland (blz. 34) — Veel geld aan de verfraaiing der steden ten koste gelegd door stadsregeeringen en particulieren (blz. 35) — Uitdeelingen van brood en geld; het geven van spelen (blz. 35) — Welvaart minder groot dan Aristides meent (blz. 35); symptomen daarvan (blz. 36).

IV — DAGELIJKSCH LEVEN 36

Opvoeding der kinderen (blz. 36); scholen (blz. 37); hooger onderricht (blz. 38) — Feesten (blz. 38) — Athletiek (blz. 38) — Eerbewijzen (blz. 39) — Uitingen van droefheid (blz. 39) — Familie-feesten (blz. 39) — Beleefdheidsvormen (blz. 40) — Badhuizen (blz. 40) — Zwemsport (blz. 40) — Reizen (blz. 40); reiswagens (blz. 41); herbergen (blz. 41); logies in tempels (blz. 41 sq.).

V — MORAALE EN MORALITEIT 42

Moreele eischen dezelfde als in de klassieke periode (blz. 42) Plichten der kinderen ten opzichte van de ouders en omge-

keerd (blz. 43); waardeering van het bezit van kinderen (blz. 43) — Huwelijksmoraal (blz. 43 sq.) — Positie van de vrouw (blz. 44) — Verderfelijke invloed van de comédie op de vrouwen (blz. 44) — Sexueele moraliteit (blz. 44) — Plichten t.o.z. van de slaven (blz. 45); plichten der slaven (blz. 45) — Houding t.o.z. van vrienden en vijanden (blz. 45) — Gastvrijheid (blz. 46) — Eerbied voor de ouderdom (blz. 46) — Waardeering van het bezit van geld (blz. 46); het geld-verdienen (blz. 46) — Houding t.o.z. van rijken (blz. 47) — Waardeering van de τέχνη (blz. 47); verachting van de ambachtslieden (blz. 47) — Verachting der barbaren (blz. 48); verschil tusschen barbaren en Grieken (blz. 48) — Plichten t.o.z. van de medemensch (blz. 48) — Houding t.o.z. van de dieren (blz. 49) — Plichten t.o.z. van de staat (blz. 49) — Plichten van de staat (blz. 49 sq.) — Waardeering van de oorlog (blz. 50) — In tweede Eeuw geen spoor van algemeen zedenverval (blz. 51).

VI — KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN 51

I — B E E L D E N D E K U N S T (blz. 51—53) — Aesthetisch gevoel der Grieken (blz. 51 sq.) — Belangstelling voor kunst (blz. 52) — Schilder- en beeldhouwkunst (blz. 52) — Caricaturen (blz. 52) — De kunst is reproduceerend (blz. 52) — Bouwwerken als uiting van rijkdom (blz. 53) — Leidende positie van Athene in bouw- en beeldhouwkunst (blz. 53) — Waardeering van het natuurschoon (blz. 53) — De schoonheid van het menschelijk lichaam (blz. 53).

II — L I T T E R A T U U R (blz. 53—71) — Belangstelling voor litteratuur (blz. 53 sq.) — Grooter waardeering van Aristides voor proza dan voor poëzie (blz. 54) — Tragedie en comédie (blz. 54) — Bezwaren van Aristides tegen de comédie (blz. 55) — Verachting voor tooneelspelers en -schrijvers (blz. 56) — Belangstelling van het publiek voor comedies (blz. 56) — Grootste belangstelling voor rhetoriek (blz. 57) — Universeel karakter der rhetoriek (blz. 57) — Declamaties (blz. 57) — De declamaties van Aristides (blz. 57) — Aristides als leeraar (blz. 58); zijn leerlingen (blz. 58) — Doel der rhetorica (blz. 58) — Lofredevoeringen (blz. 58 sq) — Aristides als vredestitcher (blz. 59) — Zijn verdiensten als orator jegens Smyrna (blz. 59) — Verscheidenheid in de stijlen van Aristides (blz. 60) — Zijn prozahymnen (blz. 60) — en grafredevoeringen (blz. 61) — Aristides als historicus (blz. 61) — Aristides' oplossing van het probleem van de Nijl (blz. 62) — Philosophie is onderdeel van de rhetoriek (blz. 62) — Aristi-

des' ideeën over de verhouding tusschen philosophie en rhetoriek (blz. 63) — Aristides als aanklager der „onwaardige filosofen” (blz. 63 sq.) — Vaagheid van deze aanklacht (blz. 67) — De oorzaak daarvan (blz. 68) — Karakter en inhoud der *Ἱσφοι λόγοι* (blz. 68 sq.) — Aristides' citaten (blz. 70) — Aristides als Atticist en bestrijder van de Aziatische stijl (blz. 70) — Oorzaak van de overwinning van het Atticisme (blz. 71).

III — G E N E E S K U N D E (blz. 71—99) — Gewoonten der artsen (blz. 71) — Richtingen in de geneeskunde (blz. 72) — Grootste belangstelling van Aristides voor de therapie (blz. 72) — Aristides' ervaringen met de medici (blz. 72 sq.) — De psychische geneeswijze (blz. 73) — Recepten der artsen (blz. 73) — Aristides' waardeering van de medici (blz. 73) — Aristides als patient van het Asclepieum te Pergamum (blz. 73) — Zijn vertrouwen in de daar gebruikelijke geneesmethoden (blz. 73) — Deze houding in zijn tijd algemeen (blz. 74) — Houding der dokters daartegenover (blz. 74) — Rationalistische verklaring der droomen door het tempelpersoneel (blz. 75) — Langdurige kuur geen zeldzaamheid (blz. 75) — Dankinscripties en aretalogieën (blz. 75) — Gunstige invloeden der patienten op elkaar (blz. 76) — Invloed van het tempelpersoneel (blz. 76) — Gunstige invloed van de overtuiging, dat Asclepius geen te zware opdrachten geeft (blz. 77) — Het paradoxale in de gezelingen (blz. 78) — Voorschriften van Asclepius worden dikwijls individueel gegeven (blz. 78) — Gunstige factoren in het Asclepieum zijn voornamelijk van psychische aard (blz. 79) — Geringe invloed van het feit, dat niet allen genazen (blz. 80) — Groote belangstelling voor Asclepiea, en andere als gezingschenkend beschouwde tempels (blz. 80) — Bezoekers uit alle klassen der maatschappij (blz. 81) — Geen onderlinge concurrentie (blz. 81) — De incubatie te Pergamum (blz. 81) — Het ingrijpen van Asclepius (blz. 82) — De in de droomen gegeven opdrachten zeer gevarieerd (blz. 82) — Asclepius' werkzaamheden niet tot de therapie beperkt (blz. 83) — Wijzigingen in de voorschriften van Asclepius (blz. 83) — Vizioenen en godenverschijningen (blz. 84) — Gedaanten, waarin Asclepius zich vertoont (blz. 84) — Indruk van een godenverschijning (blz. 84) — Vaststelling van het goddelijk karakter van een droom (blz. 85) — Exegese der droomen (blz. 86 sq.) — Discussies over de juistheid daarvan (blz. 88) — Godheid eventueel bereid zijn aanwijzigingen te verduidelijken (blz. 88) — Droomen hebben soms op anderen betrekking (blz. 88) — Voorbeden (blz. 88) — Voor- en nadeelen, die de omgang met gunstelingen van

Asclepius kan bieden (blz. 88 sq.) — Asclepius' bemoeingen reiken ver buiten het terrein der geneeskunde (blz. 89) — Aristides' beschrijving van de methoden van Asclepius is eenzijdig (blz. 90) — De geneesmethoden van Asclepius zijn ook in de geneeskunde gebruikelijk (blz. 90) — Recepten van Asclepius zijn ook in de officieele geneeskunde bekend (blz. 90 sq.) — Braak- en purgeermiddelen (blz. 92) — Dieet (blz. 92) — Aderlaten (blz. 93) — Waterkuren (blz. 93) — Kleedij (blz. 93) — Gymnastische oefeningen (blz. 94) — Geestelijke inspanning (blz. 94) — De geneeskracht der muziek (blz. 94) — Magic (blz. 94 sq) — Uitingen van dankbaarheid (blz. 95) — Het Asclepieum (blz. 96) — Heilige dieren (blz. 97) — Tempelartsen (blz. 97) — Droomuitleggers (blz. 97) — De heilige put (blz. 97) — Psychische factoren als oorzaken der wonderen (blz. 98 sq.) — Het geschieden der wonderen is een bewijs van een sterk geloof (blz. 99).

VII — GODSDIENST . . . . .

99

In de tweede Eeuw bestaat er in alle lagen van de maatschappij groote belangstelling voor godsdienst (blz. 99 sq.) — De oude cultus in eere gehouden (blz. 101 sq) — Tempels (blz. 102) — Openbaring van de macht der goden vooral in het tempelgebied (blz. 103) — Tempels als asyl (blz. 103) — Godenbeelden (blz. 104) — Lampen en kandelaars (blz. 104) — De heilige drievoet (blz. 104) — Priesters en priesteressen (blz. 104) — Heilige dieren (blz. 105) — Handhaving van de cultus op zichzelf niet voldoende geacht (blz. 105) — Behoefte aan onmiddellijk contact met de goden (blz. 105) — De mysteriën (blz. 106) — De Eleusinische mysteriën (blz. 106) — Oostersehe goden in het centrum der belangstelling (blz. 106) — Serapis, Isis (blz. 107) — Grieksche goden treden met de menschen in verbinding (blz. 107) — Bijna alle goden kunnen genezing schenken (blz. 107) — Asclepius, de helper der menschen op alle terreinen van het leven (blz. 108) — Zegeningen der goden (blz. 109) — Omgang met goden schenkt bovenaardsche vreugde (blz. 109) — Gewenning aan vizioenen (blz. 110) — Aristides doet niets zonder Asclepius geraadpleegd te hebben (blz. 110) — Niet ieder kan met de goden in relatie treden (blz. 110) — Goddelijke openbaringen worden eershalve geschonken (blz. 110 sq.) — De theorie van Paradas (blz. 111) — Uiterlijke gunstbewijzen: het ganzenescorte, de aardbevingen (blz. 111 sq) — Hiernamaalsopvattingen (blz. 113 sq.) — Geloof aan de macht van het noodlot (blz. 114) — Toekomstvoorspellingen (blz. 115) — Astrologie (blz. 115) — Zeus en Asclepius als beheerschers van het nood-

lot (blz. 116) — Magie (blz. 117) — Het wezen der goden (blz. 117) — Religieuze ideeën van Aristides niet in een confessie uit te drukken (blz. 118) — Polytheïsme (blz. 118) — Identificatie (blz. 118) — Syncretisme (blz. 118) — Henotheïsme (blz. 119) — Monotheïsme (blz. 119). Zeus als oppergod (blz. 119) — Synthese tusschen Monotheïsme en Polytheïsme (blz. 120) — Aristides' houding bij de vervaardiging van zijn godenhymnen (blz. 121) — Zijn houding t.o.z. van Asclepius (blz. 121) — Bijzondere positie van Serapis (blz. 122) — Verschil tusschen Zeus en Serapis (blz. 123) — De verschillende opvattingen zijn niet met elkaar in overeenstemming te brengen (blz. 123) — Aristides' opvattingen zijn door de groote massa gedeeld (blz. 123) — Aristides' houding t.o.z. van de mythen (blz. 123 sq.) — Reactie van het publiek daarop (blz. 125).

VIII — DE FIGUUR VAN ARISTIDES. 125

- I — ARISTIDES ALS RHETOR (blz. 125—134)
 — Aristides is met hart en ziel rhetor (blz. 125) Zijn waardeering van de rhetoriek (blz. 126) — Zijn bezwaren tegen de improvisatie (blz. 126) — Aristides als dichter (blz. 127) — Zijn successen als redenaar (blz. 127) — Aristides' oordeel over zichzelf (blz. 128) — Het oordeel van zijn tijdgenooten (blz. 129) — Bewondering van zijn werken tot op de Byzantijnsche tijd (blz. 129) — Het oordeel van Canter (blz. 129), Reiske (blz. 129), Dindorf (blz. 130), Wilamowitz (blz. 130) — Oorzaak van de uiteenlopende waardeering van Aristides (blz. 130 sq.) — Aristides als navolger van Demosthenes en Isocrates (blz. 131) — Gehalte van zijn redevoeringen (blz. 131). — Aristides' sophisterijen (blz. 132 sq.).
- II — DE ZIEKTE VAN ARISTIDES (blz. 134—143) — Geestelijke en lichamelijke abnormaliteit van Aristides (blz. 134) — Zijn ziekten en kwalen (blz. 135) — De door hem beschreven symptomen wijzen op hysterie (blz. 136 sq.) — Het ontstaan van zijn ziekten (blz. 138) — Zijn herstel (blz. 138) — Geestelijke stoornissen (blz. 138 sq.) — Meest in het oog loopende karaktertrek is zijn ijdelheid (blz. 140 sq.) — Deze door zijn droomen bevredigd (blz. 141 sq.) — Zijn egocentrisch religieus gevoel (blz. 142 sq.).
- III — MORAAL EN MORALITEIT VAN ARISTIDES (blz. 143—144) — Aristides niet onverschillig t.o.z. van zijn slaven (blz. 143) — Zijn moraal is burgerlijk (blz. 144).
- IV — ARISTIDES ALS VERTEGENWOORDIGER VAN EEN BEVOORRECHTE BE-

VOLKINGSGROEP (blz. 144—146). — Aristides beweegt zich bijna uitsluitend in de kringen der rijken en intellectueelen (blz. 144), en is tevreden met de bestaande toestand (blz. 144) — In de algemeen heerschende welvaart deelen niet allen (blz. 145) — Geringe belangstelling van Aristides voor zijn eigen tijd (blz. 145).

V — S L O T W O O R D (blz. 146).

INLEIDING

De opzet van deze studie is, uit de geschriften van Aelius Aristides, die volgens Wilamowitz „inhaltlich bisher ganz vernachlässigt sind”, alle gegevens betreffende de politieke en economische toestand, de moraal en moraliteit, het dagelijksch leven, de kunsten en wetenschappen, en de godsdienstige opvattingen van zijn tijd te verzamelen, en een onderzoek in te stellen naar de persoon van den schrijver, voorzoover dit voor een juist begrip van zijn werken noodig bleek te zijn.

I. LEVEN EN WERKEN VAN AELIUS ARISTIDES

Πόπλιος Αἴλιος Ἀριστείδης, die op latere leeftijd de bijnaam Θεόδωρος aannam ¹⁾, werd in het begin van de IIe Eeuw^{n^v} te Hadrianotherae, een stad in Mysië, waar zijn vader Eudaemon als priester van Zeus werkzaam was ²⁾, geboren ³⁾.

¹⁾ In oratie L (§ 53) K verhaalt Aristides, hoe Asclepius hem deze bijnaam gaf. De volledige naam komt slechts éénmaal voor, n.l. op een inscriptie uit Alexandrië (C. I. G. 4679). Zelf noemt hij zich Αἴλιος Ἀριστείδης (XIX § 1, LI § 24 K).

²⁾ Vgl. L § 72 sq. K. Ed. Dindorf, III blz. 737, 758, Suidas s.v. Ἀριστείδης.

³⁾ Suidas deelt ons mede, dat Aristides onder de regeering van Commodus gestorven is (Suidas s.v. Ἀριστείδης), en Philostratus, dat hij 60 of 70 jaar oud geworden is (vgl. Ed. Dindorf III blz. 761). Het jaar van zijn geboorte ligt dus tusschen 110 en 132. Op grond van de door Aristides beschreven constellatie van de sterren bij zijn geboorte (L § 57 sq. K) heeft men kunnen vaststellen, dat Aristides in het jaar 117 of 129 geboren moet zijn (vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 465 sq.). J. Masson, de eerste, die getracht heeft, uit de beschikbare gegevens de levensgeschiedenis van Aristides samen te stellen, is in zijn *Collectanea historica ad Aristidis vitam* (1722; Vgl. Ed. Dindorf, III blz. 1 sq.) tot de conclusie gekomen, dat Aristides in 129 na Chr. geboren is. Letronne nam echter (*Recherches pour servir à l'histoire de l'Égypte, Recueil des Inscr. d'Ég.* 1848, I, blz. 131 sq.) het jaar 117 als geboortejaar aan, hierin nagevolgd door Waddington (*Chronologie de la vie du rhéteur Aristide, Mémoires de l'Académie des Inscr. et Belles-Lettres, XXVII, 1867, blz. 203 sq.*). W. Schmid heeft daarentegen het jaar 129 weer als geboortejaar verdedigd (die *Lebensgeschichte des Rhetors Aristides*, Rhein. Mus. XLVIII, 1893, blz. 53 sq.). B. Keil deelde aanvankelijk dit standpunt (*Hermes, XXXII, 1897, blz. 497 sq.*), maar in de Praefatio van zijn editie (deel II, blz. 31, 1898) komt hij van deze opvatting terug: „nam Schmidii rationes falsas esse constat, quicquid ille nunc clamitat“. Als geboortejaar nemen ook o.a. Corsen (*Das Todesjahr Polycarps*, *Zeitschrift für Neutest. Wiss.*, III, blz. 61 sq.), Egger (*Die Aembterlaufbahn des Nonius Macrinus, Jahreshefte des Oest: Arch: Inst., Beiblatt, IX, 1906, blz. 71 sq.*), A. Boulanger (*Aelius Aristide, 1923, blz. 462 sq.*) en W. G. Waddell (*A Discourse by Aelius Aristides, University of Egypt, Bulletin of the faculty of arts, II, 2, 1934*) het jaar 117 aan. Zoowel W. Schmid (*Philologische Wochenschrift, 44, 1924*) als A. Boulanger (*Aelius Aristide, blz. 461*),

Hij is eerst leerling van Alexander van Cotyaeum, een zeer be-
roemd grammaticus, aan wien hij na diens dood de 'Ἐπι' Ἀλεξάνδρου

die beiden een zeer grondige studie van deze kwestie gemaakt hebben, doch tot een verschillend resultaat gekomen zijn, erkennen, dat er in deze kwestie geen zekerheid verkregen kan worden.

E. Schwartz (Ueber christl. und jüdische Ostertafeln, Abh. der kgl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen, phil. hist. klasse, VIII, 6, 1905) en A. Hug (Leben und Werke des Rhetors Aristides, Diss. Freiburg, 1912, blz. 12) nemen het jaar 120 als geboortejaar van Aristides aan. Voor de bepaling hiervan beschouwen ze de door hem beschreven horoscoop blijkbaar als minder belangrijk dan degenen, die hetzij 117, hetzij 129 als juiste datum beschouwen, en niet ten onrechte. Het is m.i. zelfs zeer de vraag, of er éénige waarde aan toegekend mag worden, daar hier van een droom sprake is. Deze droom beschrijft Aristides aldus: „En iemand, die in mijn nabijheid was, sprak: „Deze voorwaar, die zoo juist in de gestalte van Plato met U sprak, was — en hij noemde hem, onder wiens sterrenbeeld ik geboren was — Uw Hermes.” Deze droom had ik in Smyrna, en iets vroeger een andere te Pergamum. Iemand, het doet er niet toe, wie, zei, dat hij de ster van Juppiter als de oorzaak van de droomen en de duidelijk aan den dag tredende zorg der goden voor mij beschouwde. Deze ging immers precies door het midden van de hemel, toen ik geboren werd.” Na de beschrijving van deze droom deelt Aristides mede, dat „de sterrenkundigen beweren, dat de Leeuw op dat moment in het midden van de hemel staat, en Juppiter onder de Leeuw, rechts van Mercurius, en in quadratuur er mee, beiden tegen zonsopgang geobserveerd” (L § 57 en 58 K).

Tegen het aanvaarden van deze door Aristides beschreven constellatie als betrouwbaar gegeven voor de vaststelling van Aristides' geboortejaar bestaan twee ernstige bezwaren:

¹⁾ Aristides kon voor de weergave van zijn talloze droomen alleen zijn geheugen raadplegen, daar zijn aantekeningen verloren geraakt waren (vgl. XLVIII § 3, XLIX § 26 K), en de 'Ἐπολ λόγοι, waarin deze droom vermeld is, lange tijd na de ziekte geschreven werden (XLVIII § 2, L § 15 K), hetgeen op de nauwkeurigheid van de weergave der details, hetgeen in deze kwestie niet zonder belang is, een ongunstige invloed gehad moet hebben.

²⁾ Het feit, dat Aristides vertelt, gedroomd te hebben, dat hij onder een bepaald sterrenbeeld geboren is, waarborgt niet, dat deze droom de werkelijkheid zou weergeven. Het is zelfs onwaarschijnlijk, dat dit het geval zou zijn: Aristides droomt immers altijd, dat hij door Asclepius, de keizers, het publiek, en wat dies meer zij, met eerbewijzen wordt overladen, en vindt hierin een groote bevrediging voor zijn eerezucht. Ook deze droom is uiterst vleiend voor hem, daar de gelijktijdige aanwezigheid van Juppiter en Mercurius bij zijn geboorte hem een roemrijke loopbaan als redenaar voorspelde, hetgeen voor hem het toppunt van geluk beteekende, zoodat de vrees niet ongegrond is, dat zijn droom het product is van zijn vurige wensch, en geen weergave van de realiteit.

ἐπιτάφιος¹⁾ gewijd heeft, geweest, en heeft zich daarna onder leiding van de groote redenaars van zijn tijd op de rhetorica toegelegd²⁾.

Evenals andere rhetoren heeft ook Aristides reizen gedaan, om de groote redenaars te kunnen hooren, en ook zelf als zoodanig op te treden. Hij spreekt vrij uitvoerig over reizen, die hij naar Egypte³⁾ en Rome⁴⁾ gemaakt heeft, en blijkt ook Griekenland en verschillende eilanden van de Aegeïsche Zee bezocht te hebben⁵⁾.

Tijdens zijn laatste groote reis, nl. naar Rome, werd hij aangetast door een ziekte, waaraan hij 17 jaar in meer of mindere mate bleef lijden⁶⁾; tijdens deze ziekte werd hij bovendien nog aangetast door de pest, die in deze tijd door het leger, dat onder L. Verus tegen de Parthen gevochten had, naar het Romeinsche Rijk was overgebracht⁷⁾.

Als redenaar had Aristides tijdens zijn leven een vrij groote naam, en deze roem is ongetwijfeld de reden, dat hij bij M. Aurelius hoog stond aangeschreven⁸⁾, hetgeen blijkt uit het feit, dat Marcus Aurelius, toen hij Aristides tijdens een bezoek aan Smyrna ontmoette, groot respect voor hem aan den dag legde⁹⁾.

Toen Smyrna in 178 door een aardbeving verwoest was, heeft Aristides het dan ook gewaagd, in een persoonlijk schrijven aan den Keizer om hulp voor de stad te vragen, waarop deze met alle hem

¹⁾ XXXII K.

²⁾ Suidas s.v. Ἀριστείδης, Ed. Dindorf III, blz. 306, 737.

³⁾ Or. XXXVI K. Vgl. XLIX § 3 sq., L § 23 K. Ed. Dindorf III, blz. 759.

⁴⁾ Hier heeft hij zijn oratie Εἰς Ῥώμην gehouden. Vgl. XLVIII § 5 sq., 60 sq., L of 31 K. Ed. Dindorf III blz. 759.

⁵⁾ Vgl. XXXIII § 27, LII § 1 K. Ed. Dindorf III blz. 206, 738 sq., 759. In de oratie Εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος (XLIV K) spreekt hij vol lof over het genot van een reis door de Aegeïsche Zee. Zijn Παναθηναϊκός (XIII D) heeft hij te Athene, de Ἰσθμικὸς εἰς Ποσειδῶνα (XLVI K) te Corinthe gehouden.

⁶⁾ In zijn Ἱεροὶ λόγοι (XLVII—LIIK) geeft hij behalve een meer uitvoerige dan duidelijke beschrijving van al de kwalen, waaraan hij geleden heeft, een opsomming van de geneesmethoden, die Asclepius in en buiten zijn tempel te Pergamum op hem en anderen heeft toegepast.

⁷⁾ Vgl. XXXIII § 6, XLVIII § 38 sq., L § 9, LI. § 25 K. *P. Wiss.* III, 1848.

⁸⁾ XIX § 1, XLII § 14, L § 75 K. Vgl. XLVII § 46 K.

⁹⁾ Ed. Dindorf III, blz. 738, 759.

ten dienste staande middelen bijstand verleende, en door zijn financiële hulp de herbouw van de stad mogelijk maakte ¹⁾).

Het is niet met zekerheid vast te stellen, in welk jaar Aristides gestorven is. Suidas ²⁾ deelt ons mede, dat hij „tot aan de regeering van Commodus leefde”; het jaar van zijn dood ligt dus tusschen de jaren 180 en 192.

De gegevens voor de levensgeschiedenis van Aristides zijn in zijn eigen werken, voornamelijk in de *Ἱεροὶ λόγοι*, te vinden. Daarnaast bestaat een zeer korte levensbeschrijving van Philostratus, een artikel van Suidas, en een uitvoeriger biographie in de z.g. *Προλεγόμενα εἰς τὸν Ἀριστείδου Παναθηναϊκὸν* ³⁾).

Aristides is een zeer vruchtbaar schrijver geweest: op zijn naam staan niet minder dan 55 oraties ⁴⁾: 14 *μελέται* ⁵⁾, 5 lofredevoeringen op steden ⁶⁾, 2 ter eere van de in het Asclepieum aanwezige bron ⁷⁾, en 1 ter eere van de Aegeïsche Zee ⁸⁾, 8 prozahymnen op goden ⁹⁾, 1 redevoering ter gelegenheid van een verjaardag ¹⁰⁾, 3 klaagredevoeringen ter gelegenheid van de verwoesting van een stad ¹¹⁾, 2 grafredevoeringen ¹²⁾, 4 politieke redevoeringen ¹³⁾, 7 geschriften, die een polemisch karakter dragen ¹⁴⁾, 1 wetenschappelijke behandeling van een aardrijkskundig onderwerp ¹⁵⁾, 1 brief ¹⁶⁾,

¹⁾ Het door Aristides bij die gelegenheid aan M. Aurelius aangeboden verzoekschrift staat onder zijn geschriften als de *Ἐπιστολὴ περὶ Σμύρνης πρὸς βασιλέας* (XIX K) bekend. Zijn dankbaarheid over de herbouw van de stad betuigt hij in de *Παλυνωδία ἐπὶ Σμύρνη* (XX K). Vgl. Ed. Dindorf III, blz. 738, 759. Uit dankbaarheid richtten de burgers van Smyrna op de markt een bronzen standbeeld voor hem op: vgl. Ed. Dindorf III, blz. 759.

²⁾ Suidas, s.v. *Ἀριστείδης*.

³⁾ Wat er, afgezien van de oraties van Aristides, aan gegevens over zijn levensgeschiedenis bekend is, heeft Dindorf in het derde deel van zijn editie verzameld. Vgl. blz. 738 sq., 758 sq. 773.

⁴⁾ Hiervan zijn de oraties LII en LIII K zeer onvolledig. De geschriften van Aristides zijn, op een enkele uitzondering na, niet met zekerheid te dateeren.

⁵⁾ XXIX—XXXIX K, LII—LIV D. ⁶⁾ XVII, XX, XXVI, XXVII K, XIII D. ⁷⁾ XXXIX, LIII K. ⁸⁾ XLIV K.

⁹⁾ XX XVII, XXXVIII, XL, XLI, XLII, XLIII, XLV, XLVI K.

¹⁰⁾ XXX K. ¹¹⁾ XVIII, XXII, XXV K. ¹²⁾ XXXI, XXXII K.

¹³⁾ XXI, XXIII, XXIV, XXXV K.

¹⁴⁾ XXVIII, XXIX, XXXIII, XXXIV K, XLV, XLVI en XLVII D.

¹⁵⁾ XXXVI K. ¹⁶⁾ XIX K.

en een dagboek ¹⁾, waarvan de oraties XXV ²⁾, XXX ³⁾, en XXXV K ⁴⁾ door velen als onecht beschouwd worden ⁵⁾, evenals de rhetorische verhandelingen, waarin over verschillende stijlen gesproken wordt, en die ook op naam van Aristides staan, de z.g. Τέχνη ῥητορικὴ καὶ περὶ πολιτικοῦ λόγου καὶ ἀφελουῶς λόγου ⁶⁾.

Behalve deze ons bekende geschriften heeft Aristides nog veel meer redevoweringen geschreven, waarvan hij zelf enkele titels noemt ⁷⁾; vele titels van en citaten uit deze verloren oraties zijn ons ook uit andere bronnen bekend ⁸⁾.

De belangrijkste edities van de werken van Aristides zijn:

Aelii Aristidis Adrianensis, orationum Tomi III, interprete G. Cantero, 1566, Aelii Aristidis Adrianensis opera omnia graece et latine, recensuit S. Jebb, II vol. 1722, Aristides ex recensione Guilielmi Dindorfii, Vol. III. 1829, Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia, edidit B. Keil, 1898. Van deze laatste editie is slechts het tweede deel, dat de oraties XVII—LIII bevat, verschenen ⁹⁾.

¹⁾ XLVII—LII K.

²⁾ Als onecht beschouwd door Keil, ed. Aristid II, blz. 72 sq., en Boulanger, Aelius Aristide, blz. 156.

³⁾ Alson echt beschouwd door Keil, ed. Aristid., II, blz. 204; vgl. echter F. Egle, Untersuchung über die Echtheit der Rede 'Ἀπελλᾶ γενεθλιακός des Ael. Aristides, Tübingen diss., 1906, blz. 49 sq., Boulanger, Ael. Aristid., blz. 156, K. Mras, Wiener Studiën, 50, 1932, blz. 46 sq.

⁴⁾ Als onecht beschouwd door Keil, Gött. Nachr., 1905, blz. 381 sq., Domaszewski, Philol. 65, 1906, blz. 344 sq., Turzewitsch, Berl. philol. Wochensch., 27, 1907, blz. 1449, Boulanger, Aelius Aristide, blz. 156.

⁵⁾ Bij deze heerschende onzekerheid heb ik gemeend, de gegevens, die in deze drie geschriften te vinden zijn, buiten beschouwing te moeten laten.

⁶⁾ Als onecht beschouwd door Spengel, Rhet. Graec. II, 19, Keil, Gött. Nachr., 1907, blz. 221, en Boulanger, Aelius Aristide, blz. 156, als echt door H. Baumgart, Aelius Aristides, blz. 6 sq., 139 sq.

⁷⁾ L § 18, 25, 30 K.

⁸⁾ Een overzicht hiervan wordt door Boulanger (Aelius Aristide, blz. 156 sq.) gegeven.

⁹⁾ Bij de bestudeering van de geschriften van Aristides heb ik zooveel mogelijk gebruik gemaakt van de laatste editie; alle plaatsaanduidingen zijn voorzien van de letters D of K, al naar gelang er naar de editie van Dindorf of die van Keil verwezen wordt.

II. POLITIEKE TOESTAND

„Helios, die alles ziet, bemerkt onder uw bewind niets gewelddadigs, nòch onrechtvaardigs, nòch ook andere dergelijke dingen, zooals er in vroegere tijden zoo vele waren” ¹⁾. Zóó luidt het oordeel van Aelius Aristides over het Romeinsche Rijk, en dit is geen opwelling van het oogenblik, nòch een gevolg van het feit, dat dit getuigenis in een lofrede op Rome gegeven is, zoodat een andere waardeering nauwelijks mogelijk geweest zou zijn, maar zijn vaste overtuiging.

Telkens immers grijpt hij de gelegenheid aan, om de zegeningen van het bestaande regime te verheerlijken, niet alleen in de oratie *Εἰς Ῥώμην*, die één lofzang is op het Imperium Romanum, maar ook, wanneer hij zijn vermanende woorden richt tot de in tweedracht levende Grieksch-Aziatische steden, of de Rhodiërs tracht te bewegen, de eendracht in hun stad te bewaren, ja zelfs bij de inwijding van een tempel te Cyzicus, en hij is niet de eenige, die er zoo over denkt, maar zeer velen hebben dit oordeel met hem gedeeld ²⁾.

Van deze vier redevoeringen is de oratie *Εἰς Ῥώμην* tijdens Antoninus Pius gehouden, en de overige: *Περὶ ὁμονοίας ταῖς πόλεσιν* (XXIII K), *Ῥοδίοις περὶ ὁμονοίας* (XXIV K) en de *Πανηγυρικός ἐν Κυζίκῳ περὶ τοῦ ναοῦ* (XXVII K), tijdens Marcus Aurelius, maar op de waardeering van Aristides heeft dat niet de geringste invloed, hetgeen trouwens zeer begrijpelijk is, daar beiden uitstekende keizers waren, en in de door hen gevolgde politiek bijna niet van elkaar verschilden.

Aan het einde van de ter eere van Rome gehouden rede schrijft hij aan het Romeinsche Rijk een bijna goddelijk karakter toe ³⁾: „De gedachte komt nu bij me op, om, met een kleine verandering aan het eind, te citeeren, wat Homerus zegt: „Zóó schitterend is, dunkt me, het bestuur van Zeus” ⁴⁾, en het is dan ook niet te

¹⁾ XXVI § 105 K.

²⁾ Vgl. XXIII § 64 K. Deze meening wordt gedeeld door Dio Chrysostomus, Apollonius van Tyana, Plutarchus, Strabo, Epictetus, Appianus en anderen. Vgl. *The Cambridge Ancient History*, XI blz. 587. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 358, noot 1, blz. 362, noot 1.

³⁾ XXVI § 89 K.   ⁴⁾ *Odyss.* IV, 74: ἀρχὴ ἰ.π.ν. αὐλή.

verwonderen, dat hij zich bij de algemeene waardeering, die wensch „dat dit rijk eeuwig moge blijven bestaan ¹⁾” aansluit met de woorden: „en alle goden en kinderen der goden moeten aange-roepen worden, om hen te bewegen, dit rijk en deze stad een eeuwige bloei te geven” ²⁾, en door de gedachte uit te spreken, dat een oratie, die de voortreffelijkheid van het Romeinsche bestuur voldoende tot zijn recht zou willen laten komen „misschien evenveel tijd zou vereischen als de duur van het rijk zelf, d.w.z. misschien wel de gansche eeuwigheid” ³⁾, laat hij zien, dat hij zich omtrent de verhooring van dit gebed verder niet veel zorgen maakt ⁴⁾.

Wanneer Aristides vergelijkingen met vroegere rijken maakt, vallen deze alle ten gunste van het Romeinsche uit: het rijk van Alexander immers ging al heel spoedig na de stichting weer te gronde ⁵⁾, terwijl de Diadochen meer op roovers dan op koningen geleken ⁶⁾, Athene, Sparta en Thebe onderdrukten de onderworpenen, en verloren om die reden hun imperium, dat trouwens ook in grootte met het Romeinsche niet te vergelijken was ⁷⁾, en in Perzië waren allen niet meer dan slaven van één meester ⁸⁾.

Des te grooter is dan ook zijn waardeering voor het verlichte despotisme van de keizers van zijn tijd, waaraan hij met de woorden: „gij immers regeert, alleen onder allen, die ooit geregeerd hebben, over vrijen ⁹⁾” en op een andere plaats ¹⁰⁾: „er is één democratie, die zich over de gansche aarde uitstrekt, onder leiding van één, den voortreffelijkste, die het hoofd is, en de leiding heeft”, uitdrukking geeft.

Het uitvoerigst teekent Aristides deze staatsregeling in een passage, waarin hij, na uiteengezet te hebben, dat de verschillende staten destijds een keus gedaan hadden uit de alles behalve ideale mogelijkheden, die gegeven waren, nl. de τυραννίς, βασιλεία, ὀλιγαρχία, ἀριστοκρατία en δημοκρατία, deze karakteristiek geeft ¹¹⁾:

¹⁾ XXVI § 29 K.   ²⁾ XXVI § 109 K.   ³⁾ XXVI § 108 K.

⁴⁾ XXVI § 105 K.   ⁵⁾ XXVI § 24 sq. K.   ⁶⁾ XXVI § 27 K.

⁷⁾ XXVI § 40 sq. K.   ⁸⁾ XXVI § 23 K.   ⁹⁾ XXVI § 36 K.

¹⁰⁾ XXVI § 60 K. Vgl. § 29.

¹¹⁾ XXVI § 90 K. De in de oratie's Εἰς Ῥώμην (XXVI K), περὶ ἁμονοίας ταῖς πόλεις (XXIII K), Ῥοδίοις περὶ ἁμονοίας (XXIV K) en Πανηγυρικὸς ἐν Κωζικῶ περὶ τοῦ ναοῦ (XXVII K) gegeven beschrijving van de stad Rome als

„Maar zóó is uw staat niet, maar als het ware een combinatie van alle staatsvormen, zonder de nadeelen, die elk op zichzelf had, en daarom ook heeft deze staatsregeling alle andere overleefd. Ze is van dien aard, dat, wanneer men de macht van het volk ziet, en hoe dit alles, wat het wil en vraagt, zonder moeite gedaan krijgt, men haar als een democratie zal beschouwen, waaraan niets ontbreekt, behalve voorzoover het volk <zelf zijn> eigen belangen schaadt.

Wanneer men echter de zittingen van de senaat beschouwt ¹⁾, en hoe daarin alle magistraturen vertegenwoordigd zijn, zal men de meening toegedaan zijn, dat er geen zuiverder aristocratie bestaat dan deze; maar wanneer men op den oppersten leider van die allen let, van wien het volk alles krijgt, wat het verlangt, en de aanzienlijken hun ambten en bevoegdheden, dan heeft men slechts oog voor hem, die de meest volmaakte monarchie vertegenwoordigt, hem, die de voor een tyran kenmerkende fouten mist, en alle koningen in majesteit overtreft.”

Deze macht gebruiken de keizers echter tot zegen van hun onderdanen, want ze zijn menschlievend ²⁾, „en met het volste recht kan men hen vrienden der goden en weldoeners der menschen noemen ³⁾,” en in hun oog „is er geen onderscheid tusschen klein en groot, gering en aanzienlijk, den arme, en den rijken man van adel, en het woord van Hesiodus ⁴⁾ is hier van toepassing: „Zonder dat het hem eenige moeite kost, verhoogt hij, die rechter en leider, <den nederige>, en vernedert den verhevene, zooals het recht dat zal voorschrijven ⁵⁾.”

---

middelpunt van de geheele wereld, de tusschen het Romeinsche Imperium en de vroegere rijken getrokken vergelijkingen, het onderzoek naar de oorzaken van de groei van de Romeinsche macht, en de uiteenzetting, hoe Rome het burgerrecht schenkt aan de vooraanstaande provincialen, en hen onder de ambtenaren opneemt, ontleent Aristides aan Thucydides (II, 38), Isocrates, (Paneg, 42) en [Xenophon], Athen. Pol. (II, 7 sq), die over Athene als middelpunt van Griekenland spreken, en Polybius (I, 1 sq., 63, III, 1, VI, 11, XL, 12) en Dionysius van Halicarnassus (I, 2, 3), die hem de stof voor zijn andere uiteenzettingen geven.

¹⁾ Vgl. II blz. 415 D.

²⁾ Zeer vaak wordt de φιλάνθρωπία der keizers geprezen: XX § 6, XXI § 12, XXIII § 11, XXVI § 98, XXVII § 34 K.

³⁾ XXVII § 36 K.   ⁴⁾ O. D., 5.   ⁵⁾ XXVI § 39 K.

Het is dan ook geen wonder, dat „niemand zich zóó hoog acht, dat hij bij het hooren van zijn naam alleen al niet zou beven, maar ieder opstaat, en hem prijst, en vereert ¹⁾,” en „ieder zoo groote vrees voor den grooten beheerscher, die alles bestuurt, ingeboezemd is ²⁾,” en het is zeer begrijpelijk, dat op vele plaatsen blijkt, op hoe hooge prijs men het stelde, voor een intiem vriend van den keizer door te gaan ³⁾, of eerbewijzen van hem te ontvangen ⁴⁾, en er trotsch op was, een oratie in zijn tegenwoordigheid gehouden te hebben ⁵⁾, hem zelf-vervaardigde oraties te mogen toezenden ⁶⁾, of met hem in briefwisseling te staan ⁷⁾. Het spreekt vanzelf, dat men op de daarvoor geschikte oogenblikken een gebed voor de keizers en hun familie uitsprak ⁸⁾, en zeer zeker hebben velen dat niet enkel voor de vorm gedaan. Hoewel in deze tijd de keizercultus in hoog aanzien stond, zinspeelt Aristides — afgezien althans van het feit, dat hij hen of een van hun eigenschappen „goddelijk” ⁹⁾ noemt — hier slechts enkele malen op ¹⁰⁾.

Omtrent de centralisatie van het bestuur, en de bureaucratie ¹¹⁾, die door de organisatie van de staatspost ¹²⁾ pas goed mogelijk waren, verhaalt Aristides: „als men eenige twijfel koestert t.o.z. van processen en verzoekschriften van onderdanen, hetzij van steden of particulieren, wanneer ze althans van eenige betekenis zijn, sturen ze terstond een bode naar hem (scil. den keizer)

¹⁾ XXVI § 32 K.   ²⁾ XXVI § 31 K.

³⁾ XLVII § 23, 46 K. Op vele inscripties komen de woorden *φιλοκαῖσαρ*, *φίλος τοῦ Καίσαρος*, *φίλος τοῦ Σεβαστοῦ*, *φιλοσέβαστος* en *σεβαστόγνητος* als eervolle vermelding voor. Vgl. Deissman, *Licht vom Osten*⁴, blz. 324.

⁴⁾ XXXVII § 29, XXXII § 28 K.   ⁵⁾ XLII § 14 K.

⁶⁾ XIX § 1 K. Zoo heeft Aristides o.a. de oratie *Ἐπὶ Σμύρνη μονοδία* (XVIII K) aan M. Aurelius, en *Σμυρναϊκός* (XXI K) aan Commodus gezonden. Vgl. § 1 en 10 van deze oratie.

⁷⁾ Vgl. XLII § 14, L § 75; een voorbeeld van zoo'n brief is de *Ἐπιστολὴ περὶ Σμύρνης πρὸς τοὺς βασιλέας* (XIX K).

⁸⁾ XXVI § 32, 109, XLVI § 42 K.

⁹⁾ XXIII § 79, XXVII § 34 en 35, XLII § 14 K.

¹⁰⁾ XXVII § 22, L § 101 K. Dat hij er niet afwijzend tegenover staat, blijkt voldoende uit het feit, dat hij een uitspraak van Hesiodus omtrent Zeus op de Keizers toepasselijk acht (XXVI 1, 39 K).

¹¹⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Roman Empire*, blz. 128.

¹²⁾ Vgl. Friedländer-Wissowa, *Sittengeschichte Roms*, I, blz. 357.

met de vraag, wat ze moeten doen, en wachten, totdat hij zijn bevelen geeft, zooals het koor op de aanwijzingen van den dirigent let, zoodat hij zich absoluut niet behoeft te vermoeien met zijn rijk door te trekken, noch ook heen en weer trekkend alles ter plaatse behoeft te regelen, wanneer hij zoo'n land bezoekt, maar de gansche aarde schriftelijk kan regeeren, terwijl hij rustig (te Rome) blijft ¹⁾." Van de snelheid van de koeriers van de keizerlijke post heeft hij een zeer hooge dunk, want „nauwlijks zijn <de brieven> geschreven, of ze zijn al bezorgd, als waren ze door vogels overgebracht" ²⁾, en hij beschouwt het als een groote prestatie, eens zóó snel gereisd te hebben, dat „de militaire koeriers ons (scil: Aristides met diens reisgenooten) niet passeerden" ³⁾.

Hoewel de keizers aan het hoofd van zóó'n groot rijk staan, is het hun — dank zij deze organisatie — niettemin mogelijk, om zich van alles op de hoogte te houden; zóó scherp is hun toezicht op de ambtenaren, dat deze „meenen, dat hij beter weet wat ze doen dan zij zelf, en méér vrees en eerbied voor hem hebben, dan men voor den eigen meester heeft, wanneer deze persoonlijk aanwezig is en bevelen staat te geven" ⁴⁾.

Wanneer een stad in groote moeilijkheden verkeert, staan ze met raad en daad bij ⁵⁾, zooals Smyrna ondervond, waaraan ze eens, na een aardbeving, „den weg wezen, hoe men aan geld moest komen, alsof ze aan het bestuur van de stad zelf deel namen" ⁶⁾, en ook eenige steden van Azië, die de onderlinge eendracht niet konden bewaren, bemerkten, dat dit den keizer niet ontging, „daar de machtigste en meest geleerde keizer direct over deze zaak een in duidelijke bewoordingen opgestelde brief stuurde, met de verzekering, dat hij hèn als de besten en edelsten zou beschouwen, die uit eigen beweging de eendracht weer zouden

¹⁾ XXVI § 32 en 33 K. Waarschijnlijk is dit als critiek op Hadrianus bedoeld. ²⁾ XXVI § 33 K. ³⁾ XLVIII § 61 K. ⁴⁾ XXVI, § 32 K.

⁵⁾ Vgl. XXVI § 67 K, waar met de woorden *ei δέ που πόλις δι' υπερβολήν μεγέθους υπερῆρχε τὸ δύνασθαι σωφρονεῖν καθ' αὐτήν, οὐδὲ τούτοις ἐφθονήσατε τῶν ἐπιστησομένων τε καὶ διαφυλαζόντων* waarschijnlijk gezinspeeld wordt op het instituut van de correctores ad ordinandum statum liberarum civitatum. Reeds tijdens Trajanus bestond dit ambtenarencorps. Mommsen, Röm. Gesch. V, blz. 256. Vgl. Cambridge Anc. Hist. XI blz. 219.

⁶⁾ XX § 8 K.

beginnen te bewaren¹⁾, en bij de Rhodiërs, die in groote tweedracht leefden, drong Aristides op vrede aan, „daar de keizers zulke dingen doorgaans weten en niet negeeren”²⁾. Van hoe groot belang de rust in het rijk geacht werd, is op te maken uit het feit, dat Aristides zoo dikwijls op eendracht en vrede aandringt, en er op wijst, dat deze dingen „nuttig zijn en buitengewoon veel bijdragen tot het verkrijgen van eer door de keizers”³⁾, die hier trouwens zelf in voorgaan, want „Ge hebt het grootste mensche-lijke voorbeeld voor oogen, nl. de in alles beste keizers (scil. M. Aurelius en zijn mederegent L. Verus), wier schoonste deugd, naast de vele andere die ze hebben, eendracht en welwillendheid jegens elkaar schijnt te zijn”⁴⁾, en dit is voor Aristides een reden te meer, het nut aan te toonen van de „eendracht, die steeds in eere stond, maar nu al zéér sterk bij de huidige tijdsomstandigheden past”⁵⁾, en hij legt zijn toehoorders de vraag dan ook voor: „Welk voordeel zien we er dan in, om onszelf moeilijkheden op de hals te halen, en van iets te droomen en over een schaduw te vechten, terwijl het ons toch gegeven is, om van de rust te genieten, die zij door hun voortreffelijk bestuur scheppen⁶⁾?”

Om zijn woorden grooter kracht bij te zetten, beroept hij zich zoo nu en dan op de goden: „want men zegt, dat de nijd en de vijandschap in de woningen en verblijfplaatsen der goden nòch zijn, nòch ooit komen zullen”⁷⁾, en de bewijzen daarvan kan Aristides duidelijk zien, want „de houding der twee reddende goden (scil. Asclepius en Serapis) komt me thans in de gedachte, die op de geheele aarde werkzaam zijn, gemeenschappelijk als redder optreden, en met elkaar samenwerken”⁸⁾. De conclusie, die hij trekt, ligt dan ook zeer voor de hand: „En de keizers zullen de mensche-lijke aangelegenheden het best leiden, door de goden, de heerschers van het al, tot voorbeeld te kiezen, en de steden zullen er het best bij varen, wanneer ze zich zoo eng mogelijk bij de opvatting van den keizer aansluiten”⁹⁾, en dat de keizers de steden hiertoe zoo noodig weten te dwingen, blijkt uit zijn tot de Rhodiërs gerichte redevoering. De reden, waarom Aristides, geheel in de geest

¹⁾ XXIII § 73 K.

²⁾ XXIV § 22 K.

³⁾ XXVII § 45 K.

⁴⁾ XXIII § 78 K.

Vgl. XXVII § 30 en 37 K.

⁵⁾ XXVII, § 43 K.

⁶⁾ XXIII § 63 K.

⁷⁾ XXXVII § 35 K.

⁸⁾ XXVII § 39 K.

⁹⁾ XXIII § 79 K.

van de Romeinsche Regeering, zoo sterk op vrede en eendracht aandringt, is, dat men onderling onophoudelijk in tweedracht leefde, en Aristides er zijn hoorders diep van wil doordringen, dat onder de vele zegeningen, die het rijk gaf, de grootste was, dat de keizers, „die over alle steden, groot en klein, regeeren, deze alle tot een éénheid hebben samengevoegd” ¹⁾, de gansche aarde één geheel is ²⁾, en de wetten algemeene gelding hebben ³⁾.

Van deze vrede, die, dank zij de bestaande rijkseenheid, overal heerschte, genoot iedereen de vruchten, daar de strijd met allen, die de veiligheid bedreigden, slechts onder deze omstandigheden op groote schaal kon worden aangebonden, en dat dit met succes geschiedde, blijkt wel hieruit, dat, „de bergbewoners nog minder geneigd zijn om verzet te plegen, dan de menschen, die in de vlakke wonen” ⁴⁾.

Voor al de reizigers zagen hiervan de voordeelen, want „Nu kan Griek en barbaar, met of zonder bagage, zonder moeite gaan, waarheen hij wil, terwijl hij, zonder overdrijving gezegd, van het eene vaderland naar het andere reist. En de Cilicische poorten jagen hem geen vrees aan, noch de enge zandwegen, die door Arabië naar Egypte voeren, noch onbegaanbare gebergten, noch rivieren, die zóó breed zijn, dat men er niet over kan komen, noch barbaarsche stammen, die met andere volken geen omgang hebben, maar het is, om veilig te kunnen reizen, voldoende, wanneer men Romein is, of beter gezegd: een bewoner van het Romeinsche Rijk” ⁵⁾.

Dat de onveiligheid en rooverij grooter geweest zijn, dan Aristides ons hier wil laten gelooven, laat hij zelf zien, door te vertellen, hoe Mysische boeren een poging deden, zijn landgoed, niet ver van Smyrna gelegen, met geweld in bezit te nemen, en deze pas gestraft werden, toen de stadhouder in eigen persoon zich met deze kwestie bemoeide ⁶⁾.

Al hebben de Romeinen „van de geheele wereld a.h.w. één huisgezin gemaakt” ⁷⁾, dan neemt dat toch niet weg, dat allen niet

¹⁾ XXIII § 78 K.   ²⁾ XXIV § 31, XXVI § 100, 101, 102 K.

³⁾ XXIV § 31, XXVI § 102 K.   ⁴⁾ XXVI § 30 K.   ⁵⁾ XXVI § 100 K.

⁶⁾ L § 105 K. Vgl.: Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I, blz. 350 sq.

⁷⁾ XXVI § 102 K.

als gelijken beschouwd werden. Aristides zegt hiervan: „Want na allen in uw rijk, d.w.z. de gansche aarde, in twee deelen gesplitst te hebben, hebt ge het meer beschaafde, edele, en machtige deel overal het privilege van vrije stad gegeven, of ook geheel tot Romeinsche burgers gemaakt, en de rest tot onderworpenen en overheerschten”¹⁾, en „niemand, die een ambt of een post van vertrouwen waardig is, is van het burgerrecht verstoken”²⁾, en doelt hiermee op de politiek der keizers, die er op gericht was, zich steeds meer onafhankelijk te maken van de oude magistratenadel, door de leden van de hogere klassen in de provincies het burgerrecht te geven³⁾, onder hun ambtenaren op te nemen⁴⁾, en in de senaat toe te laten⁵⁾, en het gevolg is dan ook, dat „in iedere stad velen het Romeinsche burgerrecht hebben, evengoed als dat van hun eigen stad”⁶⁾. Over de onder deze klassen gerangschikten, nl. de burgers van de z.g. *civitates liberae* of *foederatae*⁷⁾, spreekt Aristides zeer kort; hij stelt slechts vast, dat Rome voor de Grieken groote zorg aan den dag legt, door de besten, en die vroeger de leiding hadden, vrij te laten⁸⁾. Op hoe hooge prijs men deze „onafhankelijkheid” stelde, blijkt zeer duidelijk uit de redevoering, die Aristides tot de Rhodiërs richt, waarin hij, om hen tot eendracht te bewegen, geen sterker argument kan vinden, dan hen met het verlies daarvan te dreigen⁹⁾: „Ge zijt er trotsch op, vrij te zijn, en prijst de democratie zóózeer, dat ge niet onsterfelijk zoudt willen

¹⁾ XXVI § 59 K. Vgl. XXVI § 63 K. ²⁾ XXVI § 60 K. Vgl. XXVI § 65 K.

³⁾ Mommsen, *Gesamm. Schrift.* Band I, *Jurist. Schrift.*, blz. 298.

Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 128.

Cambridge *Anc. Hist.* vol. XI blz. 452 sq.

⁴⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.*, blz. 128. Cambridge *Anc. Hist.*, vol. XI blz. 588. Tot deze groep behoort ook waarschijnlijk

de ex-veldheer Sedatus, die aanvankelijk de naam *Θεόφιλος* gedragen had (L § 16 K).

⁵⁾ Cambridge *Anc. Hist.* vol. XI blz. 419, 588, 746. Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 119; in II blz. 415 D spreekt

Aristides van een Libyer die senator geworden was.

⁶⁾ XXVI, § 64 K.

⁷⁾ Hiertoe behooren Athene, Sparta, Corinthe, Rhodus en andere Grieksche steden. Vgl. Mommsen, *Röm. Gesch.*, V 235 sq.

⁸⁾ XXVI § 96 K.

⁹⁾ XXIV § 22 K. Het is merkwaardig, dat Aristides nergens in de geheele redevoering mededeelt, wat de oorzaak van deze tweedracht was.

zijn, tenzij onder die regeeringsvorm. En toch is het wel zéér dwaas, haar zóó te prijzen, doch, tot nadeel daarvan, niet samen te willen werken, en wanneer iemand een monarchie zou voorbereiden, dat hoog op te nemen, doch uit vrije wil dátgene te bevorderen, waarvan ik aangetoond heb, dat het evenveel erger is, dan dat streven naar de monarchie, als ik gezegd heb, en niet te kunnen beseffen, dat ge stellig gevaar zult loopen, wanneer dit zoo doorgaat, om van die vrijheid, die ge schijnt te hebben, beroofd te worden. En wanneer ge er niet vrijwillig toe geneigd zijt, zal een ander komen, die U met geweld zal redden, daar de keizers van dergelijke dingen doorgaans uitstekend op de hoogte zijn, en ze niet negeeren", en wanneer hij hen later de lof: „Gij alleen zijt tot op deze tijd echte Grieken gebleven" ¹⁾ toezwaait, klinkt zijn waarschuwing daar weer even doorheen; van werkelijke autonomie is er bij deze „vrije steden" blijkbaar geen sprake.

De tweede groep, bestaande uit diè onderdanen, die nòch Romeinsch burger zijn, nòch burgerrecht van een *civitas libera* bezitten, geniet slechts een zeer matige belangstelling.

Slechts éénmaal spreekt hij over de positie van de Grieksche *civitates stipendiariae*, door n.l. op te merken, dat de Romeinen hen „met tact besturen, sparen, en zorg voor hen dragen" ²⁾.

Van de rest van de bevolking geeft Aristides door de woorden: „en de barbaren voedt ge op met zachter of strenger hand, in overeenstemming met hun karakter" ³⁾ de indruk, dat ze in politiek opzicht als totaal onmondig werden beschouwd ⁴⁾.

Over de stadhouders wordt door Aristides vrij uitvoerig gesproken; met de woorden: „zooals men te werk gaat in iedere stad afzonderlijk, zóó ook stelt ge bij het besturen van de geheele aarde, alsof deze één stad ware, de hooge magistraten aan, waarbij ge uw keuze laat beïnvloeden door de wensch van het volk, met de be-

¹⁾ XXIV § 45 K. Hierbij merkt Keil op: „Rhodii nusquam Macedonum vel Aegyptiorum ditionis erant, deinde sub imperio Romano libera civitas: „ergo semper Graeci, non Macedones nec Aegyptii nec Romani". Vgl. Dio. v. Prusa, die hen καθαρῶς ὄντας "Ελληνας noemt: XXXI, 18.

In werkelijkheid was de vrijheid aan de Rhodiërs meermalen ontnomen en weer teruggegeven: Tac., Annales XII, 58. Suet. Vit. Vesp. 8.

²⁾ XXVI § 96 K.   ³⁾ XXVI § 96 K.

⁴⁾ Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 169, 236 sq.

doeling, dat deze de onderdanen leiden, en, zonder zich tyranniek te gedragen, voor hen zorgen" ¹⁾, schildert hij de taak, die hun gesteld wordt, en dat men het over het algemeen ²⁾, dank zij de scherpe controle die uitgeoefend werd, niet waagde, zich aan wanbestuur schuldig te maken, blijkt wel hieruit, dat „men zou kunnen zeggen, dat ze zich door een voorbeeld in gehoorzaamheid te geven van de onderdanen onderscheiden" ³⁾, en hoewel zijn woorden: „de tact en menschlievendheid van de stadhouders en hun meegaandheid in alles hebben gemaakt, dat wij, bewoners van Azië, in beter of althans gelijke conditie schijnen te zijn als de meeste onderdanen" ⁴⁾, speciaal op Azië betrekking hebben, toch is hieruit duidelijk te zien, dat de toestand in andere provincies niet veel van die in Azië verschilde.

Het schijnt in deze tijd, althans in Azië, nog regel geweest te zijn, dat de stadhouder zijn provincie slechts één jaar behield; volgens Aristides althans „komen de stadhouders jaarlijks, zooals de wet voorschrijft" ⁵⁾.

De macht van de stadhouders is door twee, door Aristides genoemde, oorzaken aanzienlijk beperkt, en wel aan de eene kant het feit, dat de keizers verlangden, dat alle onvoorziene gevallen aan hen ter beoordeeling voorgelegd zouden worden ⁶⁾, en aan de andere kant het recht, in hooger beroep te gaan: „Men appelleert van de stadhouders aan de rechtbank (scil. van den keizer) alsof zij particuliere personen waren, terwijl beide partijen met gelijke vrees de beslissing tegemoet zien" ⁷⁾. Niettemin bezitten ze toch nog zóóveel macht dat Aristides kan zeggen: „de ambtenaren, die naar de steden en volken gestuurd worden, heerschen over hun onderdanen" ⁸⁾, en „aan hen is alles, zoowel het groote als het kleine, toevertrouwd, om dat naar hun goeddunken te doen" ⁹⁾.

¹⁾ XXVI § 36 K.

²⁾ Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I, blz. 130 sq.

³⁾ XXVI § 31 K.   ⁴⁾ XXIII § 11 K.

⁵⁾ XXIII, § 62 K. Het is te begrijpen, dat in de provincies, die onder de controle van de senaat stonden, de traditie gehandhaafd werd. Vgl. XXVI § 36 K.   ⁶⁾ XXVI, § 32 K.

⁷⁾ XXVI, § 37 K. De beteekenis van deze passage: *ἐκκληται δὲ ὡσπερ ἔφεσις ἐκ δημοτῶν εἰς <τὸ> δικαστήριον σὺν οὐκ ἐλάττονι τῶν δεξαμένων φόβῳ περὶ τῆς κρίσεως ἢ τῶν ποιουμένων γίνονται* is me niet geheel duidelijk.

⁸⁾ XXVI § 31 K.   ⁹⁾ XXIII § 62 K.

Nog duidelijker wordt deze machtspositie geteekend door de beschrijving van de opdringerige slaafschheid, die de steden van Azië jegens hen aan den dag leggen: „Maar in onze omgang met hen zijn we brutaal, doch vleien hen tegelijkertijd. Wanneer allen immers meer gediensigheid jegens hen betoonen, dan ze verlangen, en de tijd voorschrijven, die ze bij hen moeten zijn, en dreigen, dat ze geen genoeg zullen nemen met een weigering, en beloven, hen, met of tegen hun zin, in alles te zullen dienen, en bijna van hen eischen, dat ze alléén met hèn vriendschapsbetrekkingen hebben, en meenen, hun niet de vrijheid te moeten laten, zelf een besluit te nemen, dan kan men zoo'n optreden slechts „een mengsel van twee ongelijke dingen” noemen, en het is niet zoozeer merkwaardig, dat men daarmee begonnen is, als wel, dat men er blijkbaar niet mee wil ophouden” ¹⁾).

Welke opvatting de lagere ambtenaren van hun taak gehad hebben, is uit de geschriften van Aristides niet op te maken; slechts éénmaal spreekt hij over één van hen, een secretaris van den stadhouder, een oordeel uit; hij zegt nl. van hem, dat hij onomkoopbaar was ²⁾, en laat daardoor vermoeden, dat dit niet heelemaal vanzelf sprak, hetgeen trouwens niet anders te verwachten was.

Dank zij het feit, dat Aristides verscheidene malen voor een of ander ambt candidaat gesteld is, en even zoo vele bezwaarschriften daartegen bij den stadhouder indiende, kunnen we uit de beschrijving, die hij hiervan geeft, zien, hoeveel macht de stadhouder in de practijk had.

Bij het begin van het jaar ³⁾ nl. deden eenige menschen het voorstel, Aristides candidaat te stellen voor het „priesterschap van Azië⁴⁾”, en wisten het volk daar zonder eenige moeite voor te winnen ⁵⁾, en ook de magistraten bleken met dit voorstel ingenomen te zijn ⁶⁾.

¹⁾ XXIII, § 64 K.   ²⁾ L § 82 K.   ³⁾ L § 100 K.

⁴⁾ L § 101 K. Waarschijnlijk is hier sprake van het ambt van Ἄρχιερεὺς Ἀσίας, welke titel oorspronkelijk aan den voornaamsten priester van de tempel, die in 29 a. Chr. n. te Pergamum gebouwd werd voor de vereering van Rome en Augustus, verleend was; later, toen er meer tempels voor de keizercultus verzezen, werd deze titel óók aan de voornaamste priesters van die heiligdommen gegeven. Cambridge Anc. Hist. vol. XI blz. 581.

⁵⁾ L § 101 K.   ⁶⁾ L § 101 K.

Aristides weet het volk echter te bewegen, dit plan op te geven ¹⁾, waarop het hem het priesterschap van Asclepius geeft ²⁾; hierop zegt hij toe, dit ambt te zullen aanvaarden, zoodra Asclepius zelf hem hiertoe verlof zou geven ³⁾. Met deze beleefde weigering nam het volk genoegen ⁴⁾.

Daarop is Aristides op de „algemeene vergadering”, die toen in Noord-Phrygië gehouden werd, door de vertegenwoordigers van Smyrna voorgesteld als candidaat ⁵⁾, waarschijnlijk voor datzelfde „priesterschap van Azië” ⁶⁾, tengevolge waarvan hij na stemming als nummer drie of vier op de voordracht gezet wordt ⁷⁾. Daar Aristides nu in hooger beroep gaat, wordt hij door den stadhouder ontboden ⁸⁾, en van de voordracht geschrapt ⁹⁾, hetgeen hij als een groot gunstbewijs beschouwt ¹⁰⁾.

Meer moeite kostte het hem, om zich van het ambt van ἐκλογεύς¹¹⁾, waartoe hij gekozen was, te bevrijden. Aanvankelijk schijnt Aristides dit niet geweten te hebben; hij reageerde er althans niet op, vóórdat de benoeming ter kennis van den legatus ¹²⁾

¹⁾ L § 102 K.   ²⁾ L § 102 K.   ³⁾ L § 102 K.   ⁴⁾ L § 102 K.

⁵⁾ L § 103 K. φέρειν τοῦμὸν ὄνομα ἐν τῷ συνεδρίῳ τῷ κοινῷ. Met dit συνέδριον wordt bedoeld de vergadering van het κοινὸν τῶν ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἑλλήνων. (Vgl. Cambridge Anc. Hist. XI blz. 581 sq.). Deze ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἑλλήνες vertegenwoordigden de diverse steden van Azië, voorzoover de bevolking Grieksch was (vgl. XXIII § 1 K: „ὄ ἄνδρες Ἑλλήνες”). De taak van deze bond was in hoofdzaak om voor de keizercultus zorg te dragen door het benoemen van de voornaamste priesters van die cultus en het regelen van de feesten, die ter eere van den keizer gehouden werden. Deze bond was echter een voortdurende bron van conflicten tusschen de verschillende steden, die voor elkaar niet in rang wenschten onder te doen (vgl. The Cambridge Anc. Hist. XI blz. 583), hetgeen Aristides aanleiding gaf, tegen deze kleinzielige strijd zijn oratie Περὶ ὁμονοίας ταῖς πόλεσιν (XXIII K) te richten (Vgl. hiervan de §§ 12, 66, 67; XXVII § 44 K).

⁶⁾ Daar Aristides over de werkzaamheden en bevoegdheden van het ambt, waarvoor hij nu candidaat gesteld is, geheel en al zwijgt, is dit niet vast te stellen.

⁷⁾ L § 103 K.   ⁸⁾ L § 103 K.   ⁹⁾ L § 104 K.   ¹⁰⁾ L § 104 K.

¹¹⁾ L § 96 K. De ἐκλογεύς is een ambtenaar, belast met het invorderen van achterstallige belastingschuld. Dict. d. Antiq. s.v. Exactor.

¹²⁾ L § 96 K.: Voor de rechtspleging was de provincie Azië verdeeld in een aantal districten (vgl. L § 85 K); in de hoofdsteden daarvan werden de zittingen door den proconsul of de legati gehouden. The Cambridge Anc. Hist., vol. XI blz. 581 sq.

gebracht, door dezen tijdens de rechtszittingen te Philadelphia bekrachtigd ¹⁾, en dit besluit in de Raad van Smyrna voorgelezen was ²⁾.

Aelius doet een beroep op Rome en stuurt brieven naar den stadhouder en den legaat, waarin hij zijn bezwaren uiteenzet ³⁾. De stadhouder beveelt daarop den legatus, een nieuwe zitting te houden, en zijn beslissing te herzien. Deze voert zijn bevel uit, en bericht aan de Raad, dat de bekrachtiging van het besluit weer herroepen is ⁴⁾, waarop Aristides van zijn ambt bevrijd werd, met de belofte, voortaan voor de vervulling van dergelijke verplichtingen gevrijwaard te zullen zijn ⁵⁾.

Tijdens het stadhouderschap van een zekeren Severus stelde de stad, waar Aristides geboren was, nl. Hadrianutherae ⁶⁾, dezen o.a. candidaat voor het ambt van *εἰρηνάρχης* ⁷⁾. Aristides licht deze candidatuur zelf toe met de woorden: „In die tijd werden jaarlijks door iedere stad tien namen van vooraanstaande inwoners opgegeven. De proconsul moest deze lijst van namen dan inzien, en er van al deze personen naar vrije keus één als *εἰρηνάρχης* aanstellen” ⁸⁾ en spreekt ook over de motieven, die den stadhouder tot zijn keus brachten: „en hoewel hij me nog slechts zeer oppervlakkig kende, en slechts gehoord had, dat ik in die omgeving bezittingen had, en van aanzienlijke stand was, heeft hij alle opgegeven namen voor kennisgeving aangenomen, en geen eerwaardig gekeurd, en er de voorkeur aan gegeven, dat ik het ambt zou krijgen” ⁹⁾. Hierop geeft de stadhouder in een schrijven aan Aristides bericht van deze benoeming ¹⁰⁾.

Volgens Aristides echter, die natuurlijk weer bezwaren tegen de aanvaarding van dat ambt had, vergiste de stadhouder zich, „daar hij niet bedacht, dat ik sinds vele jaren burger van Smyrna was, reeds vóórdat zij (scil: de burgers van Hadrianutherae) eenige hoop op stadsrechten hadden, noch ook, dat ik evenwel

1) L § 96 K.   2) L § 96 K.   3) L § 96 K.   4) L § 98 K.

5) L § 99 K.   6) L § 72 K.

7) De *εἰρηνάρχης* is het hoofd van de municipale politie, onder controle van den stadhouder.

Sitzungsber. der königl. Preuss. Akad. der Wiss. zu Berlin, 1891, blz. 845 sq. Cambridge Anc. Hist. XI blz. 580.

8) L § 72 K.   9) L § 73 K.   10) L § 73 K.

absoluut niet in de termen viel" ¹⁾). Toevallig kreeg Aristides juist omstreeks deze tijd een brief van den keizer, die o.a. „de vrijstelling van staatsdiensten op grond van mijn rhetorische werkzaamheden bekrachtigde, voor het geval, dat ik het vak van rhetor inderdaad uitoefende" ²⁾).

Aristides stuurde dit schrijven met een aanbevelingsbrief van een ex-stadhouder naar den proconsul, die niettemin tijdens de rechtszittingen, die daarop te Ephese, waar deze kwestie bepleit werd, gehouden werden, de benoeming handhaafde ³⁾, al was het dan ook in de vorm van een aan Aristides gericht verzoek ⁴⁾, en met de bijvoeging: „en zijn aanspraken op vrijstelling van staatslasten handhaaf ik, en deze blijven onaangetast" ⁵⁾). Met deze gang van zaken is Aristides echter alles behalve ingenomen, vooral, omdat de stadhouder met deze laatste formule zijn recht op

¹⁾ L § 73 K: οὐκ ἐνθυμηθεὶς οὐθ' ὅτι τῇ Σμύρνῃ προσήκει πολλοῖς πρότερον χρόνοις, πρὶν ἐκεῖνοις γενέσθαι πόλεως ἐλπίδας, οὐθ' ὅτι πᾶν ἄλλοιον τὸ ἡμέτερον. Met dit „ἄλλοιον τὸ ἡμέτερον" doelt Aristides op het feit, dat hij — naar zijn meening — recht op vrijdom van staatsdiensten heeft; ook van de twee andere benoemingen zal hij wel op grond van dit recht getracht hebben de onrechtmatigheid aan te toonen. Antoninus had nl. (Digest. XXVII, 1, 6, 8). bepaald: φιλοσόφους ῥήτορας γραμματικούς ἰατροὺς ἀτελεῖς ἀγορανομῶν, ἱεροσυνῶν, ἐπισταθμῶν, σιτωνίας, ἐλαιωνίας, καὶ μήτε κρίνειν, μήτε πρεσβεύειν, μήτε εἰς στρατεῖαν καταλέγεσθαι ἄκοντας, μήτε εἰς ἄλλην αὐτοὺς ὑπηρεσίαν ἐθνικὴν ἦντινα ἄλλην ἀναγκάζεσθαι. De reden is wellicht o.a. geweest, dat de Romeinsche Regeering invloed op de keuze van de stadsleeraren wilde hebben, en daartoe was de instelling van deze ἀτέλεια een geschikt middel. Dat de vraag, wie voor deze posten in aanmerking zouden komen, niet zonder belang voor de staat geacht werd, blijkt duidelijk uit het feit, dat te Athene alleen zij tot scholarch benoemd mochten worden, die het Romeinsche burgerrecht bezaten. Blijkbaar heeft men gepoogd, om tot de wetenschappelijk hoogste posten slechts hèn toe te laten, wier politieke overtuiging voor de Romeinsche Regeering ongevaarlijk was (vgl. Mommsen, Gesamm. Schrift. Band III, Jurist. Schrift. blz. 52). Er was echter een maximum aantal, varierend naar de belangrijkheid van zoo'n stad, van hèn, die recht op die ἀτέλεια zouden hebben, vastgesteld: „τοῦτων τὸν ἀριθμὸν ὑπερβαίνειν μὲν οὐκ ἔξεστιν οὔτε ψηφίσματι βουλῆς οὔτε ἄλλη τινὶ παρευρέσει." (Digest. XXVII, 1, 6, 3.). Naast dit legale aantal gaf Antoninus als uiting van zijn bijzondere gunst zoo nu en dan ook aan anderen dat recht (vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 142 noot 1), met of zonder daaraan verbonden voorwaarden, en dit is ook met Aristides het geval geweest (vgl. L § 75 K).

²⁾ L § 75 K.   ³⁾ L § 78 K.   ⁴⁾ L § 79 K.   ⁵⁾ L § 78 K.

vrijstelling van staatsdiensten, juist door het feit, dat hij de on-aantastbaarheid bekrachtigde, voor de toekomst onzeker maakte ¹⁾. Evengoed immers als hij haar bekrachtigde, zou een volgende proconsul dit wel eens kunnen weigeren, en dus is Aristides van dit precedent niet gediend. Tot zijn geluk ontmoet hij een tweetal vrienden, die tevens met den stadhouder bevriend zijn; deze zetten in een aanbevelingsbrief de bezwaren van Aristides uiteen, en hiermee gewapend vraagt hij audiëntie bij den stadhouder aan, welke hij, door bemiddeling van diens secretaris, direct verkrijgt. Na het lezen van de door Aristides meegebrachte brieven zet de stadhouder uiteen, wat hem bewogen heeft, om, hoezeer hij ook de door den keizer geschonken vrijstelling respecteerde, er tóch op aan te dringen, dat Aristides dit ambt zou aanvaarden. Met de woorden: „Niemand bestrijdt uw beteekenis als redenaar, maar het is iets anders, om de eerste onder de Grieken te zijn, en in de rhetoriek het hoogste bereikt te hebben, dan hiervan een beroep te maken, en leerlingen te hebben” ²⁾ raakt hij de kern van deze zaak, en laat hij Aristides zien, hoe weinig recht hij kan laten gelden, daar de keizers dit voorbehoud uitdrukkelijk gemaakt hadden. Blijkbaar heeft hij op dit moment geen leerlingen gehad, want hij durft de juistheid van dit betoog niet te bestrijden ³⁾. Dank zij de aanbevelingsbrieven wijst echter de stadhouder zelf de weg, hoe hij zich voor deze ambtsvervulling kan vrijwaren, door nl. de Raad van Hadrianutherae over te halen, hem als candidaat van de voordracht te schrappen ⁴⁾, en door leerlingen aan te nemen ⁵⁾. Vóórdat Aristides deze raad echter heeft kunnen opvolgen, werd hij door de Raad tijdens de verkiezingen der prytanen voor dát ambt candidaat gesteld ⁶⁾, zoodat hij met twee bezwaarschriften voor de rechtbank van den stadhouder, die toen te Pergamum zitting hield, moest verschijnen. Daar weet hij door zijn oratorisch talent zóó groote indruk te maken, dat de vrij-

¹⁾ L § 83 K.   ²⁾ L § 87 K.

³⁾ Aristides had wellicht tot op dit oogenblik een andere opvatting over het begrip „het vak van rhetor uitoefenen” dan de stadhouder nu blijkt te hebben, getuige XLV blz. 147 D: *ὁ μὴν καὶ τὸν ἔχοντα τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην ἰατρὸν καλεῖς, κἂν μὴ δημοσιεύῃ τὴν τέχνην, καὶ πολιτικὸν γε τὸν ταύτην τὴν ἐπιστήμην ἔχοντα, κἂν τὰ αὐτοῦ πράττων.*

⁴⁾ L § 87 K.   ⁵⁾ L § 87 K.   ⁶⁾ L § 88 K.

stelling van staatslasten zonder eenig voorbehoud bekrachtigd werd ¹⁾, en de stadhouder hem met een eervol schrijven naar de Raad zond ²⁾, waarschijnlijk betreffende de candidatuur voor de prytañie; immers ook „over het andere ambt, waarmee hij zelf me had willen belasten, sprak hij niet meer tot mij, en ik niet meer tot hem; maar hij schreef op eigen gelegenheid aan de overheidspersonen, en droeg hun op, dat ze in plaats van mij, een ander op de voordracht moesten zetten ³⁾.

Uit de beschrijving, die Aristides van het optreden der stadhouders geeft, zien we, hoe van hun beslissing, die alleen door een beroep op den keizer krachteloos gemaakt kan worden, alle besluiten van κοινόν, βουλή of ἐκκλησία afhangen, en zij in sommige gevallen het recht hebben, uit een voordracht een persoon voor een ambt te kiezen. Vooral zijn functie als rechter laat Aristides hier uitkomen, en gezien het voordeel, dat hij telkens had van kennissen, die weer relaties hadden met den stadhouder, waardoor ook hijzelf in diens gunst kwam te staan, zal de moeite, die men zich getroostte, om hem voor zich te winnen, hierin wellicht voornamelijk zijn grond gehad hebben.

Over het verloop van zoo'n rechtszitting ten overstaan van den stadhouder spreekt Aristides slechts terloops, en in zeer vage termen; uit zijn beschrijving blijkt slechts, dat de stadhouder bijgestaan werd door een aantal mederechters ⁴⁾, er door advocaten gepleit werd ⁵⁾, en de rechtszittingen openbaar waren ⁶⁾.

De namen van de gedaagden werden afgeroepen ⁷⁾, de vonnissen genotuleerd ⁸⁾, en eventueel eigendomsbewijzen afgegeven, wanneer bij rechterlijke uitspraak het eigendomsrecht op een of ander bezit aan een der procedeerenden werd toegekend ⁹⁾. Het was geoorloofd — in welke gevallen, wordt niet omschreven — zijn belangen door zaakgelastigden te laten behartigen ¹⁰⁾.

Hoe onvolledig deze gegevens ook mogen zijn, over de rechtspraak, die in de steden werd uitgeoefend over de eigen burgers — d.w.z. in zaken van weinig belang ¹¹⁾ — is Aristides nog min-

¹⁾ L § 93 K.   ²⁾ L § 92 K.   ³⁾ L § 93 K.   ⁴⁾ L § 79 en 92 K.

⁵⁾ L § 91 K. Vgl. XLV blz. 139 D.

⁶⁾ L § 90 K.   ⁷⁾ L § 89 K.   ⁸⁾ L § 78 K.   ⁹⁾ L § 108 K.

¹⁰⁾ L § 79 K. Vgl. L § 103 K.

¹¹⁾ Mommsen, Abriss des Röm. Staatsrechts., blz. 288.

Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 130.

der mededeelzaam. In een hymne op Athene zegt hij, dat „Athene ook nu nog allen redt, wanneer de stemmen staken. Want na hem (scil. Orestes) besloot men de stem van Athene mee te tellen” ¹⁾, en doelt daarmee op de rechtsregel „in dubiis pro reo”, die in deze tijd nog altijd schijnt te gelden. Uit de navolgende schildering van het aanzien, dat rhetoren genieten: „maar men gaat naar hun huis toe, roept hun hulp in, ja, smeekt daarom, in de meening, dat de rhetoriek van alles kan bevrijden: van dood, verbanning, de vrees zelve, de woede der rechters, de nijd van het volk, kortom, van alles!” ²⁾, blijkt, dat de advocaten bij het voeren van processen onmisbaar waren.

In deze schildering overdrijft Aristides natuurlijk schromelijk, en denkt hij meer aan het Athene van de Ve en IVe eeuw, dan aan zijn eigen tijd.

Van de opgelegde straffen noemt Aristides zoo terloops de verbanning ³⁾, de dwangarbeid ⁴⁾ en de verwijzing naar de gevangenis ⁵⁾, en alleen in het laatste geval noemt hij het misdrijf, waarvoor de straf opgelegd werd: de gestrafte had nl. deel uitgemaakt van een bende, die getracht had, een landgoed van Aristides gewelddadig in bezit te nemen; helaas vindt hij het de mocite niet waard, te vermelden, voor hoe lang hij tot deze gevangenisstraf veroordeeld was.

Van de motieven, die, volgens Aristides, den stadhouder er toe gebracht hadden, om juist hem als *εἰρηνάρχης* aan te wijzen, was de voornaamste, dat hij als rijk en aanzienlijk ⁶⁾ door hem beschouwd werd. Inderdaad was het voor onbemiddelden niet mogelijk zoo'n stads- of provinciaal-ambt te bekleeden, daar er geen salaris werd gegeven ⁷⁾, en de magistraten eventueele tekorten moesten aanvullen, en van hen verwacht werd, dat ze een groot

¹⁾ XXXVII § 17 K.   ²⁾ XLV, blz. 56 D.   ³⁾ XXXVI, § 33 K.

⁴⁾ XXXVI § 67 K: ἐν γε τῇ Ἀραβικῇ καὶ ἡ περιβόητος αὐτῆ λιθοτομία ἡ πορφύρετις ἐστίν. ἐργάζονται δ' αὐτὴν ὡσπερ καὶ τὰς ἄλλας δῆπου κατάδικοι. Aristides bedoelt hiermee de steengroeven bij de Mons Porphyrites en Mons Claudianus. Vgl. Diodorus Siculus, III 12—14.

Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 295.

⁵⁾ L § 108 K.   ⁶⁾ L § 73 K.

⁷⁾ Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 137, 176.

deel van de onkosten, die tijdens hun bewind gemaakt werden, zouden dragen ¹⁾.

Hetzelfde gold voor de raadsleden: deze immers werden in de eerste plaats aansprakelijk gesteld voor de belasting, die de stad aan het Rijk verschuldigd was, zoodat vanzelf de minder gesitueerden voor deze waardigheid niet in aanmerking konden komen ²⁾. Deze toestand strookte bovendien met de politiek van het Rijk, dat overal de hoogere klassen steunde, en ten opzichte van hen zeer gul was met het verleenen van het burgerrecht, om op die wijze in elke stad een deel van de bevolking voor zich te winnen, op wie het volkomen kon vertrouwen ³⁾. Daar echter de vrijheid van de steden nooit verder reikte dan de Regeering toestond ⁴⁾, was de beteekenis van de βουλή niet bijzonder groot, en ook wat Aristides ons mededeelt over de werkzaamheden van de βουλή, is niet in staat, ons daarvan een hooge dunk te geven; behalve het recht, voor sommige ambten kandidaten te stellen, waarbij overigens de wil van den stadhouder beslissend was, is bij Aristides een enkele maal sprake van haar financiëele functie ⁵⁾. Verder blijkt, dat de Raad gebouwen beschikbaar kon stellen aan iemand, wanneer deze een rhetorische voordracht wilde houden ⁶⁾; eigenaardig is, dat het raadhuis zelve telkens gebruikt blijkt te zijn voor litteraire voordrachten ⁷⁾, en er zelfs les in rhetorica in gegeven werd ⁸⁾.

Over de volksvergadering licht Aristides ons iets minder onvolledig in, en op het eerste gezicht schijnt deze niet geheel en al van invloed ontbloot te zijn; er wordt geconstateerd, dat er nog steeds volksvergaderingen gehouden worden ⁹⁾, waar voorstellen aan het volk gedaan worden ¹⁰⁾, en de oratie *περὶ τοῦ μὴ δεῖν κωμω-*

¹⁾ Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 137, 176. The Cambridge Anc. Hist. vol. XI, blz. 465 sq.

²⁾ Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 315, 333. The Cambridge Anc. Hist. XI blz. 465 sq., 582.

³⁾ Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 111, 145. The Cambridge Anc. Hist. XI blz. 452 sq.

⁴⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V blz. 263.

⁵⁾ XX § 8 K. Mommsen, Röm. Gesch. V blz. 235.

⁶⁾ LI § 30 K. ⁷⁾ XVIII, § 8, XXXI § 13, LI § 31 en 38 K.

⁸⁾ LI § 38 sq. K. ⁹⁾ XXIV § 28 K. ¹⁰⁾ XXIX § 17 K. Vgl. L § 87 K.

δεῖν, waarin Aristides er op aandringt, de opvoering van comedies te verbieden, wekt de indruk, tot het volk van Smyrna gericht te zijn ¹⁾). Wanneer we echter de werkzaamheden van de volksvergadering, die Aristides noemt, nagaan, blijkt al heel spoedig, hoe weinig deze beteekenden, niettegenstaande men er blijkbaar nog altijd veel waarde aan hechtte ²⁾). Op de verkiezing van sommige ambten had de volksvergadering wel invloed, maar de stadhouder besliste tenslotte. Verder beperkten zich haar besluiten tot het toekennen van allerlei eerbewijzen ³⁾ en het zenden van *Ψηφίσματα παραμυθητικά* ⁴⁾).

Over de buitenlandsche politiek, die het Romeinsche Rijk in deze tijd voert, spreekt Aristides slechts met een enkel woord: hij verheugt zich, dat „Mars onophoudelijk aan de oevers van de grensrivieren danst, zonder zijn wapens met bloed te bevleken” ⁵⁾, en denkt, dat ook in de toekomst deze grensoorlogen niet talrijk zullen zijn ⁶⁾). Deze verwachting wordt gewekt, doordat het heden zoo buitengewoon gelukkig en vreedzaam is: „Ik zie, dat het nu de juiste tijd niet is, om over oorlogen met barbaren te spreken” ⁷⁾; immers: „van oorlogen gelooft men niet meer, dat ze er ooit geweest zijn, maar de groote massa beschouwt hen als sprookjes, en wanneer men ergens aan de grenzen slaags raakt, zooals dat in een eindeloos groot rijk natuurlijk gebeurt, hetzij door de dwaasheid der Geten, het ongeluk der Libyers, of de razernij der bewoners van de kust van de Roode Zee, die met de bezittingen, die ze hebben geen raad weten, dan gaan die oorlogen, en de geruchten daaromtrent, snel voorbij, als waren het fabels” ⁸⁾).

¹⁾ XXIX § 1, § 30, § 31 K. Aristides is tegen de opvoering van comedies gekant, daar ze volgens hem nadeelig voor de moraal zijn.

²⁾ XXIV § 22 K.

³⁾ L § 100 K. Vgl. L § 48 K.

⁴⁾ XXXI § 14 K: *τί ποτε καὶ ἀποκρίνωμαι πρὸς τὰ ψηφίσματα;*

Wanneer burgers van aanzien door een of ander ongeluk — doorgaans betreft het natuurlijk een sterfgeval — getroffen waren, werden voor hen van stadswege *ψηφίσματα παραμυθητικά* genomen, op welk gebruik deze, in een grafrede gerichte, rhetorische vraag van Aristides betrekking heeft. Duidelijk blijkt hier uit, van hoe weinig beteekenis deze volksvergaderingen waren. Rhein. Mus. 1894, blz. 424 sq. Hermes 1897 blz. 497 sq.

⁵⁾ XXVI § 105. ⁶⁾ XXIII § 3 K. ⁷⁾ XXIII § 3 K.

⁸⁾ XXVI § 70 K. Over de „straf-expedities”, waarover Aristides hier spreekt is weinig bekend, hetgeen ook te begrijpen is, daar het niet meer dan kleine

Aristides begrijpt echter, dat voor de handhaving van deze kostelijke vrede vóór alles een uitstekend leger noodig is ¹⁾, dat alle eventueele aanvallen reeds aan de grenzen kan terugslaan, en het slechts op die wijze mogelijk is, het binnenland voor de rampen van den oorlog te behoeden. Daarom heeft hij dan ook belangstelling voor dat leger ²⁾, en roemt er de voortreffelijkheid van: „Wat betreft de militaire taktiek, daarin zijn de anderen, bij U vergeleken, naar ge bewezen hebt, kinderen.

Want ge hebt de soldaten en het kader niet alleen de opdracht gegeven, zich daarin te oefenen tegen de vijanden, maar in de eerste plaats onderling; en zoo leven ze dagelijks in slagorde, en nooit verlaat iemand de hem aangewezen plaats, maar ieder kent deze, alsof men in een eeuwig koor was ingedeeld, en blijft deze innemen” ³⁾.

Van het streven, de soldaten voornamelijk in de provincies te lichten, geeft hij de volgende beschrijving: „In alle onderworpen gebieden hebt ge na uw komst omgezien naar menschen, die deze (scil.: militaire, vgl. § 74) dienst op zich zouden kunnen nemen, en toen ge hen gevonden hadt, hebt ge hen eenerzijds van hun vaderland vervreemd, maar daarvoor in ruil uw eigen stad aan hen gegeven ⁴⁾, en zoo schamen ze zich voortaan, hun afkomst mede te deelen.

En na hun het burgerrecht gegeven te hebben, hebt ge hen in het leger laten dienen, zoodat de burgers uit Rome geen soldaat worden, en de soldaten burgers met gelijke rechten zijn” ⁵⁾.

Zonder dat deze uitspraken nu direct een groot strategisch inzicht verraden, blijkt er toch uit, hoezeer Aristides in de militaire organisatie van het Rijk belang stelt, en dit is ook te begrijpen

---

grensconflicten waren, die tot geen grootere militaire maatregelen aanleiding gaven. Wanneer hij deze redevoering tijdens de regeering van M. Aurelius gehouden had, zou hij zich minder hooggestemd gevoeld hebben, daar de toen uitgebroken oorlogen minder ongevaarlijk waren.

¹⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 101 sq.

²⁾ In XLVIII, § 61 K spreekt Aristides over de militaire koerieren.

³⁾ XXVI § 87 K. Vgl. § 88.

⁴⁾ Legioensoldaten waren de iure Romeinsch burger; de auxiliarii werden het na afloop van hun dienstdag: vgl. L § 16 K.

Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 121.

⁵⁾ XXVI § 75 K.

van hem, die de woelzieke Aziatische Grieken voorhoudt, hoe onzinnig het is, dankbaar te zijn, dat de regeering hen beschermt tegen de rampen van de oorlog, en dan zelf niet angstvallig te waken voor onderlinge twisten ¹⁾, en dat, „terwijl ons de gelegenheid geboden wordt van de rust te genieten” ²⁾. In zijn lofrede op Rome is Aristides één en al bewondering voor de organisatie van het Romeinsche Rijk, verzwijgt vol tact alles, wat ook maar éénige onvolmaaktheid hierin zou kunnen doen vermoeden, en overdrijft ook zoo nu en dan de zegeningen, die het schonk, zooals in een lofrede trouwens niet anders te verwachten is, maar toch klinkt er onmiskenbaar telkens een diepgevoelde dankbaarheid in zijn rede door, en wanneer hij over de wereldvrede spreekt, wordt zijn rede op Rome bijna een lofzang: „Want de gansche aarde heeft haar aloude dracht, het ijzer, afgelegd, alsof ze een feest vierde” ³⁾.

III. ECONOMISCH-SOCIALE TOESTAND

„De gansche aarde heeft haar aloude dracht, het ijzer, afgelegd, alsof ze een feest vierde, en zich — nu haar de gelegenheid gegeven wordt — er op toegelegd, zich te versieren en op alle mogelijke wijzen te vermaken. En geen andere strijd is er meer tusschen de steden onderling, behalve deze ééne, waaraan allen deelnemen, om nl. een zoo schoon en aangenaam mogelijk uiterlijk te vertoonen, en alles is vol gymnasia, bronnen, propylacën, tempels, werkplaatsen en scholen, en men kan — om eens een vakterm te gebruiken — zeggen, dat de wereld als het ware na haar uitputting geheel hersteld is” ⁴⁾. Niet alleen hier legt Aristides verband tusschen vrede en welvaart, maar ook op vele andere plaatsen komt hij op deze gedachte terug, en met de woorden: „de steden, die door haar onderlinge twisten en verwarring zoo goed als geheel te gronde gericht waren, hebben de centrale leiding aanvaard, en zijn plotse-ling weer opgeleefd” ⁵⁾, heeft hij zijn helderste formuleering gevonden. Van het feit, dat de welvaart „in deze tijd, waarin de aller-grootste bloei heerscht” ⁶⁾, een groote vlucht had genomen, is Aristides diep doordrongen, en hij wordt niet moe, daarvan de be-

¹⁾ XXIII § 54 K.

²⁾ XXIII § 63 K.

³⁾ XXVI § 97 K.

⁴⁾ XXVI § 97 K.

⁵⁾ XXVI § 69 K.

⁶⁾ XXVII § 22 K.

wijzen te noemen: „De steden schitteren in glans en schoonheid, en de gansche aarde is versierd, als ware zij een park” ¹⁾. „Want wanneer <waren er> zoovele steden, zoowel op het vasteland als op de zee, of wanneer werd er zooveel zorg besteed aan de verfraaiing daarvan? Of welke vroegere heerscher kon, wanneer hij op reis was, <in zijn rijk> elke dag een nieuwe stad bereiken, en soms op dezelfde dag twee of zelfs drie steden passeeren? En men kan wel zeggen, dat die vroegere koningen regeerden over een soort woestijn, waarin versterkte nederzettingen lagen, maar gij alleen over steden in de volle zin des woords heerscht” ²⁾. Rome heeft op Aristides een diepe indruk gemaakt, en hiervan legt hij bij de beschrijving, die hij van de stad geeft, een welsprekend getuigenis af: „Wie immers zou, met de oogen op zooveel met gebouwen overdekte hoogten, in steden veranderde dalen, of in één stad samengevatte velden gericht, dit geheel met zijn blik kunnen overzien?” ³⁾

„Het overdekt de toppen der heuvels, en het terrein daartuschen, en strekt zich zelfs tot aan de zee uit” ⁴⁾. „En hoewel ze op een zoo groot terrein is gebouwd, is ze daar niet tevreden mee, maar draagt andere, even groote steden boven op zich, en heft deze hoog boven de aarde, de een op de ander” ⁵⁾. „Wilde men haar op de grond uitspreiden, en de steden, die zich nu hoog in de lucht verheffen, op de aarde neerzetten, de een naast de ander, dan zou daarmee — dunkt me — het geheele gebied van Italië, dat nu nog onbebouwd is, tot de Adriatische zee toe, als met één stad gevuld worden” ⁶⁾.

Niet alleen te Rome, maar ook in de provincies was deze bloei waar te nemen; van Azië beweert Aristides, dat „geen enkele provincie zóóveel noch zóó groote steden heeft” ⁷⁾; „Jonië, vroeger een twistappel, is nu bevrijd van bezettingen en satrapen, en ligt daar als schoonste van allen, en overtreft zichzelf nu even ver als vroeger de andere landen” ⁸⁾.

„Smyrna is prachtig om te zien, dank zij haar tempels, baden, havens en renbanen” ⁹⁾; „machtiger dan elke beschrijving was de aanblik. Reeds bij het naderen van de stad schitterde glans en schoonheid den bezoeker tegen, en de groote gebouwen vormden

¹⁾ XXVI § 99 K.   ²⁾ XXVI § 93 K.   ³⁾ XXVI § 6 K.

⁴⁾ XXVI § 7 K.   ⁵⁾ XXVI § 8 K.   ⁶⁾ XXVI § 8 K.

⁷⁾ XXIII § 9 K.   ⁸⁾ XXVI § 95 K.   ⁹⁾ XXIII § 20 K.

door hun aantal, afmetingen, en standplaats, een harmonisch geheel" ¹⁾; „want ze strekt zich uit hoog boven de zee, en pronkt met haar schoonheid in ononderbroken glans, als ware ze niet langzamerhand gebouwd, maar opeens uit de aarde verzezen" ²⁾. „Wanneer men van het Westen naar het Oosten loopt, komt men van de eene tempel naar de andere" ³⁾, „wanneer iemand echter op de akropolis is gaan staan, stroomt aan zijn voeten de zee, en liggen de voorsteden daar beneden hem uitgestrekt, en men kan geen punt vinden, waar men het oog op zou kunnen laten rusten: want elk ding trekt, als bij een sierlijk bewerkte halsketen, de aandacht tot zich" ⁴⁾.

„Want dit geheele gebied schittert, tot aan het strand toe, door zijn gymnasia, marktpleinen, theaters, tempelomheiningen en havens, natuurlijke en door menschenhanden gemaakte schoonheden, die met elkaar in pracht wedijveren, en niets is er, dat de schoonheid of het nut niet dient. Baden zijn er zóóveel, dat men in verlegenheid zou kunnen komen, waar men wil baden; renbanen zijn er van iedere vorm, sommige midden in de stad, anderen in de buitenwijken, de een nog mooier dan de andere" ⁵⁾.

Ook van Cyzicus bewondert Aristides „de schoonheid van de openbare gebouwen, en de geheele aanleg en grootte van de stad" ⁶⁾. Van Pergamum roemt hij „wat terstond in het oog valt, de zoo groote burcht, die reeds van verre zijn glans vertoont, en de oude en moderne verfraaiingen, de geheele stad door" ⁷⁾. Niemand is — volgens hem — zóó dwaas, dat hij niet zal erkennen, dat Ephesus „de schatkamer van geheel Azië is" ⁸⁾. Den Rhodiërs verzekert hij: „Uw stad is — dank zij haar geheele aanleg — de schoonste van alle Grieksche steden" ⁹⁾, en bij het houden van zijn lofrede op het imperium zegt hij tot zijn Romeinsche toehoorders: „De eerwaardige en groote stad van Alexander in Egypte is een pronkstuk in uw Rijk" ¹⁰⁾.

Athene's lof wordt óók door Aristides gezongen: „Wie zou de grootte van de stad en haar aanleg niet in overeenstemming met haar roemvol lot en de groote naam der Atheners achten?" ¹¹⁾ „Want

¹⁾ XVIII § 3 K.

²⁾ XVII § 9 K.

³⁾ XVII § 10 K.

⁴⁾ XVII § 10 K.

⁵⁾ XVII § 11 K.

⁶⁾ XXVII § 13 K.

⁷⁾ XXIII § 13 K.

⁸⁾ XXIII § 24 K.

⁹⁾ XXIV § 45 K.

¹⁰⁾ XXVI § 95 K.

¹¹⁾ XIII blz. 305 D.

dáár zijn de tempels tegelijkertijd het grootst en schoonst van de geheele aarde, en de beelden zijn er, zoowel de oude als de moderne, in uitvoering het best. Bovendien zijn er bibliotheken, zooals er kennelijk elders ter wereld niet zijn, baden, die in indrukwekkendheid en weelde de kroon spannen, renbanen en gymnasia" ¹⁾).

Dit alles verhindert hem echter niet, om in een te Corinthe gehouden rede, van deze stad te beweren, dat, „Wanneer er eens een schoonheidswedstrijd voor de steden was, zooals — naar men zegt — de godinnen eens gehad hebben, zij de prijs behalen zou" ²⁾. Wijsheid kunt ge er langs de wegen vinden, en van de levenlooze dingen leeren en hooren: zóóveel kostbare bibliotheken zijn er in de geheele stad, waarheen men de blik ook wenden moge" ³⁾).

Hoewel Aristides bij deze uitlatingen zoo nu en dan schijnt te overdrijven, worden we tòch door de getuigenissen van zijn tijdgenooten gedwongen, aan te nemen, dat zijn beschrijving de nauwelijks verfraaide werkelijkheid geweest is ⁴⁾.

Een van de voornaamste oorzaken van de bloei in deze tijd was het feit, dat de handel zich rustig kon ontwikkelen ⁵⁾; van de omvang die de handel op Rome gekregen had, geeft Aristides zijn Romeinsch gehoor een levendige beschrijving: „Tot U komt uit alle landen en alle zeeën, wat de jaargetijden schenken, wat de rivieren, zeeën, en de arbeid van de Grieken en barbaren oplevert. Wanneer iemand dit alles zou willen zien, moet hij òf de geheele wereld doorreizen, òf in deze stad zijn.

Want wat bij alle volken groeit of vervaardigd wordt, is hier altijd in massa aanwezig. En zóóveel vrachtschepen komen uit alle landen hier, zoowel in de zomer als in de herfst, dat de stad op een centrale werkplaats van de geheele wereld gelijk. Zóóveel ladingen uit Indië en Arabia Felix kan men hier zien, dat men tot de overtuiging moet komen, dat hun boomen voor altijd kaal moeten zijn, en die volken hier moeten komen, om van hun eigen producten te vragen, wat ze eventueel noodig mochten hebben. Babylonische gewaden en sieraden uit de verste barbarenlanden komen hier in

¹⁾ XIII blz. 306 D.   ²⁾ XLVI § 25 K.   ³⁾ XLVI § 28 K.

⁴⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V blz. 327, sq.

Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 131 sq.

Cambridge Anc. Hist. XI blz. 583 sq.

⁵⁾ Vgl. Rostovtzeff The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 145.

grootte hoeveelheid en gemakkelijker, dan wanneer men een inheemsch product van Naxus of Cythnus naar Athene moest voeren" ¹⁾).

„Alles komt hier bijeen, wat handel en scheepvaart kunnen brengen, land- en mijnbouw, en welke bedrijven ook maar, kunnen opleveren, alles wat op aarde geboren wordt, en groeit" ²⁾). De haven van Smyrna heeft op Aristides blijkbaar een grootte indruk gemaakt: „Want in veiligheid, doelmatigheid, schoonheid, en vorm is het een haven, in grootte een zee, en onder de ééne naam „haven" bevat het een menigte havens, als de bladeren van een boek. Want de eene landtong vormt deze, de andere gene haven. Ontelbaar veel havens en landingsplaatsen bevat het. Men zou <deze haven> kunnen vergelijken met een schaal met veel tuiten: zóóveel landingsplaatsen heeft deze op de korte afstand van het schiereiland: een rondvaart van niet weinige dagen, wanneer men van haven tot haven zou willen aanleggen" ³⁾).

Uit deze beschrijving blijkt, dat de handel van Smyrna, die behoefte aan zoo'n grootte haven had, niet onbeteekenend geweest zal zijn ⁴⁾). Ook Corinthe's handel heeft een hooge vlucht genomen, en het is „als het ware één markt, en dat wel voor heel Griekenland" ⁵⁾). Serapis werd door de organisatie van „kooplieden en reeders, die hem niet alleen tienden offeren, maar ook tot aandeelhouder op voet van gelijkheid maken, alsof ze met een compagnon, die ook recht heeft op het nog niet verdeelde bezit, te maken hebben" ⁶⁾), als een der voornaamste schutspatronen van de handel erkend, en ook Poseidon, die „de zee voor de menschen

¹⁾ XXVI § 11 en 12 K.   ²⁾ XXVI § 13 K.   ³⁾ XVII § 22 K.

⁴⁾ Cambridge Anc. Hist. XI, blz. 585.

Boullanger, Aelius Aristide, blz. 13 sq.

⁵⁾ XLVI § 23 K.

⁶⁾ XLV § 28 K: ἐμπόρων καὶ ναυκλήρων, οὐ μόνον δεκάτας ἀναγόντων, ἀλλὰ καὶ μερίτην ἐξ ἴσου ποιουμένων, ὡς πρὸς συνέμπορον καὶ κοινῶν τῶν διὰ μέσου πάντων. Wat de bedoeling van μερίτης ἐξ ἴσου is, is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk werd aan Serapis na afwikkeling van een handelszaak een deel van de winst gegeven, even groot, als de werkelijke leden van de κοινωμία ontvingen, zonder dat hierbij verondersteld behoeft te worden, dat een of andere aan een Serapistempel verbonden bank een evenredige som geld gestort moest hebben.

Vgl. A. Höfler, Der Sarapishymnus des Aelius Aristeides, blz. 68, 98 sq.

openstelde, hen leerde, deze te bevaren, en de vrees uit hun hart wegnam" ¹⁾, heeft de grootste belangstelling voor handel en scheepvaart, want hij is, wanneer we Aristides gelooven mogen, vol zorg voor het Romeinsche Rijk „daar zijn zee vrij is van zeeslagen, en vrachtvaarders in plaats van oorlogsschepen heeft gekregen" ²⁾; deze houding zou hem niet toegeschreven zijn, wanneer de omvang van de handel en scheepvaart zeer gering geweest was. Voor scheepvaart heeft Aristides wel eenige belangstelling: hij spreekt over het gebruik van vuurtorens ³⁾, rekent zelfs de snelheid der schepen uit: wanneer een schip een volle dag met zeer gunstige wind vaart, legt het een gemiddelde afstand van 1200 stadiën af ⁴⁾, en deze berekening blijkt ongeveer juist te zijn ⁵⁾; de bekwaamheid der zeelieden is — naar Aristides doet vermoeden — niet al te groot geweest ⁶⁾, evenmin als hun gage ⁷⁾, die waarschijnlijk afhankelijk is geweest van de meer of minder gelukkige afloop van de reis, waarvoor ze gemonsterd waren ⁸⁾.

Over de transporten langs de wegen spreekt Aristides nooit; hij roemt slechts de zorg, die Rome voor de verkeerswegen aan den dag legde „door de rivieren op allerlei punten te overbruggen, en de bergen tot vlak terrein te maken" ⁹⁾, hetgeen wel niet alleen voor militaire doeleinden geweest zal zijn.

Hoe groot de omvang van de nijverheid in deze tijd ook geweest moge zijn ¹⁰⁾, Aristides legt er geen belangstelling voor aan den dag, al roemt hij Athene en Hephaestus als schenkers daarvan ¹¹⁾. Waardeerend spreekt hij over Attica als het land, dat de gansche aarde voorzag van materiaal voor de bouw van tempels en de vervaardiging van beelden, en waar de sculptuur intensief beoefend

¹⁾ XLVI § 10 en 11 K.   ²⁾ XXVI § 105 K.

³⁾ XXVII § 17, XXXVIII § 24 K.

⁴⁾ XXXVI § 111 K; vgl. XLVIII § 66 en 68 K.

⁵⁾ Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I blz. 335 sq.

⁶⁾ XLV blz. 46 D. Vgl. XLVIII § 65 K.

⁷⁾ XLVI blz. 228 D.   ⁸⁾ XLVIII § 65 K.

⁹⁾ XXVI § 101 K. Vgl. de beschrijving van zijn reis langs de via Egnatia. XLVIII, § 60 sq. K.

¹⁰⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V, blz. 331 sq.

Rostovtzeff, The Soc. and Econ. History of the Rom. Emp. blz. 168.

Cambridge Anc. Hist. XI blz. 585.

¹¹⁾ XXVI § 105, XXXVII § 13 en 16 K.

werd ¹⁾, en ook haar zilvermijnen vergeet hij niet ²⁾, hetgeen begrijpelijk is, daar hij voor de economische waarde van dergelijke mijnen wel oog schijnt te hebben ³⁾; het werk in de mijnen en steengroeven werd hoofdzakelijk verricht door menschen, die tot deze dwangarbeid veroordeeld waren ⁴⁾; onder welke ongunstige omstandigheden deze arbeid soms verricht werd, en hoe vreeselijk deze straf was, leert ons een opmerking, die Aristides eens terloops over de steengroeven in de Mons Porphyrites in Egypte maakt: „Deze steengroeven bewerken veroordeelden, zooals dat ook wel met de andere het geval is. Maar deze worden — naar men zegt — door niemand bewaakt, maar uit angst levend verbrand te worden — dat is nl. de straf, wanneer men op een poging tot ontsnapping betrapt wordt —blijven de mijnarbeiders daar. En toch geven sommigen daar de voorkeur aan, liever dan altijd-door op de brandstapel te staan: want het levend verbrand worden komt volgens hun opvatting op hetzelfde neer als deze arbeid” ⁵⁾.

Niettegenstaande het feit, dat de steden zich in een groote bloei verheugden, bestond toch de groote meerderheid van de bevolking in het Romeinsche Rijk nog altijd uit boeren, een bevolkingsgroep, die bijna geheel buiten de beschaving stond, en van de groote welvaart waarschijnlijk niet veel genot gehad heeft ⁶⁾.

Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat Aristides voor de plattelandsbevolking van Macedonië niet veel respect aan den dag legt: tijdens een reis van Azië naar Rome had hij daar eens gidsen noodig, en dit veroorzaakte vrij veel moeilijkheden, „want daar ze — barbaren als het zijn — op de vlucht gingen, moest ik hen wel meenemen, soms met overreding, en soms met geweld” ⁷⁾. De landbouw had slechts in zooverre zijn belangstelling, dat hij het nog wel de moeite waardig gekeurd heeft, om tot vermeerdering van Rome's heerlijkheid op te merken: „Uw landbouwgebieden zijn Egypte, Sicilië en het in cultuur gebrachte

---

¹⁾ XIII blz. 162 en 183 D.   ²⁾ XII blz. 162 D.   ³⁾ XLV blz. 139 D.

⁴⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 295.

⁵⁾ XXXVI § 67 K. Vgl. Diodorus Siculus, III, 12 sq.

⁶⁾ Rostovtzeff *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 236 sq.

⁷⁾ XLVIII § 61 K. Vgl. XIII blz. 294 D, XXXVI § 49 K.

deel van Libye" ¹⁾ en „de bezitters en bewoners van de rijke vlakten zijn Uw landbouwers" ²⁾).

Slaven zijn er in deze tijd nog vele geweest, en voor allerlei doeleinden zijn ze gebruikt. Aristides noemt hen slechts nu en dan, en toch zien we uit deze weinige gegevens reeds, dat ze alle mogelijke werkzaamheden verrichtten ³⁾: ze moesten voor de opvoeding der kinderen zorg dragen ⁴⁾, werden op reis meegenomen ⁵⁾, deden dienst als portier ⁶⁾, kok ⁷⁾, en bakker ⁸⁾, hielpen bij het vertoonen van marionetten ⁹⁾, maar maakten zich ook nuttig als helpers van de artsen ¹⁰⁾. De meesten van hen waren geen Grieken ¹¹⁾; over slavinnen is minder sprake: als voedsters ¹²⁾ worden ze vermeld en als hetaeren, en met de woorden: „aan een vrije vrouw past — naar onze begrippen — niet hetzelfde als aan een hetaere" ¹³⁾ laat Aristides, door deze tegenstelling te maken, duidelijk zien, dat de hetaeren bijna uitsluitend uit de slavenstand gerecruteerd werden. Van vrijlating van slaven wordt in de geschriften van Aristides éénmaal gewag gemaakt ¹⁴⁾.

Niettegenstaande de groote welvaart, die er in het Rijk heerschte, waren de steden toch niet in staat, om bij groote rampen de daardoor veroorzaakte onkosten alléén te dragen, en wanneer men dan ook door zoo'n ramp getroffen werd, placht men een beroep op de hulp van den keizer te doen. Een dergelijk verzoek ¹⁵⁾ is door Aristides — zonder daartoe trouwens opdracht van de stadsregeering gekregen te hebben — aan Marcus Aurelius en zijn mederegent Commodus gedaan ten bate van het in 178 door aardbeving verwoeste Smyrna ¹⁶⁾, waarbij hij hem de groote eer van stedenstichter in uitzicht stelde ¹⁷⁾.

M. Aurelius heeft — geheel in overeenstemming met de ge-

¹⁾ XXVI § 12 K.   ²⁾ XXVI § 30 K.

³⁾ Vgl. D. S. Dict. des Antiq. IV, 2, 1260 sq.   ⁴⁾ XLV blz. 126 D.

⁵⁾ XLVIII § 61, LI § 3, 5, 8, 28 K.   ⁶⁾ XLV blz. 127 D.

⁷⁾ XLVI blz. 171, 400 D.   ⁸⁾ XLVI blz. 400 D.   ⁹⁾ XXXIX § 14 K.

¹⁰⁾ XXXIX § 14 K.   ¹¹⁾ XLV blz. 127 D.   ¹²⁾ XLV blz. 126 D.

¹³⁾ XXXIV § 56 K.   ¹⁴⁾ XXXII § 15 K.

¹⁵⁾ Ἐπιστολὴ περὶ Σμύρνης πρὸς τοὺς βασιλέας (XIX, K).

¹⁶⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 153, noot 1.

¹⁷⁾ XIX, § 4 K.

woonte der keizers ¹⁾ — de gevraagde hulp verleend, zooals Aristides zelf uitvoerig vermeldt ²⁾.

Uit de door hem gegeven beschrijving zien we, hoe de keizers, na het benoodigde geld bij de senaat aangevraagd te hebben ³⁾, de herbouw mogelijk maakten ⁴⁾, en zelfs aanboden om eventueel de benoodigde arbeiders te zullen zenden ⁵⁾. Maar niet alleen de keizers, maar ook de steden van Azië en Griekenland hebben — zooals ze in dergelijke gevallen gewoon waren te doen ⁶⁾ — bijdragen gegeven voor de herbouw van de stad, en ook in alle mogelijke andere opzichten hulp verleend ⁷⁾.

Maar niet alleen bij gelegenheid van groote rampen werd aan deze of gene stad veel geld ten koste gelegd door de keizers, maar ook, wanneer de economische toestand wel iets te wenschen overliet, hetgeen min of meer met Italië, doch vooral met Griekenland het geval was ⁸⁾. Van deze werkzaamheid getuigt ook Aristides zoo nu en dan; van Italië zegt hij in de tot M. Aurelius en Commodus gerichte brief over Smyrna: „ik behoef echter geen voorbeelden van anderen aan te halen, maar zelf gaaft ge het voorbeeld al door de groote zorgvuldigheid, waarmee ge de Italische steden hebt hersteld; die steden hebt ge herwonnen, hoewel ze reeds lang geleden vervallen waren” ⁹⁾; tegenover zijn Romeinsche toehoorders verklaart hij vol dankbaarheid: „Ge zorgt voortdurend voor de Grieken als uw opvoeders, en beschermt hen, en richt hen, die als het ware terneerlagen, weer op” ¹⁰⁾; „nu, tijdens uw regeering herleven alle Grieksche steden; zoowel de aan de kust als de in het binnenland gelegen landstreken zijn bezaaid met steden, die onder en dank zij Uw bewind gedeeltelijk gebouwd en gedeeltelijk vergroot zijn” ¹¹⁾.

¹⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V, blz. 329.

Boulanger, Aelius Aristide, blz. 9 sq.

²⁾ Παλινοδία ἐπὶ Σμύρνῃ (XX K).

³⁾ XX § 10 K. Vgl. Cambridge Ancient Hist., XI, blz. 423.

⁴⁾ XX § 7, 10. XXI § 8 K. ⁵⁾ XX § 8 K.

⁶⁾ XXIII § 74 K. ⁷⁾ XX § 16 sq. K.

⁸⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V 245 sq. 268.

Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 143, 328.

Cambridge Anc. Hist., XI blz. 210, 560.

⁹⁾ XIX § 10 K. ¹⁰⁾ XXVI § 96 K. ¹¹⁾ XXVI § 94 K.

Doch ook zonder aanwijsbare reden werden de steden soms door de keizers met aanzienlijke bedragen begiftigd ¹⁾).

De stadsregeeringen zelve besteedden veel aandacht aan de verfraaiing van de stad ²⁾), hetgeen de groote massa wel gewaardeerd schijnt te hebben ³⁾); dit blijkt trouwens ook wel hieruit, dat vele particulieren op eigen kosten groote werken lieten uitvoeren tot nut of versiering van een of andere stad, en dit zou niet zoo vaak geschied zijn, wanneer de daarvoor door het volk verleende eer- en dankbewijzen geen sterke prikkel geweest waren ⁴⁾). Ook Aristides zinspeelt zoo nu en dan op deze uitingen van vrijgevigheid ⁵⁾), en roemt zijn ex-leermeester Alexander in een tot diens stadgenooten gerichte grafrede met deze woorden: „Gij in de eerste plaats weet toch wel — en ik heb dat weer van sommigen uit uw midden gehoord — dat hij bijna uw geheele stad opnieuw heeft opgebouwd” ⁶⁾).

Aristides noemt ook enkele malen de in de tweede eeuw zeer algemeen voorkomende ⁷⁾) uitdeelingen van brood of geld aan het volk ⁸⁾), evenals het geven van spelen ⁹⁾), hetgeen niet alleen door de stadsregeeringen, maar ook zoo nu en dan door particulieren werd bekostigd, vooral, wanneer deze een ambt bekleedden ¹⁰⁾).

Wanneer Aristides van zijn tijd getuigt: „Zoowel voor onbemiddelden als rijken is de huidige toestand dan ook prettig en gunstig” ¹¹⁾), en — geheel in dezelfde lijn — den Rhodiërs op het hart drukt, de bestaande vredestoestand te bewaren, daar in dat geval „de onbemiddelden allerlei mogelijkheden tot levensonderhoud, en de rijken genot van hun bezit hebben” ¹²⁾), zijn we geneigd, dit te aanvaarden. Uit allerlei symptomen blijkt echter, dat de welvaart niet zoo groot geweest is, als Aristides ons door zijn schil-

¹⁾ XXVI § 98 K.

Boulanger, Aelius Aristide, blz. 9, 55 sq.

²⁾ XVII § 12 K. Vgl. Plinius, Epistulae ad Traj., 23 sq., 37 sq., 49, 70 sq., 90 sq.

³⁾ XXIV § 43 K.   ⁴⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 12.

⁵⁾ XX § 8 K. Vgl. XVII § 12 K.   ⁶⁾ XXXII § 17 K.

⁷⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V, blz. 329.

Boulanger, Aelius Aristide, blz. 12, 26.

⁸⁾ XLVIII § 20 K. Vgl. XXIV § 43 K.   ⁹⁾ XXIV § 43 K.

¹⁰⁾ Rostovtzeff, The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp. blz. 137sq.

¹¹⁾ XXVI § 66 K.   ¹²⁾ XXIV § 42 K.

dering van deze uiterlijke glans wil laten gelooven: een koopkrachtige massa ontbrak, daar de boeren, het stadsproletariaat, en de slaven in een sociaal ongunstige positie verkeerden, en de groote welvaart, waarvan Aristides met zooveel tevredenheid spreekt, kwam slechts aan een zeer kleine minderheid ten goede ¹⁾.

Het feit, dat het Rijk herhaaldelijk economisch niet bestand bleek te zijn tegen ernstige schokken ²⁾, en vele uit de kapitaalkrachtige bevolkingsgroep zich, evenals Aristides ³⁾, aan de staatslasten poogden te onttrekken ⁴⁾, wijst er op, dat we ons ook van deze rijkdom geen al te groote voorstelling moeten vormen.

Dit is echter niet tot Aristides doorgedrongen, evenmin als het feit, dat de ontevredenheid van het volk, die zich nu en dan zelfs in opstanden openbaarde ⁵⁾, grooter was, dan hij zich voorstelde, en door de passage: „Beide groepen moeten hun nijd en hebzucht laten varen: hiermee bedoel ik de nijd van het lagere volk ten opzichte van de hoogere klasse, en de hebzucht van de hoogere klasse ten opzichte van de lagere” ⁶⁾, in de oratie, waarmee hij de Rhodiërs tot onderlinge vrede aanspoort, in te voegen, meent hij, voldoende aandacht aan deze kwestie geschonken te hebben.

IV. DAGELIJKSCH LEVEN

Hoewel Aristides niet de minste belangstelling voor het dagelijksch leven aan den dag legt, heeft hij zijns ondanks toch zoo nu en dan enkele mededeelingen hierover gedaan. Uit den aard der zaak zijn het zeer terloopsche opmerkingen, doorgaans, trouwens, zonder éénig belang.

Ofschoon bij de opvoeding der kinderen voedsters, gouvernantes en gouverneurs een groote rol speelden ⁷⁾, blijkt toch, dat

¹⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 179, 297 sq.

²⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 315 sq., 326 sq.

³⁾ L § 72 sq. K.

⁴⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 342 sq. *Cambridge Anc. Hist.* XI blz. 465 sq.

⁵⁾ Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 169, 300 sq. *Cambridge Anc. Hist.* XI blz. 578. Vgl. Luc. *Peregr.* c. 18 sq.

⁶⁾ XXIV § 32 K.

⁷⁾ XLVII § 45 en 78, XLIX § 15 en 16, L § 41, LI § 19 K; XLV blz. 126 D. Vgl. *D. S. Dict. des Antiq.* II, 1, 462 sq.

ook de moeders zelf voor de opvoeding der kinderen zorg droegen ¹⁾. De opvoeding, die aan de kinderen gegeven werd, is sinds Aristophanes blijkbaar niet ingrijpend veranderd: „Je mag niet onmatig eten, moet fatsoenlijk over de weg loopen, voor ouderen opstaan, je ouders liefhebben, geen herrie schoppen, niet dobbelen, en niet met gekruiste beenen zitten” ²⁾; „en we bevelen onze kinderen, om zich van alle slechte woorden te onthouden, en houden hen voor, zoowel op school als thuis, dat men, wat schandelijk is om te doen, ook niet zeggen mag” ³⁾.

Al waren er veel scholen ⁴⁾, toch blijkt, dat het schoolgaan nog altijd beperkt was tot de kinderen van de vermogenden ⁵⁾; de onderwijzers stichtten hun eigen scholen ⁶⁾, en stonden niet hoog aangeschreven ⁷⁾.

De eerste lessen, die door den γραμματιστής of γραμματικός gegeven werden ⁸⁾, waren gewijd aan het leeren lezen en schrijven ⁹⁾; daarna werd begonnen met de lectuur en voordracht van dichters, waarbij men groote waarde hechtte aan het uit het hoofd leeren der gedichten ¹⁰⁾. Aristides somt als de door zijn ex-leermeester Alexander behandelde schoollectuur op: Homerus, Hesiodus, Archilochus, Simonides, Stesichorus, Pindarus, Sappho, Alcaeus, en laat — naar hij zegt — de rest, o.a. de Attische dichters, maar achterwege ¹¹⁾.

Men krijgt de indruk, dat men op de scholen van allerlei dwang-

¹⁾ XXXI § 3 K. De moeder van Eteoneus was εις παιδων των αυτης επιμελειαν κρειττων η γυνή. Als opvoedsters staan vrouwen bij Aristides blijkbaar niet bijzonder hoog aangeschreven.

²⁾ XLV blz. 126 en 127 D. Vgl. Aristophanes, Nubes, 964 sq.

³⁾ XXIX § 13 K.   ⁴⁾ XXVI § 97, XLVI § 28 K.   ⁵⁾ XXXIII § 17 K.

⁶⁾ XLV blz. 29 D.

⁷⁾ XXVIII § 54 K.

Vgl.: Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I, blz. 175 sq. Een uitzondering vormt hierop o.a. Alexander van Cotyaeum, de gewezen leermeester van M. Aurelius (vgl. XXXII § 12 sq K, Boulanger, Aelius Aristide, blz. 114), die verschillende klassieke schrijvers uitgaf (vgl. XXXII § 21 K), voor de bibliotheek van de stad Cotyaeum zorg droeg (vgl. XXXII § 40 K), en zóóveel aanzien genoot, dat deze stad na zijn dood voor de opvoeding van zijn jongsten zoon zorgde, en voogdij over hem uitoefende. XXXII § 37 K.

⁸⁾ Vgl. D. S. Dict. des Antiq. II, 1, 462 sq.

⁹⁾ XXVII § 37 K. Vgl. XIII blz. 170 D.   ¹⁰⁾ XVII § 15, XLIX § 4 K.

¹¹⁾ XXXII § 24 en 25 K.

maatregelen gebruik placht te maken ¹⁾, maar het resultaat daarvan niet altijd bevredigend was ²⁾.

Na het onderwijs der grammatici volgde het hooger onderricht der rhetoren en filosofen ³⁾.

Op sommige feestdagen werd vacantie gegeven ⁴⁾; of alle daartoe aanleiding gaven, is twijfelachtig, daar het aantal feesten zeer groot geweest schijnt te zijn: „Evenals het heilige altijd-brandende vuur, zóó ook houdt het feestvieren niet op, maar nu eens is het hier, dan weer dáár feest, steeds ergens; allen immers maken 't er goed genoeg voor, zoodat alleen degenen die buiten het rijk wonen, wanneer deze zich nl. nog ergens bevinden, beklaagd mogen worden, daar ze van zulke voorrechten verstoken zijn” ⁵⁾.

Over deze feesten wordt door Aristides niet uitgeweid: hij vertelt slechts, dat er allerlei redevoeringen bij gehouden werden ⁶⁾, en verder gaat zijn belangstelling niet. Terloops maakt hij eenmaal melding van een stierengevecht, waar men blijkbaar groote belangstelling voor had: „Er was in de stad (Pergamum) een buitengewoon schitterend schouwspel, een stierenjacht of iets dergelijks, naar ik meen. De bezoekers van de (Asclepius)tempel waren er allen heengesnel, en de stad had nergens anders oog voor” ⁷⁾.

De athletiek ligt blijkbaar meer binnen Aristides' gezichtskring: hij roemt de vele gymnasia, die overal verzezen zijn ⁸⁾, noemt als symptoom van het geluk dezer dagen de omstandigheid, dat er tallooze wedstrijden gehouden worden ⁹⁾, prijst in het bijzonder de in Griekenland gehouden kampspelen ¹⁰⁾, noemt hen als een der oorzaken van het toerisme ¹¹⁾, en blijkt ook zelf in de gymnastiek getraind te zijn ¹²⁾.

Dit neemt echter niet weg, dat hij er ons zeer weinig bijzonderheden over mededeelt; slechts dit is uit zijn uitlatingen op te

¹⁾ XIII blz. 227 D. Vgl. XXVIII § 111 K.

²⁾ XLVI blz. 297 D. Vgl. XIII blz. 223, XLVI blz. 330 D.

³⁾ XXXIV § 55 K.   ⁴⁾ XXIX § 20 K.

⁵⁾ XXVI § 99 K.   Vgl. XVII § 13, XXIV § 42 K.

Boulanger, Aelius Aristide, blz. 28 sq., 180.

⁶⁾ XLV blz. 139 D.   ⁷⁾ L § 16 K. D. S. Dict. des Antiq. V blz. 51 sq.

⁸⁾ XVII § 11, XVIII § 6, XXVI § 97 K, XIII blz. 306 D.

⁹⁾ XXVI § 99 en 105 K. Vgl. XXIII § 65 en 66 K.

¹⁰⁾ XIII blz. 308 D.   ¹¹⁾ XLIV § 18 K.   ¹²⁾ XLVIII § 60 K.

maken, dat de wedstrijden in deze tijd op dezelfde wijze als in de klassieke tijd geregeld zijn: de atleten moeten zich voor een wedstrijd opgeven ¹⁾, en worden aan een strenge keuring onderworpen ²⁾; de eer, die de overwinnaars genieten, is even groot als ooit te voren: ze ontvangen de kransen en olijftakken der overwinning, en laten nog steeds zegeliederen tot hun eigen eer dicht en ten gehoor brengen ³⁾. Doch niet alleen voor atleten was men gul met eerbewijzen: magistraten, priesters, rhetoren, en wie zich ook maar in eenig opzicht verdienstelijk schenen te maken, deze allen kregen vroeg of laat eerbewijzen ⁴⁾, hetzij men hen eershalve begeleidde ⁵⁾, een standbeeld voor hen werd opgericht ⁶⁾, van staatswege geofferd ⁷⁾, of een gouden krans verleend werd ⁸⁾. Daarnaast was men ook gewoon, redevoeringen ter eere van gestorvenen te houden ⁹⁾, hetgeen niet alleen als eerbewijs, maar ook als uiting van droefheid bedoeld was, naast het gewone rouwbeklag ¹⁰⁾. Ook bij groote rampen werden naast andere vormen van rouwbeklag ¹¹⁾ oraties gehouden, waarin de grootte van het ongeluk breed werd uitgemeten, en lyrische klachten aan de smart het noodige relief moesten geven ¹²⁾.

Rouw binnen een bepaald familieverband wordt door Aristides niet genoemd, een huiselijk feest slechts éénmaal; hij vertelt nl. dat hij eens droomde, hoe hij „de slaven naar de tempel zond met eenige gaven, die met een opschrift waren voorzien, alsof mijn verjaardag ophanden was” ¹³⁾.

¹⁾ XLIII § 5 K.   ²⁾ XXIX § 18 K.

³⁾ XXVIII § 62, XXXVII § 22; vgl. XXXIV § 23, LI § 35 K.

Vgl. Stengel, Die Griechischen Kultusaltertümer, § 109. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 36.

⁴⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 155.

⁵⁾ LI § 29 K; vgl. XLVI blz. 400 D.

⁶⁾ Vgl. XLV blz. 49, XLVI blz. 391 D. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, III, 68 sq.

⁷⁾ L § 100 K.   ⁸⁾ L § 48 K.

⁹⁾ Van Aristides zijn twee van zulke oraties bewaard: Εἰς Ἑτεωνέα ἐπιπέδιος en Ἐπὶ Ἀλεξάνδρῳ ἐπιτάφιος (XXXI en XXXII K). Vgl. XLV blz. 139 D.

¹⁰⁾ XXXI § 3 K.   ¹¹⁾ XX § 15 K.

¹²⁾ Een voorbeeld hiervan is de Ἐπὶ Σμύρνῃ μονοψῆδι (XVIII. K). Vgl. XX § 3 K.

¹³⁾ XLVII § 31 K. Vgl. W. Schmidt, Geburtstag im Altertum, R. G. V. V., VII, 1, blz. 1, 9 sq., 18.

De beleefdheidsvormen hebben, althans voorzoover Aristides er over spreekt, sinds de klassieke periode geen ingrijpende veranderingen ondergaan: men geeft elkaar bij ontmoeting en vertrek de hand¹⁾, of omhelst elkaar, wanneer de relatie meer vriendschappelijk is²⁾. Men geeft elkaar uit beleefdheid de eereplaats in het midden³⁾, en bewijst elkaar allerlei attenties⁴⁾. Eénmaal is er sprake van de, uit het Oosten overgenomen, begroetingskus, die aan het keizerlijk hof gebruikelijk was geworden⁵⁾.

De baden speelden in het dagelijksch leven een groote rol; in alle steden waren vele badhuizen verrezen, die soms zeer kostbaar ingericht waren⁶⁾, en groote belangstelling van het publiek genoten⁷⁾; de zwemsport had echter geen hoog peil van ontwikkeling bereikt⁸⁾.

Reizen werden er in deze tijd zeer vele gedaan, om zeer verschillende redenen en door allerlei personen: kooplieden, artsen, ambtenaren, rhetoren, filosofen, pelgrims naar de religieuze feesten, bezoekers der spelen, toeristen⁹⁾, etc., waartoe de groote mate van veiligheid en de uitstekende wegen niet weinig zullen hebben bijgedragen¹⁰⁾.

Ook Aristides heeft, zoowel als toerist, als in zijn kwaliteit van rhetor, verschillende reizen ondernomen: zijn eerste reis deed hij naar Egypte, voer gedurende zijn verblijf aldaar viermaal tot aan de cataracten, dicht bij de grens van Aethiopië gelegen, de Nijl op, en bezocht, zooals alle toeristen, de Egyptische bezienswaardigheden¹¹⁾, waarbij de priesters nog altijd als gids dienst deden¹²⁾, zonder eenige belangstelling voor de zeden en gewoonten, nòch voor de godsdienst der Egyptenaren aan den dag te leggen.

Toen Aristides een reis naar Rome moest maken, koos hij de landreis door Macedonië, langs de z.g. Via Egnatia¹³⁾, waarbij hij

¹⁾ XLVII § 37, L § 66, 107 K.   ²⁾ XLVII § 10, L § 107 K.

³⁾ XLVII § 47 K.   ⁴⁾ XXXIII § 14, XLVII § 12 K.

⁵⁾ XLVII § 23 K. Vgl. Friedländer-Wissowa, I, blz. 93 sq.

⁶⁾ XIII, blz. 306 D, XLVII § 11 K.

⁷⁾ XXXIII § 24 K. Vgl. XXIX § 30, XXXIII § 29 K.   ⁸⁾ XLV, blz. 125 D.

⁹⁾ De Aegeïsche zee staat als toeristenoord bij Aristides hoog aangeschreven. Vgl. XLIV § 7, 14, 15, 16 K.

¹⁰⁾ XXVI § 100 sq., XLIV § 18 K.   ¹¹⁾ XXXVI § 1 K. Vgl. § 33, 47 sq., 122 K.

¹²⁾ XXXVI § 1, 122 K.   ¹³⁾ XLVIII § 60 sq. K.

waarschijnlijk — naar de gewoonte van die tijd¹⁾ — gebruik maakte van een reiswagen; de terugreis deed hij per schip²⁾; de andere reizen die hij deed, zijn alle, voor zoover hij ze vermeldt, veel minder ver geweest, doorgaans in de provincie Azië, waarbij hij wederom een reiswagen gebruikte, ditmaal zelfs een wagen, waarin hij in staat was, een oratie te schrijven³⁾; deze laatste reizen zijn het belangrijkste, daar Aristides bij de beschrijving daarvan met vrij groote uitvoerigheid over de manier van reizen spreekt⁴⁾: hij begon zijn reis na de grootste middagwarmte, na de vrachtwagens vooruitgestuurd te hebben, en kwam tegen zonsondergang in de herberg, die gelegen was bij de rivier de Hermus, vond de kamers daar echter niet naar zijn zin, en zette dus zijn reis voort. Laat in de avond kwam hij te Larissa aan, waar de herberg even slecht was, na middernacht te Cume, waar alles gesloten was, en 's morgens vroeg te Myrina; hier vond hij de slaven, die door hem met de vrachtwagens vooruitgezonden waren, en te Myrina evenmin logies hadden kunnen vinden, waarop Aristides de gastvrijheid van een zijner kennissen inriep. In deze tijd zijn er reeds vele herbergen⁵⁾ geweest, tot zelfs in zeer ongecultiveerde gebieden⁶⁾, hetgeen o.a. blijkt uit het feit, dat Aristides deze in het binnenland van Macedonië aantrof, hoewel in onvoldoende hoeveelheid⁷⁾; van deze herbergen is echter een zeer groot deel niet in staat geweest, aan de meest gematigde eischen te voldoen⁸⁾.

Aristides spreekt ook over de gelegenheid tot logies, die door de Asclepius-tempel van Pergamum werd gegeven, zooals met

¹⁾ XX § 16, LI § 4, 8, 15 sq. K.

Vgl. Friedländer-Wissowa, I, blz. 340 sq.

²⁾ XLVIII § 65 sq. K.

³⁾ L § 4, LI § 16 K. Vgl. Friedländer-Wissowa, I, blz. 343.

⁴⁾ LI § 1—6 K.

⁵⁾ Aristides spreekt van *καταρώγια* (XLVIII § 61, XLIX § 42, LI § 2, 3, 5 K), *καταρωγαί* (XLII § 11, L § 64, LI § 4 K), en *πανδοκεία* (LI § 6 K).

⁶⁾ Vgl.: Friedländer-Wissowa, I, blz. 345 sq.

⁷⁾ XLVIII § 61 sq. K. Vgl. D. S. Dict. des Antiq. V, 817 sq.

⁸⁾ XLVIII § 61 K. Vgl. LI § 3 sq., 13 K.

Friedländer-Wissowa, I, blz. 343 sq., 349.

vele tempels, in het bijzonder die heiligdommen, waar men genezing zocht, het geval was ¹⁾.

V. MORAAAL EN MORALITEIT

Bij de lectuur van de geschriften van Aelius Aristides krijgt men de indruk, dat in de IIe eeuw na Chr. ongeveer dezelfde eischen van moraal werden gesteld, als in de klassieke periode: de *δικαιοσύνη* ²⁾, *σωφροσύνη* ³⁾, *ἀνδρεία* ⁴⁾ en *σοφία* ⁵⁾ staan als deugden nog altijd hoog aangeschreven, het *μηδὲν ἄγαν* neemt men nog altijd ter harte ⁶⁾, en de *μεγαλοψυχία* ⁷⁾, *μεγαλοπρέπεια* ⁸⁾, *μεγαλοφροσύνη* ⁹⁾, *φιλοτιμία* ¹⁰⁾ en *ἐλευθερία* ¹¹⁾ als voortreffelijke eigenschappen geroemd; het spreekt vanzelf, dat de *εὐσέβεια* ¹²⁾ als garantie voor een rechtschapen en zedelijk hoogstaand leven, veel waardeering geniet, de *ἀσέβεια* ¹³⁾ daarentegen als groote ondeugd gebrandmerkt wordt. Een beschaafde houding en fatsoenlijk gedrag ¹⁴⁾ worden uit den aard der zaak ook onder de deug-

¹⁾ LI § 28 K.

Vgl. H. Bolkestein, *ΕΕΝΩΝ*, Mededeelingen der kon. Akad. v. Wetenschappen, afd. lett., deel 84, serie B, No. 3, blz. 22 sq.

²⁾ XX § 5, XXXII § 18 K, XLVI blz. 169 D. Vgl. XLVI blz. 168 D.

³⁾ XXXI § 1, 3 en 5. XXXII § 14 en 18, XXXVII § 27 K. XLVI blz. 159 en 239 D.

⁴⁾ XXXI § 1, XXXVII § 27 K, XLVI blz. 184 en 239 D.

⁵⁾ XX § 5, XXXVII § 27 K, XIII blz. 226 D.

Vgl. XXVIII § 155, XXXI § 5 K, XLVI blz. 239 D.

⁶⁾ Vgl. XXIII § 9, XXVII § 41, XXXI § 5, XXXII § 18 K, XLVI blz. 159 D.

⁷⁾ XX § 6, XXVII § 34 K, XIII blz. 226, XLVI blz. 159 en 402 D.

⁸⁾ XXXI § 4 K.

⁹⁾ XXVIII § 150 K.

¹⁰⁾ XX § 8, XXXII § 18 K. Vgl. XX § 23, XXVIII § 2, XXXIV § 58, XXXVII § 27, LI § 37 K.

¹¹⁾ XXXI § 4 K, XLVI blz. 159 en 401 D.

¹²⁾ XL § 11 K, XIII blz. 226, XLVI blz. 256 D. Vgl. XXXIV § 63, XXXVII § 27 K. Vgl. L. Schmidt, *Ethik der Alten Griechen*, I blz. 305 sq. Aristides dringt in *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν κωμῶδειν* zeer sterk op *εὐφημία*, als uiting van *εὐσέβεια*, aan. Vgl. XXIX § 7 sq. K.

¹³⁾ XLVI blz. 402 D.

¹⁴⁾ XXIV § 42, XXIX § 7 en 14, XXXI § 4, XXXII § 14, XXXIV § 63 K. XLV blz. 126 D.

den gerekend, evengoed als de eerbied ¹⁾jegens diegenen, die daar recht op hebben; hetzelfde gunstige oordeel heeft men natuurlijk over eigenschappen als braafheid ²⁾, eenvoud ³⁾, en betrouwbaarheid ⁴⁾.

Hun taxatie van goede eigenschappen is even voor de hand liggend als die van de kwade: hoogmoed ⁵⁾, overmoed en brutaliteit ⁶⁾, boosaardigheid ⁷⁾, slaafscheid ⁸⁾, onbetrouwbaarheid ⁹⁾, traagheid ¹⁰⁾, en gierigheid ¹¹⁾.

De plichten, die men volgens de klassiek-Grieksche moraal ten opzichte van den medemens had, werden ook in deze tijd erkend: in de allereerste plaats werd den kinderen voorgehouden, dat ze verplicht waren, hun ouders lief te hebben en hoog te achten ¹²⁾, en eventueel te onderhouden ¹³⁾; eveneens werd de liefde van de ouders voor de kinderen ¹⁴⁾, en die van de kinderen onderling ¹⁵⁾, als een vanzelfsprekende plicht en deugd beschouwd. Het bezit van kinderen werd op hoogen prijs gesteld ¹⁶⁾, gedeeltelijk wellicht, omdat men in hen de toekomstige verzorgers zag, gedeeltelijk misschien ook, daar men zich in en door zijn kinderen de onsterfelijkheid wilde verzekeren ¹⁷⁾.

Minder duidelijk laat Aristides zien, dat ook de liefde tusschen man en vrouw geen ongewoon verschijnsel is ¹⁸⁾; vrij algemeen is

¹⁾ XXIII § 11, XXVII § 43 K, XLV blz. 126 D.

²⁾ XX § 5 K; XLVI blz. 165 D.

³⁾ XXXI § 4 K. ⁴⁾ XX § 5 K.

⁵⁾ XXXVII § 27 K., XLVI blz. 159, 160 en 398 D.

⁶⁾ XXIII § 9, XXXI § 5, XXXVII § 27 K, XLVI blz. 160, 400 en 401 D.

⁷⁾ XXIX § 5 K. ⁸⁾ XXIII § 9 K, XLVI blz. 159 en 400 D.

⁹⁾ XLVI blz. 399 D. ¹⁰⁾ XXXI § 5 K, XLVI blz. 182 D.

¹¹⁾ XXIV § 32 K, XLVI blz. 161, 169, 398 en 399 D. ¹²⁾ XLV blz. 126 D. Vgl. XXXI § 6 en 8, XXXIII § 20, XXXVII § 4 K, XIII blz. 297, XLVI blz. 258 D.

¹³⁾ XIII, blz. 150, XLV blz. 106 D.

Vgl. XIII, blz. 203 D, XXIV § 42 K.

¹⁴⁾ XXXI § 6 K, XIII blz. 292 D.

Vgl. XXXIII § 20 K, XIII blz. 226, XLVI blz. 161, 258, 402 D.

¹⁵⁾ XXIX § 31 K; Vgl.: XXXVIII § 22 K, XLVI blz. 413 D.

¹⁶⁾ XXVIII § 155, XXXIII § 20, XXXVIII § 22 K, XLVI blz. 202 D.

¹⁷⁾ XLII § 5, XLIII § 21 K. Deze gedachte, die ook bij Plato aangetroffen wordt (Sympos. 208 B), schijnt vrij algemeen geweest te zijn.

¹⁸⁾ XIII blz. 226 D. Vgl. XLVI blz. 258 D.

men nog overtuigd, dat de vrouw minderwaardig is ten opzichte van den man ¹⁾, ingetogen behoort te leven ²⁾, en met de leiding van den man genoeg moet nemen ³⁾; hier staat echter tegenover, dat de man verplicht is, voor de vrouw te zorgen ⁴⁾.

In deze tijd beweegt de vrouw zich meer in het publieke leven, dan in de klassieke tijd; Aristides vertelt, hoe hij eens een oratie hield in tegenwoordigheid van M. Aurelius, Commodus, en de dochters van M. Aurelius ⁵⁾, en dit geval staat niet op zichzelf.

In de oratie *περὶ τοῦ μὴ δεῖν κομωδεῖν* ⁶⁾ fulmineert Aristides energiek tegen de verderfelijke invloed, die — volgens hem — van de comédie van zijn tijd uitging, en vooral op de vrouwen en kinderen een kwade invloed had ⁷⁾, waaruit blijkt, dat in deze tijd de vrouwen algemeen comédie-voorstellingen plachten bij te wonen ⁸⁾, hetgeen voor de klassieke tijd niet met zekerheid is vast te stellen ⁹⁾.

Over het sluiten van huwelijken spreekt Aristides slechts éénmaal, en dan nog maar zeer in het algemeen ¹⁰⁾.

De sexueele moraliteit is blijkbaar niet gunstiger of ongunstiger dan ze altijd geweest was: Aristides noemt niet alleen de hetaere ¹¹⁾, maar ook de *παιδεραστής* ¹²⁾ als de meest gewone zaak ter wereld.

¹⁾ XLV blz. 41 D. Vgl. XXVI § 79, XXXI § 3, XLI § 9 K.   ²⁾ XXXI § 3 K.

³⁾ Aristides licht een citaat uit Alcman aldus toe: *πολλὰ, φησὶν, ὁ ἀνὴρ λεγέτω, γυνὴ δὲ οἷς ἂν ἀκούσῃ χαίρέτω* (XLV blz. 41 D). Vgl. XXIX § 13 en 19 K.

Het is niet waarschijnlijk, dat de vrouwen altijd in overeenstemming met deze zienswijze gehandeld hebben, en tot dit vermoeden draagt ook Aristides zelf bij, door te spreken over *τὰς γυναῖκας, ἃς φασιν, ἐπειδὴν αὐταὶ μηδὲν ὦν δεῖ τῇ γνώμῃ ποιῶσι, τοῖς ἀνδράσι περιτρέπειν τὰ σφέτερον αὐτῶν ἀμαρτήματα καὶ κακά*.

⁴⁾ Vgl. XLVI blz. 401 en 402 D.   ⁵⁾ XLII § 14 K.

⁶⁾ XXIX K.   ⁷⁾ XXIX § 13, 19 K.

⁸⁾ Vgl.: Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I blz. 287 sq.

⁹⁾ Vgl. D. S., Dict. des Antiq. I, 2, blz 1419.

¹⁰⁾ In de oratie *Εἰς Ῥώμην* geeft Aristides als zijn meening te kennen, dat Hera het Romeinsche Rijk gunstig gezind is „daar de huwelijken wettig plaats vinden”. (XXVI § 105 K).

¹¹⁾ XXXIII § 32 K. *τῇ μὲν ἑταίρᾳ συγγενέσθαι κεφάλαιον εὐδαιμονίας, ἀνδρὶ δὲ τῷ πρώτῳ τῶν Ἑλλήνων συγγενέσθαι καὶ ὅσονοῦν εἰς κατάραν τελεῖ*; De verontwaardiging van Aristides is niet zoozeer opgewekt door het feit, dat men met hetaeren omging, als wel, dat men zijn litteraire voordrachten niet wenschte aan te hooren. Vgl. XXXIV § 56 K.

¹²⁾ XXIX § 22, XXXIX § 1 K. Vgl. XLV blz. 146 D.

Wanneer men de uitlatingen van Aristides omtrent de slaven nagaat, krijgt men de indruk, dat de slaven over het algemeen vrij goed behandeld werden, en zelfs min of meer gewaardeerd werden ¹⁾.

Aristides stelt den meesters de moreele eisch, tegenover de slaven gematigd op te treden ²⁾; tusschen hemzelf en sommigen van zijn slaven en slavinnen, in het bijzonder degenen, die in zijn jeugd voor zijn opvoeding hebben zorg gedragen, wien hij ook de eer waardig keurt in zijn *Ἱεροὶ Λόγοι* met name genoemd te worden ³⁾, bestaat zelfs een zekere vriendschappelijke verhouding ⁴⁾: hij bidt, en met succes, tot Asclepius voor het behoud van Zosimus ⁵⁾, bespreekt met sommige van zijn slaven de droomen, die Asclepius hem tijdens een langdurige ziekteperiode zendt ⁶⁾, luistert naar alle droomen, die zij in verband met die ziekte beweren gehad te hebben, en beschouwt deze, niet minder dan zijn eigen droomen, als de meest betrouwbare orakels ⁷⁾.

Niettemin werd het als een normale verhouding beschouwd, wanneer de slaaf vrees voor den meester koesterde ⁸⁾, en de eisch van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid onverzwakt gehandhaafd ⁹⁾, en als moreele rechtvaardiging van de slavernij deed nog steeds het argument, dat de slaaf geestelijk minderwaardig was, zijn dienst ¹⁰⁾.

De houding, die vrienden en vijanden ten opzichte van elkaar hebben in te nemen, wordt niet besproken, doch de weinig vrien-

¹⁾ Vgl. P. Wendland, *Die Hellenistisch-Römische Kultur*³ blz. 42 sq.

²⁾ XXIV § 33 K. Vgl. echter XLVI blz. 402 D. Dat we ons van de „gematigdheid”, die Aristides zich hier voorstelde, geen al te hooge dunk moeten vormen, leert ons het feit, dat Aristides het gevaar, dat goede meesters kan bedreigen, niet denkbeeldig achtte, en spoedig voor overdrijving in deze richting wel zal gevreesd hebben; vgl. XIII blz. 289 D.

³⁾ *Ἐπάγαθος* L § 54, *Καλλιτύχη* LI § 25, *Νήριτος* XLIX § 15, *Φιλουμένη* XLVII § 78, *Ζώσιμος* XLVII § 72 sq, XLIX § 12 sq, L § 69 K.

⁴⁾ XLVII § 69, 70, 78, XLIX § 16 K. Vgl. XLIX § 12 K.

⁵⁾ XLVII § 71, 72, 74 K.

⁶⁾ Vgl.: XLVII § 27, 66, XLIX, § 15, 39, L § 69 K.

⁷⁾ XLIX § 15, L § 54 K. Vgl.: L § 41 K.

⁸⁾ XXVI § 32 K. Vgl. XXVI § 80 K.

⁹⁾ XLV blz. 40 D. Vgl. XXIV § 33 K.

¹⁰⁾ XLV blz. 40 D. Vgl. L. Schmidt, *Ethik der Alten Griechen*, I, blz. 265 sq. II, blz. 203 sq.

delijke gezindheid, die Aristides blijkbaar tegen zijn „benijders” heeft, laat vermoeden, dat hij het liefhebben der vrienden en het haten der vijanden als een gezonde moreele opvatting huldigt, en deze zelfde meening ook bij de meerderheid van zijn lezers veronderstelt ¹⁾.

Van de traditioneele waardeering van de gastvrijheid bemerkt men in de geschriften van Aristides slechts een enkele maal iets: hij noemt de mogelijkheid om gasten te ontvangen als één der weldaden van de vrede ²⁾; het spreekt vanzelf, dat de gastvrijheid in deze tijd nog een zeer groote rol speelde, hetgeen trouwens uit de geschriften van Aristides zoo nu en dan op te maken is ³⁾.

Uit den aard der zaak wordt de eerbied voor ouden van dagen als een der moreele eischen nog steeds aan de jeugd geleerd ⁴⁾.

Het bezit van geld werd door iedereen — afgezien van Cynici en daarmee verwante groepen — als een groot geluk beschouwd ⁵⁾, het verdienen van geld als iets, dat niet zoo heel erg eervol, maar toch een niet te versmaden voorrecht was ⁶⁾.

Volgens Aristides „is het ongerijmd, den man, die zelf zijn geld verdiend en bijeengezameld heeft, hooger te schatten, dan dengene, die zijn geld geërfd heeft” ⁷⁾, en dit oordeel is algemeen als juist aanvaard ⁸⁾. In de *Ἐπι Ἀλεξάνδρῳ ἐπιτάφιος* vertelt Aristides van zijn ex-leermeester: „Hij schaamde zich niet, om voor de uitoefening van zijn functie betaling te vragen. Hij had nl. de overtuiging, dat het voor de jongelieden gewenscht was, om terwille van wetenschap van hun geld afstand te kunnen doen, voorzoover men hiertoe althans bij machte was; de onvermogenen immers viel hij niet lastig, maar hij gaf hun zelfs — zooals we weten — uit eigen middelen een toelage” ⁹⁾; blijkbaar heeft het aannemen van lesgeld nog altijd een zeker excuus noodig gehad, hetgeen door Aristides, die er niet weinig trotsch op is, te kunnen beweren, dat hij géén lesgeld placht te vragen, nog eens indirect bevestigd wordt ¹⁰⁾. Deze hooge waardeering van het bezit van geld neemt

¹⁾ L § 69 K. Vgl. XXXVII § 29 K.   ²⁾ XXIV § 42 K.

³⁾ XLVIII § 15, LI § 6 en 17 K.   ⁴⁾ XLV blz. 126 D. Vgl. XLV blz. 37 D.

⁵⁾ XLV § 20 K.   ⁶⁾ XLV § 18 K. Vgl. XXXII § 28 K.

⁷⁾ XLV blz. 37 D.   ⁸⁾ Vgl. Martialis X, 47.   ⁹⁾ XXXII § 16 K.

¹⁰⁾ XLVI blz. 192 D. Vgl. XXVIII § 127 K.

echter niet weg, dat men aan geestelijke gaven en voorrechten een hooger waarde toekende ¹⁾).

Ten opzichte van rijken nam men een houding van respect ²⁾ in, doch vond overdrijving hiervan misplaatst ³⁾; de armoede werd als een schande gevoeld, en dientengevolge trachtte men deze te verbergen ⁴⁾).

Hoewel Aristides voor de τέχνη op zichzelf nog wel een zekere waardeering heeft, waaraan hij vooral in zijn goden-hymnen nu en dan uiting geeft, door de goden als uitvinders of beschermers daarvan te prijzen ⁵⁾, blijkt hij voor diegenen, die hun geld met handenarbeid in een of ander ambacht verdienen, een diepe minachting te koesteren; een van zijn motieven daartoe geeft hij zelf aan: „ze hebben een vak, dat hen dwingt, voor het publiek klaar te staan” ⁶⁾. Het aantal menschen, dat zich krachtens hun beroep de verachting van Aristides op den hals haalt, is zeer groot: de leerlooiers, schoenmakers, wolkammers, wevers, timmerlieden, smeden, visschers, herders, boeren, kappers, tooneelspelers, dansers, goochelaars, en wagenmenners ⁷⁾ noemt hij hiervan slechts met name, hetgeen natuurlijk slechts een bescheiden bloemlezing is.

Aristides was echter in deze kringen slecht thuis: hij veronderstelde, dat de ambachtlieden zich niet zóóver zouden „vernederen”, dat ze hun diensten aan gingen bieden, maar de eventueele clientèle rustig zouden afwachten ⁸⁾. Dit geringschattende oordeel is uit den aard der zaak niet algemeen geweest, maar heeft zich tot de stand, waartoe Aristides behoorde, beperkt ⁹⁾; in de kring

¹⁾ XIII blz. 226 D.

²⁾ Door Aristides wordt als bijzonder kenmerk van de keizers opgemerkt, dat in hun oog rijk en arm gelijk zijn.

³⁾ XLVI blz. 400. ⁴⁾ Vgl. XLVI blz. 399 en 400 D, XXXIV § 8 K.

⁵⁾ XXXVII § 16, 20 sq. K. Vgl. XXVI § 105 K.

⁶⁾ XXXIII § 11 K. Bij de bestrijding van een groep, die Aristides als pseudo-philosophen brandmerkte, noemde hij als een van hun onhebbelijkheden: „ze maken meer taalfouten, dan ze woorden spreken” (XLVI blz. 398 D); zijn afkeer van de ambachtlieden zal ook door deze omstandigheid zijn opgewekt, en niet alleen door de reden, die hij hier noemt, veroorzaakt zijn.

⁷⁾ XLV blz. 41 D, XXXIV § 55 en 57 K.

Vgl. XXIX § 4 en 19, XXXIII § 10, XXXIV § 23, XXXVI § 49, XLVIII § 60 K, XIII blz. 294 D. ⁸⁾ XXXIII § 10, 11, 12 K.

⁹⁾ Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I blz. 165 sq.

gen der ambachtslieden zelve werd een zekere trots op hun arbeid aangetroffen ¹⁾, hetgeen niet mogelijk geweest zou zijn, wanneer ze het minderwaardigheidsgevoel gehad hadden, dat Aristides hun toedichtte ²⁾.

Het standsvooroordeel van Aristides wordt geëvenaard door zijn verachting voor alles, wat niet-Grieksch was.

In de oratie Εἰς 'Ρώμην heeft hij weliswaar de lof der Romeinen in alle toonaarden gezongen, en zelfs van hen verklaard, dat ze „de barbaren in macht, de Grieken in wijsheid overtroffen” ³⁾, en „beter in staat waren te regeeren, dan de Grieken” ⁴⁾, maar na het houden van deze oratie is hij nooit meer op de gedachte van de meerwaardigheid van de Romeinsche geest boven de Grieksche teruggekomen, maar heeft steeds de nadruk gelegd op de superioriteit van al wat Grieksch was ⁵⁾.

Slechts nu en dan noemt Aristides eenige, volgens hem typeerende, verschilpunten tusschen Grieken en barbaren: hij verklaart de omstandigheid, dat Hector eens zijn zelfbeheersching verloor, uit het feit, dat hij geen Griek was ⁶⁾, en geeft niet lang na deze opmerking de volgende karakteristiek: „de krachtige geest en het denken in onbelemmerde vrijheid is van oudsher een typisch Grieksch privilege geweest” ⁷⁾. Op deze tegenstelling berust dan ook wellicht de moreele eisch, die Aristides stelt, dat nl. iedere Griek méér rekening moet houden met Grieken dan met niet-Grieken ⁸⁾.

Maar ook ten opzichte van den medemensch in het algemeen heeft men plichten; in het bijzonder prijst hij de zachtmoedigheid, vriendelijkheid en welwillendheid jegens hem ⁹⁾, dringt er op

¹⁾ Deissmann, Licht vom Osten. ⁴ blz. 266.   ²⁾ XXXIII § 11 K.

³⁾ XXVI § 41 K.   ⁴⁾ XXVI § 51 K.

⁵⁾ XLVI blz. 403 D. Vgl. XIII blz. 158 D.   ⁶⁾ XXVIII § 106 K.

⁷⁾ XXVIII § 152 K.   ⁸⁾ XLVI blz. 224 D.

Vgl. XLI § 10, XLVI § 42 K, XLVI blz. 256 D.

⁹⁾ Aristides gebruikt hiervoor de woorden *ἡμερος* (XXXII § 28 K), *πρᾶος* (XXXI § 5, XXXIX § 5 K, XLVI blz. 240 D) en *φιλόανθρωπος*. Bij Aristides heeft het woord *φιλανθρωπία* steeds dezelfde beteekenissen, welke het ook in de klassieke tijd gehad heeft: 1e. liefde van alles wat niet-mensch is, waartoe dus zoowel dieren als goden behooren, voor den mensch (Vgl. XXXIII § 18, XXXVI § 17, XXXIX § 5 en 11, XLI § 10, XLV § 26 K) en 2e. liefde van den mensch voor den medemensch, waaruit zich de beteekenissen „zachtmoedigheid, welwillendheid, vriendelijkheid, mededeelzaamheid ontwikkelden (vgl. XX § 6,

aan, met hem in vrede en eendracht te leven ¹⁾, en brandmerkt het als een onwaardige houding, wanneer men op den medemensch afgunstig is ²⁾.

Welke moraal men had ten opzichte van de behandeling der dieren, wordt door Aristides nergens genoemd; dat de moraliteit in dit opzicht nog voor verbetering vatbaar was, leert zijn opmerking over de ezel „die meer slagen krijgt, dan hij stappen zet” ³⁾, juist door deze soberheid, maar al te duidelijk.

Hoewel de staat in het leven van den enkeling een veel minder groote rol speelde, dan in de Ve en IVe eeuw het geval was, zijn er toch bij Aristides hier en daar nog enkele traditioneele opmerkingen te vinden. Hij prijst het o.a. in de Asklepiaden, dat ze zich voor de staat nuttig maakten door als soldaat te dienen, kinderen te verwekken, aan de volksvergaderingen deel te nemen, en op politiek gebied hun bekwaamheden in dienst van de staat te stellen ⁴⁾.

Zeer terloops roert Aristides een kwestie aan, die ook in de klassieke tijd voor velen een moeilijk punt geweest is, in hoeverre nl. een staat had te voldoen aan de geldende moreele eischen ⁵⁾. Ofschoon Aristides het in Pericles ten zeerste waardeert, dat hij in staatsaangelegenheden niet minder eerlijk was dan als particulier persoon ⁶⁾, tóch meent hij ter verdediging van het Atheensch imperium het volgende betoog te moeten houden: „Elke vorm van heerschappij is, zou ik zoo zeggen, een kwestie van macht, en druischt tegen het recht in; en wanneer ge dat niet met me eens zijt, stel ik U de vraag: hoe kan het rechtvaardig zijn, of

XXI § 12, XXIII § 11, XXVI § 98, XXVII § 34; L § 64 K, XIII blz. 226, XLVI blz. 400 D). Vgl. Lorenz: De progressu notionis φιλανθρωπίας.

Ook bij Aristides komt het woord φιλανθρωπία in de verengde beteekenis van „liefde ten opzichte van armen” niet voor.

¹⁾ De oraties περί ὁμοιοῦς ταῖς πόλεσιν (XXIII K) en ‘Ροδίοις περί ὁμοιοῦς (XXIV. K) zijn geheel aan dit onderwerp gewijd. Vgl. XXVII § 43 en 45, XXIX § 7, XXXVII § 17 en 27 K, XLVI blz. 403 D.

²⁾ In XXIX § 5 K. karakteriseert hij de φθόνος als: ὁ ἔσχατον εἶναι δοκεῖ τῶν ἀνθρωπίνων ἀμαρτημάτων.

Vgl. XXIV § 32, L § 69 K, XLVI blz. 398 D.

³⁾ XXVIII § 124 K. ⁴⁾ XXXVIII § 19 K.

⁵⁾ Vgl. L. Schmidt, Ethik der alten Griechen, II blz. 261 sq.

⁶⁾ XLVI blz. 168 D.

waarop berust het recht, om schatting te innen van een vreemd land, of aan diegenen, die er niet de minste behoefte aan hebben, wetten op te leggen, of hun geschillen door uw rechtbanken te laten beoordeelen, of hun bevelen te geven, of oorlog met hen te voeren, of datgene, wat ons niet toekomt, in bezit te nemen? Want geen van deze dingen berust op het recht. Wanneer iemand nu over het recht allerlei nauwkeurige onderzoekingen in gaat stellen, en liever allerlei bespiegelingen wil houden, dan zich bij de gang van zaken, zooals die nu eenmaal is, neer te leggen, dan kan hij niet vlug genoeg alle vormen van gezag eenvoudig schrappen: dat alles berust immers op het recht van den sterkste" ¹⁾).

Wanneer Aristides het Atheensch imperium met deze maatstaf gaat meten, komt hij tot een, voor het Atheensche volk zeer gunstige, slotsom: „Dan zal blijken, dat, wat het voortreffelijk gedaan heeft, het deze regeling heeft getroffen, als ware het de edelste mensch, en dat het, in wat men het kwalijk neemt, heeft gefaald, niet krachtens de menschelijke natuur, zooals wij die allen hebben, maar omdat het bestaan van het imperium daartoe dwong" ²⁾).

De opvatting, die Aristides hier vertegenwoordigt, kan nauwelijks veel verschild hebben van de algemeen geldende, want anders zou hij een dergelijk betoog niet voor zijn rekening hebben durven nemen.

De waardeering van de oorlog is bij Aristides niet altijd dezelfde: hij beschouwt de oorlog doorgaans als een ramp, hoewel een minder groote dan de burgeroorlog ³⁾, maar is niettemin overtuigd, dat er ook wel eens voordeelen aan verbonden kunnen zijn ⁴⁾, en met deze voordeelen doelt hij niet alleen op zuiver politieke en economische, maar meent, dat een oorlog, ook de moreele eigenschappen van een volk ten goede kan komen ⁵⁾.

Ten opzichte van de vraag, in hoeverre het voeren van een oorlog moreel verantwoord is, maakt hij een groot onderscheid tusschen een aanvalsoorlog en een verdedigingsoorlog: „Hoe hoog moeten we hen dan wel niet aanslaan, die behalve hun eigen vaderland ook voor vele anderen het vaderland gered, en de tempels en graven beschermd hebben?" ⁶⁾

Geheel anders dan over de verdedigingsoorlog oordeelt Aristi-

¹⁾ XIII blz. 288. D   ²⁾ XIII blz. 288 D.

³⁾ XXIII § 54 sq., XXIV § 19 K.   ⁴⁾ XXIII § 56, 57, XXIV § 19 K.

⁵⁾ XXIII § 57 K.   ⁶⁾ XLV blz. 108 D.

des over de aanvalsoorlog, die hij weliswaar als onrechtvaardig ¹⁾, maar tevens als een uiting van heldhaftigheid beschouwt: de revanche-oorlog is in zijn oogen dan ook de meest ideale, „want van de twee soorten oorlogen, de aanvalsoorlog en de verdedigingsoorlog, is de eerste onrechtvaardig, maar het feit, dat men gedwongen is, ontrooft den andere de eer, daar de wil anders is, dan waartoe de noodzaak dwingt. Beter is, dunkt me, de man, die onder dwang het recht doet, dan de man, die uit vrije wil kwaad doet, maar een ideale figuur — om zoo te zeggen — is hij niet” ²⁾. „Wat men nu het derde soort oorlog zou kunnen noemen, waarin men nl. uit eigen beweging een aanval doet op hen, die vroeger eens met de vijandelijkheden begonnen zijn, even vrij in zijn doen en laten als de aanvaller, met hetzelfde recht als de aangevallene, die strijd heeft Athene aangebonden” ³⁾. Dit oordeel is door Aristides uitgesproken in zijn Παναθηναϊκός, en deze omstandigheid is niet zonder invloed geweest, daar Aristides zich tot taak gesteld had, de expedities, die na de tocht van Xerxes tegen Perzië gedaan zijn, te verheerlijken, maar ook deze opvatting zal niet veel verschild hebben van de algemeen geldende, want, wanneer het publiek de wraakoorlog als moreel ontoelaatbaar beschouwd had, zou dit betoog door Aristides niet in deze oratie opgenomen zijn, aangezien het niet bij zou hebben kunnen dragen tot het succes daarvan.

Hoewel in de geschriften van Aristides over de moraliteit van de IIe eeuw na Chr. veel minder gegevens te vinden zijn, dan over de moraal, is niettemin uit deze weinige bijzonderheden toch wel op te maken, dat er in deze tijd van een algemeen zedenverval geen sprake is ⁴⁾.

VI. KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

I. BEELDENDE KUNST

Het gevoel voor schoonheid, dat bij de Grieken in zoo hooge mate ontwikkeld was, blijkt ook in de IIe eeuw na Chr. nog onverzwakt te zijn.

¹⁾ Vgl. XIII blz. 288 D.   ²⁾ XIII blz. 243 D.   ³⁾ XIII blz. 243 D.

⁴⁾ Vgl. Friedländer-Wissowa, III, blz. 296.

Het duidelijkst is dit te zien uit een gedeelte van de lofrede op Rome, waar Aristides ter kenschetsing van de overal heerschende welvaart zegt, dat de steden niet voor elkaar in schoonheid willen onderdoen, „en alles is vol gymnasia, bronnen, propylaeën, tempels, werkplaatsen en scholen” 1).

Het feit, dat in de oogen van Aristides de werkplaatsen evengoed tot de schoonheid van een stad bijdragen als tempels en propylaeën, bewijst, hoe vanzelfsprekend het geacht werd, dat gebouwen, welke bestemming er ook aan gegeven was, aan het Grieksche gevoel voor aethetica beantwoordden 2).

Telkens spreekt Aristides over het genot, dat de schoonheid van steden, gebouwen of beelden schenkt 3); vooral op de harmonie, die in een bepaald kunstwerk heerscht, wordt door hem met groote waardeering gewezen 4), en deze belangstelling, die hij speciaal voor de oude kunstwerken aan den dag legt, deelt hij met vele anderen 5).

Aan de schilderkunst schijnt hij de voorkeur gegeven te hebben boven de beeldhouwkunst: „En dit, waarin de schilderkunst zich onderscheidt van de beeldhouwkunst, is het volmaaktste en schoonste in de kunst, nl. de kleurschakeering. Deze immers brengt het afgebeelde dicht bij de werkelijkheid” 6).

Caricaturen kan Aristides niet als een kunstuiting zien en waardeeren, getuige zijn opmerking, dat „een schilder, die van Miltiades, Themistocles, Cimon of Pericles een caricatuur zou maken, van zijn kunst misbruik schijnt te maken” 7).

De stijl, die in bouw- en beeldhouwkunst heerschte, was repro-

1) XXVI § 97 K.

2) Vgl. XVII § 11 K, XIII blz. 241 D, H. Bolkestein, De waardeering der Grieksche Kunst door haar tijdgenooten, Tijdschrift voor Geschiedenis, XLIII, 1928, blz. 113 sq.

3) XVIII § 5, XXIV § 43, XXVII § 13, XXXIV § 28 sq. K, XVIII blz. 305 sq. D.

4) XVII § 9, XVIII § 3, XXI § 5, XXIII § 31, XXXIV § 30 K.

5) Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I, blz. 457 sq.

6) De oorzaak is misschien te zoeken in de achteruitgang van de beeldhouwkunst, en een zekere bloei in de schilderkunst, die in deze tijd te constateeren is. Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, III, blz. 54 sq.

7) XLVI blz. 391 D.

ductie van de reeds eeuwen bestaande ¹⁾, al zijn er — naar Aristides opmerkt ²⁾ — wel eenige technische verschillen in de uitvoering geweest.

De tusschen de verschillende steden heerschende wedijver, elkaar in grootte en pracht der gebouwen te overtreffen, waarover Aristides spreekt, spruit niet alleen voort uit de behoefte aan de aanblik van schoone kunstvoortbrengselen, maar ook uit het besef, dat hiermee de rijkdom van de verschillende steden op een gelukkige manier gedemonstreerd werd ³⁾.

Ook in deze tijd heeft Athene in de bouw- en beeldhouwkunst nog altijd een leidende positie ⁴⁾.

Maar niet alleen voor de schoonheid van de kunstwerken had men oog, doch ook voor natuurschoon ⁵⁾.

Het is begrijpelijk, dat in een wereld, waar nog steeds zoo groote nadruk op het aesthetische gelegd werd, het bezit van een goed gebouwd lichaam als een der grootste voorrechten, die een mensch kan genieten, beschouwd werd ⁶⁾.

Hoewel de waardeering voor de schoonheid van natuur of kunst nog steeds zeer groot was, spreekt Aristides er betrekkelijk zelden over; des te grooter is echter de aandacht, die hij aan de litteratuur schenkt.

II. LITTERATUUR ⁷⁾

„In plaats van oorlogen zijn er alle mogelijke prachtige schouwspelen, en ontelbaar veel wedstrijden, zoodat het feestvieren, evenals het heilige en onbluschbare vuur, niet ophoudt, maar nu

¹⁾ Vgl. Rostovtzeff, *The Soc. and Econ. Hist. of the Rom. Emp.* blz. 166. *Cambridge Ancient History XI* blz. 801. ²⁾ *LI* § 62 K.

³⁾ *XXIII* § 30, *XXIV* § 45 K, Vgl. *XXVI* § 94 sq. *XIII* blz. 241 D.

⁴⁾ *XIII* blz. 162, 305 sq D.

⁵⁾ *XVII* § 11, *XXXVIII* § 8, *XLIV* § 18 K.

XIII blz. 161, 241, 305 D.

⁶⁾ *XXXI* § 4, 15; *XXXII* § 28; *XXXVIII* § 8 K.

⁷⁾ Over de litteratuur van de tweede eeuw na Chr., en de plaats, die Aristides hierin inneemt, is een zeer uitvoerig gedocumenteerde dissertatie verschenen van André Boulanger „*Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère*” (Parijs 1923), waardoor een meer dan schematische behandeling van ditzelfde onderwerp overbodig is.

eens is het hier, dan weer daar feest, steeds ergens" ¹⁾). Deze feesten, waarover Aristides hier spreekt, waren vooral in Azië zeer grootsch van opzet: de daarbij gehouden wedstrijden beperkten zich niet tot het terrein van de sport, maar omvatten ook muziek, poëzie en welsprekendheid ²⁾); ook aan de overwinnaars in deze litteraire wedstrijden werd een krans uitgereikt.

Voor litteratuur bestond een zeer groote belangstelling, die zich niet alleen in het houden van deze wedstrijden uitte, maar ook in het stichten van talrijke bibliotheken ³⁾). Hoewel Aristides geen principieel verschil tusschen proza en poëzie erkent ⁴⁾), heeft hij voor het proza een grootere waardeering dan voor de poëzie, daar het proza volgens zijn meening aan de beoefenaars ervan de grootste moeilijkheden in de weg legt; veel moeilijker dan de herhaling van hetzelfde vers is immers de symmetrie, die het geheele proza beheerschen moet. Bovendien beschouwt hij het proza als een oudere, en dus eerwaardigere kunstvorm dan de poëzie ⁵⁾).

Niettemin beweegt hij zich ook op het terrein van de lyriek: hij maakt een paean ter eere van Apollo, waarvan het eerste vers, dat in navolging van Pindarus ⁶⁾ gemaakt is, door hem geciteerd wordt ⁷⁾, en vele andere liederen ter eere van alle mogelijke goden en godinnen, speciaal Apollo en Asclepius ⁸⁾); ook citeert hij een tweetal door hem vervaardigde epigrammen ⁹⁾).

Hoewel er nog altijd tragedies werden geschreven en opgevoerd ¹⁰⁾, spreekt Aristides hier nooit over. Tegen de comedie heeft hij zeer groote bezwaren ¹¹⁾), die hij vooral in zijn oratie Περὶ τοῦ μῆ

¹⁾ XXVI § 99 K.   ²⁾ XLVII § 42, L § 8, 15, 48 K.

Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 18, 28 sq., 34 sq., 42 sq.

³⁾ XXXII § 40, XLVI § 28 K, XIII blz. 306 D.

⁴⁾ XLVI blz. 361 D. Vgl. XLV blz. 20, 24, 135 D, XXVIII § 122 K.

⁵⁾ XLV § 1—14 K.   ⁶⁾ Ol. II, 1.   ⁷⁾ L § 31 K.

⁸⁾ L § 41 K. Vgl. XL § 21, XLVII § 35 en 73, XLIX § 4, L § 4, 25, 39 sq. K.

⁹⁾ L § 45 K.

¹⁰⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 32, noot 5, 46.

¹¹⁾ Dit verhindert Aristides niet, om, in een tegen Plato gericht betoog (XLVI blz. 380 D) ten gunste van de comedie te spreken, daar dit — naar zijn meening — zijn bewijsvoering versterkt. Het is niet alleen een gewoonte van Aristides, zijn opvattingen van de omstandigheden af te laten hangen, maar ook van de andere rhetoren, hetgeen overigens te begrijpen is, daar ze geleerd hadden, bij alle mogelijke kwesties het pro en contra te verdedigen.

δεῖν κωμωδεῖν ¹⁾ heeft uiteengezet ²⁾: volgens zijn bewering doet men in een comédie niet anders dan kwaadspreken ³⁾ en schandelijke woorden zeggen, en „het vrijwillig dulden daarvan beteekent voedsel geven aan de boosaardigheid” ⁴⁾. „En we bevelen onze kinderen, om zich van alle slechte woorden te onthouden, en leeren hen, op school en thuis, dat men, wat men niet mag doen, ook niet zeggen mag; maar aan de andere kant brengen we vrouwen en kinderen, en wel van allerlei leeftijd, naar de comédie, en stellen prijzen beschikbaar voor kwaadsprekerij, en beloonen hen, die zich daarin het best geoefend hebben” ⁵⁾.

„Sommigen durven te beweren, dat het feit, dat het toegestaan is, om in het theater kwaad van iemand te spreken, een goed ding is, want dat degenen, die er een slechte levenswandel op na houden, aan de kaak gesteld worden, en de rest zich verstandig zal betoonen, uit vrees, in de comédie bespot te zullen worden” ⁶⁾.

„Wanneer men nu inderdaad de misdadigers bespote, en de overigen met rust liet, dan zou er over deze kwestie te praten zijn: maar zooals de zaak nu staat, is het begin mooi, maar het eind allesbehalve. Want velen worden gehoond wegens iets, waar ze niets mee te maken hebben, en sommige erkende schurken worden niet in het openbaar gehoond. En hoe komt dat? Omdat die comedieschrijvers en -spelers niet te werk gaan als leeraars, noch streven naar fatsoen of zedelijke verbetering — in dat geval zouden ze eerder zichzelf beter gemaakt hebben — maar gedreven door haat jegens sommigen en voorliefde voor anderen, berispen ze den een, daar ze geld van hem eischten, doch niet kregen, en een ander, daar ze tevergeefs vriendschapsbetrekkingen met hem

¹⁾ XXIX K.

²⁾ Het thema, dat in deze oratie verwerkt is, is gemeen goed geweest, en buiten het terrein van deze cliché's waagt hij zich niet: hij noemt geen enkel voorbeeld van deze kwaadsprekerijen, om daarmee de slechte invloed van het tooneel aan te toonen. Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 293.

³⁾ In deze tijd werden de hooggeplaatste personen op het tooneel bespot, en zelfs de keizers stonden nu en dan aan critiek bloot.

Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 293.

⁴⁾ XXIX § 4 K, vgl. § 8, 10, 12 en 14.

⁵⁾ XXIX § 13; vgl. § 19 en 20. Aristides beweert, dat degenen, die deze presentaties moesten beoordeelen, soms omgekocht werden. XXVIII § 152 K.

⁶⁾ XXIX § 16 K.

trachtten aan te knopen, en aan de andere kant zwijgen ze omtegenovergestelde redenen, zoodat ze niet degenen, die schandelijk leven, in het zonnetje zetten.

Want gaat maar eens na: wie zullen natuurlijk bij voorkeur de beschimpingen afkopen? Toch zeker degenen, die zich van zulke dingen bewust zijn! En wie zullen zich daar het minst van aantrekken?

Ongetwijfeld zij, die op hun levenswandel vertrouwen; dit is toch wel duidelijk.

Dan geschiedt dus het tegenovergestelde van wat in uitzicht gesteld werd: de schurken en schavuiten worden op het tooneel met rust gelaten, maar zij, die daar absoluut niet voor in aanmerking komen, worden gehoond" ¹⁾).

De conclusie, waartoe Aristides dan ook komt, is, „dat tegen de comedie ernstige bezwaren bestaan, en het 't beste zou zijn, wanneer ze afgeschaft werd, daar toch de brave menschen tuschen twee dingen de keus hebben: of ze worden gehoond, wanneer ze niet betalen, of ze moeten een premie betalen om niet gehoond te worden, door de laster met geld af te koopen" ²⁾).

Niet alleen de tooneelspelers beschouwt hij als een minderwaardig soort menschen ³⁾, maar ook de „ordinaire" dansers en danseessen, die tijdens deze voorstellingen optraden ⁴⁾. Over de schrijvers van comedies spreekt hij met even groote verachting; van Eupolis zegt hij, dat deze eens geschreven heeft, „als ware hij een fatsoenlijk mensch" ⁵⁾, maar beschouwt het getuigenis van de „onwaardige" comedieschrijvers doorgaans a priori als onjuist ⁶⁾.

Dat de belangstelling voor deze komedies groot was, blijkt wel uit de verontwaardigde vraag van Aristides „of het soms tot hun roem bijdroeg, wanneer in de baden, op de straten, de markt en

¹⁾ XXIX § 25 en 26 K.   ²⁾ XXIX § 26 K. vgl. § 4.   ³⁾ XXIX § 4 en 19 K.

⁴⁾ XXXIV § 23 en § 55; vgl. § 57 K. Het geschrift, waarin hij tegen de dansers te velde trok, is verloren gegaan; de inhoud is echter bekend door een weerlegging daarvan door Libanius: ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν. IV, 420—498 F. De bezwaren, die hij hierin tegen de dansers uitte, komen overeen met de grieven, die hij, blijkens zijn περὶ τοῦ μὴ δεῖν κωμῳδεῖν tegen de comedie had; dezelfde aanvallen worden door Lucianus in De Saltatione gedaan.

⁵⁾ XLVI blz. 174 D. Vgl. blz. 173: τοσοῦτόν εἰσι πόρρω τῶν ἰερῶν.

⁶⁾ XLVI blz. 173 D.

in de huizen de vrouwen, kinderen en iedereen zulke cabaretliedjes zong" ¹⁾).

De grootste belangstelling had men echter voor de rhetorica; de oorzaak hiervan is waarschijnlijk deze, dat men er een herleving van de klassieke bloeitijd in zag: de redenaars ontleenden hun stof immers aan de groote gebeurtenissen van de Ve en IVe eeuw, gebruiken in meerdere of mindere mate de taal van die tijd, en pretendeerden, de welsprekendheid weer tot haar vroegere hoogte opgevoerd te hebben ²⁾, zonder in te zien, dat hun geheele litteraire productie slechts imitatie was. De belangstelling voor deze rhetorica uitte zich in een groote toeloop naar de oratorische voordrachten van beroemde rhetoren, het telkens herhaald verzoek aan hen, steeds weer nieuwe voordrachten ten gehoor te brengen, en de vele eerbewijzen, die de redenaars ontvingen ³⁾.

Het gevolg hiervan is, dat de redenaars buitengewoon met zichzelf ingenomen waren ⁴⁾.

De rhetorica omvatte de philosophie, geschiedschrijving en vele terreinen van de poëzie, en was dus het meest universeele litteraire genre geworden; het geheele hogere onderwijs werd door de rhetorica beheerscht; de rhetorica had haar doel in zichzelf, en voorzag in alle intellectueele behoeften ⁵⁾. De inhoud van de voordrachten, die door de redenaars gehouden werden, beperkte zich in hoofdzaak tot historische of juridische onderwerpen ⁶⁾. Het lag in de bedoeling van de sprekers, door deze declamaties de noodige bekendheid en roem te verwerven ⁷⁾. Van Aristides is een vrij groot aantal van deze declamaties bewaard gebleven: *πρεσβευτικὸς πρὸς Ἀχιλλέα* (LII D), *περὶ τοῦ πέμπειν βοήθειαν τοῖς ἐν Σικελίᾳ* en *εἰς τὸ ἐναντίον* (XXIX en XXX D), *ὑπὲρ τῆς πρὸς Λακε-*

¹⁾ XXIX § 30 K. Vgl. XXVI § 105, XXXIV § 7 K.

²⁾ L § 15 en 19 K. Vgl. Philostr. Vit. Soph. I, 25, 18.

³⁾ XVIII § 8, XXXII § 31, XXXIII § 4, 19, 39, XLVII § 37, L § 78, LI § 40 en 46 K, XLV blz. 56, 59 sq D. Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 51, 55 sq.

⁴⁾ XXVII § 4, XXVIII § 10, 126, 142, XXXIII § 11 en 31, XXXIV § 39 en 43, XLVII § 19, L § 63 K.

Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 172 sq., 237 sq.

⁵⁾ XXVIII § 10, XXXIV § 55 K, XLVI blz. 175, 403, 405, XLVII blz. 422 D. *περὶ ῥητορικῆς* (XLV D) passim.

⁶⁾ Vgl. XXVIII § 6 K. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 52.

⁷⁾ Vgl. XXVIII § 153 K.

δαιμονίους εἰρήνης (XXXI D), ὑπὲρ τῆς πρὸς Ἀθηναίους εἰρήνης (XXXII D), de Λευκτρικοὶ (XXXIII—XXXVII D, en πρὸς Θηβαίους περὶ τῆς συμμαχίας λόγοι (XXXVIII en XXXIX D).

Bovendien zijn de titels van vrij veel verloren geraakte declamaties bewaard gebleven ¹⁾.

Deze declamaties werden niet alleen voorgedragen, maar ook aan deze of gene ter lezing gezonden ²⁾. In deze declamaties is geen enkele oorspronkelijke gedachte te vinden: alles heeft hij aan zijn bronnen ontleend. Ook voor het onderwijs hebben deze declamaties dienst kunnen doen; Aristides trad, evenals de andere rhetoren ³⁾, nl. niet slechts in besloten kring of in het openbaar op, maar gaf ook in zijn eigen huis gratis les in rhetorica: „En voor hen, die bij mij thuis wenschten te komen, heb ik niet alleen declamaties gehouden, maar heb hen ook laten zien, hoe ze, naar mijn meening, grooter bekwaamheid konden verkrijgen” ⁴⁾. Een van zijn leerlingen was Eteoneus, voor wien Aristides de oratie *Εἰς Ἐτεωνέα ἐπικήδειος* (XXXI K) geschreven heeft. Philostratus noemt als zijn leerling nog een zekeren Damianus van Ephese ⁵⁾.

Het doel van deze studie was, om ten allen tijde over een groote mate van welsprekendheid te kunnen beschikken, waartoe het kennen van een menigte citaten uit de klassieke dichters een belangrijk hulpmiddel geacht werd.

Deze fictieve redevoeringen konden echter op den duur niet bevredigen, en daarom trachtten de redenaars zich bij alle mogelijke gelegenheden te laten hooren ⁶⁾. Ook Aristides heeft zich buiten het terrein van de declamaties gewaagd, en zich bezig gehouden met feestoraties of redevoeringen met een politieke of godsdienstige strekking: tijdens de Hadrianeia Olympia te Cyzicus ⁷⁾ heeft Aristides daar zijn *Πανηγυρικὸς ἐν Κυζίκῳ περὶ τοῦ νοῦ* ⁸⁾ gehouden, waarin hij een lofrede hield op de tempel, die

¹⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 157, noot 1.   ²⁾ XIX § 1 K.

³⁾ XXVIII § 122, XXXI § 13, XXXII § 12 en 16, LI § 38 K.

⁴⁾ XXX § 23 K. Vgl. XIX § 1, XXI § 15, XXXIV § 55, LI § 29, 38, 57 K.

⁵⁾ Vit. Soph. II. Veel succes als leeraar schijnt hij echter niet gehad te hebben: in zijn oratie *πρὸς τοὺς αἰτιωμένους ὅτι μὴ μελετῶν* klaagt hij althans over de jeugd van Smyrna, die zijn lessen niet wenschte te volgen: vgl. L § 87 K.

⁶⁾ XXIII § 1 sq. K, XLVI blz. 404 D.

Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 53 sq.

⁷⁾ LI § 42 K.   ⁸⁾ XXVII K.

voor de cultus van de vergoddelijkte Hadrianus bestemd was, de stad, en ten slotte de regeerende keizers M. Aurelius en L. Verus. De oratie *ΕΙΣ Ῥώμην* is een verheerlijking van het Romeinsche imperium: de stad Rome is de stapelplaats van de gansche aarde ¹⁾, vergeleken met de vroegere imperia is het Romeinsche Rijk beter georganiseerd, en legt, in tegenstelling met de vroegere groote rijken geen juk op aan de onderworpenen, maar wil zooveel mogelijk over vrijen regeeren ²⁾. De Romeinsche regeering vereenigt in zich de deugden van monarchie, oligarchie en democratie ³⁾.

The Athene heeft hij, waarschijnlijk tijdens de Panathenacën, zijn *Παναθηναϊκός* uitgesproken, waarin hij de vroomheid en menschlievendheid der Atheners prijst, en het roemrijke verleden op de traditioneele wijze verheerlijkt ⁴⁾.

Tot tweemaal toe tracht Aristides de vrede te herstellen, en vervaardigt daartoe zijn redevoeringen *περὶ ὁμονοίας ταῖς πόλεσιν* en *Ῥοδίοις περὶ ὁμονοίας*, waarin hij eindeloos lang de voordeelen van de vrede boven de oorlog opsomt, maar de reden van de twisten niet vermeldt, nòch een concreet voorstel tot oplossing van het conflict doet ⁵⁾. Op verzoek van de burgers van Smyrna ⁶⁾ heeft Aristides eens een uitnoodiging aan M. Aurelius gezonden, de stad te bezoeken ⁷⁾. Toen de stad in 178 na Chr. door een aardbeving verwoest was, heeft hij aan M. Aurelius en Commodus een

¹⁾ Dezelfde lof, die vroeger aan Athene toegekend werd (Thucyd. II, 38, Isocr. Paneg, 42, [Xenoph.] Ath. Pol. II, 7 sq.) diende als voorbeeld voor deze lof.

²⁾ Deze vergelijking van Rome met andere rijken heeft hij aan Polyb. *Ἱστορίαι* Dion. Halic. *Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία* en Appianus' inleiding op zijn *Ῥωμαϊκά* ontleend. Vgl. Boulanger Aelius Aristide, blz. 360 noot 1 sq.

³⁾ Deze gedachte heeft Aristides eveneens aan Polybius ontleend (VI, 11).

⁴⁾ De eindeloze reeks gemeenplaatsen, waaruit deze redevoering is samengesteld, zijn ontleend aan Herod., Thucyd., Xenoph., Isocr., Demosth. e.a. Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 371. Het thema brengt er hem toe, Athene's imperium als een toonbeeld van zachtheid voor te stellen (vgl. XIII blz. 286 sq. D). Dat hij tijdens zijn lofreden op Rome, dat ten koste van o.a. Athene verheerlijkt moest worden, precies het tegenovergestelde beweerd heeft (XXVI § 46 K), bewijst hoe weinig overtuiging er achter al zijn woorden steekt.

⁵⁾ Tot het stichten van vrede tusschen verschillende steden of burgers van een stad onderling hebben ook andere redenaars zich zeer vaak geroepen gevoeld. Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 372 sq.

⁶⁾ XVII § 1 K. ⁷⁾ *Σμυρναϊκός*, XVII K.

verzoekschrift, 'Επιστολή περί Σμύρνης πρὸς τοὺς βασιλέας getiteld 1), gericht, waarin hij den keizer verzoekt, de stad weer te laten opbouwen, en hem later voor de inwilliging van dit verzoek met zijn Παλινοδία ἐπὶ Σμύρνη 2) zijn dank betuigd. Zijn aan Commodus gericht Σμυρναϊκός 3) bevat een zachte wenk, de door zijn vader beloofde herbouw van de stad, die nog niet geheel voltooid is, tot een goed einde te brengen.

Het is zeer opvallend, dat Aristides, die een verwoed Atticist is, in de ἐπὶ Σμύρνη μονοδία en de Παλινοδία ἐπὶ Σμύρνη de traditioneel-Aziatische stijl gebruikt, evenals aan het einde van de 'Ελευσίνιος, een oratie, die hij ter gelegenheid van de verwoesting van Eleusis gehouden heeft. Blijkbaar is hij, niettegenstaande zijn afkeer van deze stijl, van oordeel, dat de Attische stijl voor klaagzangen minder geschikt is. Dat elk onderwerp een eigen stijl vereischt, is trouwens in deze tijd een door velen gedeelde meening 4).

Te Corinthe heeft hij zijn 'Ισθμικὸς εἰς Ποσειδῶνα gehouden, waarin hij deze stad op de gebruikelijke manier prijst, en aan het slot een hymne in proza op Poseidon toevoegt. Deze hymnen „ἄνευ μέτρου", om met Aristides te spreken 5), zijn, evenals de hymnen in dichtvorm, gewoonlijk opgebouwd uit drie elementen: aanroeping van de te bezingen godheid, een opsomming van zijn daden, die van zijn macht getuigen, en aan het slot een gebed 6).

Evenals in de Orphische hymnen is in de prozahymnen van Aristides 7) het streven, om de te verheerlijken godheid ten koste van alle anderen te verheffen, bemerkbaar. Het gevolg is, dat de hymnen elkaar op de meest essentiële punten tegenspreken: de godheid, die in de aan hem gewijde hymne wordt voorgesteld als ver boven alle andere goden verheven, fungeert, zoodra het loflied

1) XIX. K.   2) XX. K.   3) XXI K.

4) Wilamowitz noemt als voorbeelden Tacitus en Arrianus. Vgl. Hermes XXXV (1900) blz. 25 sq.

5) XLIII § 3 K. Vgl. XXXVII § 1, XL § 2 K.

6) Het feit, dat Aristides zich bij de bouw van zijn hymnen precies houdt aan de door Quintilianus voorgeschreven regels, is weer een illustratie van zijn totaal gebrek aan oorspronkelijkheid. Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 309 sq.

7) Aristides schreef, behalve de reeds genoemde 'Ισθμικὸς εἰς Ποσειδῶνα nog 7 prozahymnen op goden, getiteld: 'Αθηνᾶ, 'Ασκληπιῶν, Εἰς τὸ φρέαρ τὸ ἐν 'Ασκληπιῶ, 'Ηρακλῆς, Διόνυσος, Δαλιά εἰς 'Ασκληπιόν, Εἰς Δία, en Εἰς Σάραπιν.

op een andere godheid aangeheven wordt, als een tamelijk onbelangrijke figurant.

De gedachten, die in deze hymnen tot uitdrukking komen, zijn zeer gering in aantal, telkens in bijna dezelfde bewoordingen herhaald, en zonder eenige oorspronkelijkheid ¹⁾. Alle hymnen, behalve de aan Poseidon gewijde, zijn — zooals in deze tijd vaak geschiedde ²⁾ —, naar Aristides voorgeeft, op bevel van een of andere godheid vervaardigd, en worden dan ook *μαντευτοί* genoemd. In de oraties *Εἰς τὸ φρέαρ τὸ ἐν Ἀσκληπιοῦ* en *Εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος* zijn de elementen van de godenhymne en de panegyris vereenigd.

Even traditioneel als alle andere oraties zijn ook de twee grafredevoeringen, die Aristides geschreven heeft: *Εἰς Ἑτεωνέα ἐπικήδειος* en *Ἐπὶ Ἀλεξάνδρῳ ἐπιτάφιος* ³⁾.

Evenals alle andere redenaars ⁴⁾ heeft ook Aristides zich met historie bezig gehouden. In vele van zijn oraties behandelt hij een deel van de Grieksche historie, bij voorkeur uit de Ve en IVe eeuw: zijn *Παναθηναϊκός* beschrijft de geheele bloeitijd van Athene, de tegen Plato gerichte oratie *ὑπὲρ τῶν τεττάρων* behandelt o.a. de geschiedenis van Miltiades, Themistocles, Cimon en Pericles; de stof voor zijn declamaties koos hij vooral uit de geschiedenis van de Peloponnesische oorlog ⁵⁾, de oorlog tusschen Thebe en Sparta ⁶⁾, en de oorlog van Philippus met Thebe en Athene ⁷⁾.

In de andere oraties staan hier en daar nog historische opmerkingen: de oratie *Εἰς Ῥώμην* bevat enkele opmerkingen over het Perzische Rijk, Alexander, de Diadochen, de hegemonie van respectievelijk Athene, Sparta en Thebe ⁸⁾; hij spreekt ook over de stichting van Smyrna ⁹⁾ en Pergamum ¹⁰⁾, de gewoonte der Carthagers, hun scheepsjournalen in een tempel te wijden ¹¹⁾, verhaalt, dat de bewoners van Smyrna de Chiërs eens versloegen ¹²⁾, en Rome tegen Aristonicus gesteund hebben ¹³⁾. De bronnen, die

¹⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 183 sq.

²⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 313.

³⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 317 sq.

⁴⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 48. ⁵⁾ XXIX—XXXII D.

⁶⁾ XXXIII—XXXVII D. ⁷⁾ XXXVIII en XXXIX D.

⁸⁾ XXVI § 15—27, 40—57 K. ⁹⁾ XX § 5 K. ¹⁰⁾ XXIII § 15 K.

¹¹⁾ XXXVI § 93 K. ¹²⁾ XXI § 4 K. ¹³⁾ XIX § 11 K.

hij voor de beschrijving van deze histories geraadpleegd heeft, zijn voornamelijk Herodotus, Thucydides, Xenophon, Isocrates, Demosthenes, Diodorus, Polybius en Plutarchus ¹⁾.

Tot vermeerdering van de kennis van de historie van de Ve en IVe Eeuw heeft Aristides niet bijgedragen ²⁾.

Enmaal heeft Aristides zich verstout, een „wetenschappelijk” werk te schrijven; in zijn *Αἰγύπτιος* poogt hij nl. een bijdrage te leveren tot de oplossing van het Nijl-probleem. De wetenschappelijke waarde van dit geschrift is echter ontstellend gering.

Hij somt alle theorieën, die door Thales ³⁾, Anaxagoras ⁴⁾, Herodotus ⁵⁾, Ephorus ⁶⁾ en anderen ⁷⁾ hierover bedacht zijn, op, zonder er één, en allerminst de gedachte, dat de oorzaak in het smelten van sneeuw en de regenval gezocht moet worden, als juist te aanvaarden ⁸⁾.

Zelf doet hij geen poging, een wetenschappelijke oplossing te geven, maar hij zoekt de oorzaak van de jaarlijksche overstroomingen van de Nijl in een rechtstreeks ingrijpen van Serapis ⁹⁾. Niet alleen Aristides nam met een rhetorische behandeling van in vroegere tijd verworven wetenschappelijke kennis genoegen, maar ook de andere rhetoren hebben nooit meer gepresteerd ¹⁰⁾.

De filosofie is in deze tijd niet meer dan een onderdeel van de rhetoriek ¹¹⁾; ze heeft afstand gedaan van alle onderzoek, en zich aan de practische moraal gewijd ¹²⁾.

Epictetus en Musonius klagen dan ook telkens over het verval van de filosofie ¹³⁾.

¹⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 227, 276 sq., 371.

²⁾ Uitzonderingen hierop vormen XX § 13 K, waar hij over de, alleen uit deze plaats bekende, hulp, die Pharsalus, evenals Argos en Thebe, eens aan Athene verleend zou hebben, spreekt, en XXVI § 86 K, waar de eveneens uit andere bronnen niet bekende anecdote verhaald wordt, hoe een Egyptenaar aan Cambyses duidelijk maakte, dat hij de rijkdom van Aegypte niet zou kunnen vernietigen, zoolang hij er niet in slagen zou, dit land van de Nijl te berooven.

³⁾ XXXVI § 3 sq. K.   ⁴⁾ XXXVI § 13 sq. K.   ⁵⁾ XXXVI § 41 sq. K.

⁶⁾ XXXVI § 64 sq. K.   ⁷⁾ XXXVI § 19 sq., 38 sq., 85 sq., 97 K.

⁸⁾ XXXVI § 2, 69 sq., 100 sq.   ⁹⁾ XXXVI § 123 sq.

¹⁰⁾ Vgl. Wilamowitz, Der Rhetor Aristides, Sitzungsberichte der Preuss. Akad. der Wissensch. 1925, blz. 333 sq.

¹¹⁾ XLVI blz. 350 D.

¹²⁾ XLV blz. 126 D. Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 48.

¹³⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 49.

In de wijsbegeerte van deze tijd heerscht het eclecticisme; de stroomingen, waaraan men de meeste gedachten ontleent, zijn de Stoa en de onder invloed van Plato staande scholen; ook bij Aristides is dit in hooge mate het geval ¹⁾.

Hoewel Aristides zijn hoogachting voor de filosofie nu en dan uitspreekt, acht hij de rhetoriek ver daarboven verheven ²⁾.

Zijn meening hieromtrent heeft hij in een drietal redevoeringen: *Περὶ ῥητορικῆς*, *Ἐπὲρ τῶν τετάρων* en *πρὸς Καπίτωνα* zeer breedvoerig uiteengezet.

Deze verhandelingen bevatten één verwarde massa eindeloos herhaalde argumenten, waarvan de hoofdgedachten steeds dezelfde zijn:

De rhetorica is een, boven alle technische vaardigheid verheven, goddelijke gave ³⁾; ze verhindert, dat men onrecht lijdt, en dus, dat men onrecht doet, daar er geen slachtoffers van een eventueel te plegen onrecht meer te vinden zijn, en overtreft door dit feit alleen al de filosofie, die slechts op het onrecht doen remmend kan werken ⁴⁾. Een rhetor, die het onrecht verdedigt, bewijst hiermee, géén rhetor te zijn, want „de rhetorica is in de wereld gekomen, om het recht te doen, en de menschen te redden” ⁵⁾; goede rhetoren zijn edele menschen, want, wanneer iemands woorden goed zijn, is ook zijn karakter goed ⁶⁾.

De gematigde waardeering voor de filosofie, die hij ook in de tegen Plato gerichte verdediging van Miltiades, Themistocles, Cimon en Pericles ⁷⁾ aan den dag legt, verandert aan het einde

¹⁾ Vgl. Boulanger, blz. 182, 186 sq., 194 sq.

H. Baumgart, Aelius Aristides, blz. 24 sq.

Höfler, Der Saraphishymnus des Ailios Aristeides, blz. 40.

Amann, Die Zeus-rede des Aelius Aristides, II, caput 1.

Norden, Agnostos Theos, blz. 164 sq.

²⁾ De bron, die hij bij zijn lofredevoeringen op de rhetorica raadpleegt, is in de eerste plaats Isocrates (vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 233 sq.). Uit de geschriften van Aristides blijkt zoo nu en dan, dat er tusschen de filosofie en de rhetorica een zeker antagonisme heerschte, dat echter meer traditioneel was, dan door werkelijk bestaande tegenstellingen veroorzaakt werd. vgl L § 19 K.

³⁾ XLV blz. 14, 20, 24 D.

⁴⁾ XLV blz. 64, 72, 82 sq. XLVI blz. 350, XLVII, blz. 422 D.

⁵⁾ XLV blz. 80 sq., 98 D. ⁶⁾ XLV, blz. 129, 133 sq. D.

⁷⁾ Ἐπὲρ τῶν τετάρων (XLVI D).

van dit geschrift in een wilde scheldpartij: „Wanneer Plato, die zoo vermaard is onder de Grieken, en die terecht een hooge dunk van zichzelf had, in zijn genialiteit deze en gene heeft meenen te moeten beschuldigen, dan zal men daar niet zoo verontwaardigd over zijn, als over het feit, dat menschen van niets, zich beroepend op dat voorbeeld, van deze verachting hun gewone bezigheid maken, en zoo vaak ze kunnen, zelfs een Demosthenes durven beschuldigen, die naar mijn meening als een incarnatie van Hermes, schutspatroom der welsprekendheid, naar de menschen afgedaald is. Wie dus op aarde zou die wezens, die meer taalfouten maken, dan ze woorden spreken, kunnen dulden? Zij verachten de anderen evenzeer, als ze zelf verachting waard zijn. Ze onderwerpen anderen aan critiek, zonder het ooit nuttig te achten, zichzelf eens te critiseeren. Ze maken veel ophef van de deugd, maar in de praktijk vallen ze niet mee”¹⁾. „Ze achten zich niet minder dan Zeus, maar zijn slaven van het geld. Ze overladen de anderen met scheldwoorden, niet omdat ze in werkelijkheid hun daden veroordeelen, maar uit jaloerschheid, dat ze hun daden niet kunnen evenaren. Wanneer iemand hun, terwijl ze disputeeren over onthouding, koeken en gebak voorhoudt, dan verliezen ze hun tong, evenals Menelaus zijn zwaard. Maar als zij Helena in eigen persoon zouden zien, wat zeg ik: Helena? — een dienstbode, zooals die, welke Menander in zijn Phrygische heeft uitgebeeld, dan laten ze zien, dat het optreden van de satyrs van Sophocles, bij hen vergeleken, inderdaad slechts kinderspel is. Om de proef te nemen met hun oneerlijkheid en hebzucht, is het niet noodig, hun iets toe te vertrouwen, want ze maken zichzelf meester van wat ze maar te pakken kunnen krijgen. Het stelen noemen ze „in gemeenschap van goederen leven”, de afgunst „philosophie”, en hun armoede „verachting van geld”. Ze geven hoog op van hun weldadigheid, maar hebben nog nooit een dienst, aan wien dan ook, bewezen, maar trachten allen, die zich tot hen om hulp wenden, te benadeelen. Terwijl ze de anderen niet aankijken, zelfs, wanneer ze hun tegen het lijf loopen, gaan ze zelfs, om de rijken te behagen, tot over de grenzen, zooals de Phrygiërs doen, wanneer de olijven-oogst er is. Ze ruiken de aankomst van de rijken en maken zich van hen meester, houden hen op sleeptouw,

¹⁾ XLVI blz. 397 sq. D.

en beloven, hen de deugd deelachtig te zullen maken. De andere menschen verwaardigen ze zich niet, vriendelijk terug te groeten, maar de koks van de rijken en bakkers, en al degenen, die in andere functies werkzaam zijn, begroeten ze reeds uit de verte, voordat ze hen nog goed en wel zien, en doen, alsof ze daarvoor uit hun bed gekomen zijn" ¹⁾).

„Ze laten de onbeschaamdheid voor onafhankelijkheid doorgaan, stellen het aanstoot geven gelijk met vrijmoedigheid, en het aanvaarden van geschenken is in hun oogen een uiting van welwillendheid.

Ze hebben zich de wijsheid in zoo groote mate eigen gemaakt, dat ze geen geld vragen, maar de kunst verstaan, om dingen los te krijgen, die evenveel waard zijn; wanneer iemand hun niet te veel stuurt, houden ze zich aan hun principe, maar als de beurs hun goed gevuld lijkt, dan heeft Perseus de Gorgo al overwonnen. Hun voorwendsel is zeer handig: nl. vrouw en kinderen" ²⁾).

„Het schijnt me toe, dat ze een nieuwe definitie van edelmoe-digheid gevonden hebben, nl. in plaats van „veel geven" „niet weinig ontvangen". Ze leggen haar aan den dag, niet door groote gaven te schenken, maar door veel te eischen. Sommigen van hen hebben zelfs, naar men mij zegt, deze gedragslijn aanvaard, aan te nemen, wat men geeft, en er inmiddels op af te geven. Ze zijn dus de eenigen, die men nòch onder de vleiers, nòch onder de fatsoenlijke menschen kan rangschikken.

Ze bedriegen immers als vleiers, maar beleedigen, alsof ze menschen van hooge stand waren, en vereenigen de twee meest tegenstrijdige ondeugden in zich: kruiperigheid en brutaliteit, en lijken in hun handelwijze zeer op die goddeloozen, die in Palestina wonen; ook bij deze immers is het feit, dat ze niet aan goden gelooven, het bewijs van hun schurkachtig karakter, en ook hebben de menschen, waar ik het nu over heb, in zekeren zin geen gemeenschap meer met de Grieken, of beter gezegd: met alle menschen van meer dan gewone beteekenis; gewoonlijk zijn ze nog zwijgzamer dan hun schaduw, maar als het aankomt op kwaadsprekerij of laster, zou men ze moeten vergelijken, niet zoozeer bij het brons van Dodona, — neen, zeker niet o Zeus — maar bij de muggen, die in het donker gonzen.

¹⁾ XLVI blz. 398 sq. D.   ²⁾ XLVI blz. 401 sq. D.

Ze zijn niet in staat, om in eenig werk, dat gedaan moet worden, te helpen, maar om te stelen, twist en tweedracht in gezinnen te brengen, en in alles de leiding op te eischen, zijn het de bekwaamste van alle menschen.

Nog nooit hebben ze een redevoering, die nut zou kunnen hebben, bedacht of uitgesproken, tot de glans van feesten bijgedragen, de goden geëerd, de steden met hun raad gediend, de bedroefden getroost, de eendracht hersteld, vermaningen tot jonge lieden of wie dan ook gericht, of zich voor taal- en stijlfouten in acht genomen" ¹⁾).

„Wat ze nog aan wijsheid verkregen hebben, dat verliezen ze terstond, door in hun hoogmoed kwaad van de rhetorica te spreken" ²⁾).

„Het schijnt me overigens zeer natuurlijk toe, dat ze van iederen kwaad spreken, want ze zijn rijk voorzien van scheldwoorden, en zelfs, wanneer ze niemand op het oog hebben, is alles wat ze zeggen een en al boosaardigheid, en in deze zin zijn ze vrijgevig. En dan hebben ze nog de moed, om te spreken over de edelsten onder de Grieken, alsof ze daartoe het recht hadden. De leugen en boosaardigheid aan hen te ontnemen, zou beteekenen, hun de levenskracht te ontnemen. Verder matigen ze zich de schoonste naam aan, nl. die van filosooph, zooals men zich in het theater meester maakt van een voor iemand anders gereserveerde plaats" ³⁾).

„Ze denken, dat ze hun ware aard kunnen verbergen, door zich achter de schoone naam philosophie te verschuilen. Ik heb echter de indruk, dat ze absoluut niet op de hoogte zijn van de beteekenis van het woord philosophie bij de Grieken" ⁴⁾).

„Maar nog vóór ze kunnen zeggen, wat deze term beteekent, zetten ze een hooge borst op, en beweren, dat ze zich op de wijsbegeerte toeleggen, en dat zij de eenigen zijn, die het heden en de toekomst kennen, en dat alle wetenschappen door hen beheerscht worden, en op het terrein van hun werkzaamheden liggen. Het heeft geen zin, dergelijke individuën een voor een na te gaan, maar we moeten hen in massa's tegelijk op wagens weg laten brengen, zooals met de lijken der Corcyraeërs gebeurd is" ⁵⁾).

¹⁾ XLVI blz. 402 sq. D.

²⁾ XLVI blz. 405 D.

³⁾ XLVI blz. 405 sq. D.

⁴⁾ XLVI blz. 407 D.

⁵⁾ XLVI blz. 409 D.

„Men kan wel zeggen, dat er geen betere manier is om van deze ellende en rampen verlost te worden, dan dit wild gedierte weg te jagen. Indien de godheid bij hun kwaadaardigheid en verdorvenheid geen zwakte en lafheid gevoegd had, zouden ze de geheele wereld onbewoonbaar maken, zooals Herodotus van de slangen beweerd heeft, maar nu zou zelfs een ibis hen nog wel kunnen overwinnen.

Laat me nu niemand de gedachte koesteren, dat ik zoospreek, om de philosophie in discredit te brengen, of met een zekere bitterheid spreek; ik heb integendeel gesproken ten gunste van de philosophie, en tegen hen, die haar smaden" ¹⁾).

Bij deze felle beschuldigingen heeft Aristides — zooals hij pleegt te doen — in zóó vage termen gesproken, dat niet direct uit te maken is, tegen welke groep menschen hij deze grieven heeft. Volgens Jebb ²⁾ is de beschuldiging in hoofdzaak gericht tegen de Christenen; de bezwaren, die Aristides tegen zijn anonyme vijanden schijnt te hebben, vergelijkt hij met de bijna gelijklopende beschuldigingen, die volgens Tatianus, Cyprianus, Tertullianus, Eusebius e.a. tegen de Christenen ingebracht werden.

Bernays ³⁾ meent, dat de aanval tegen de Cynici gericht is, daar bij vergelijking van deze passage met de verwijten, die gewoonlijk tegen de Cynici gericht werden, er eveneens een zeer groote overeenkomst blijkt te bestaan.

Wilamowitz ⁴⁾ neemt hetzelfde standpunt als Bernays in, maar meent, dat de aangevallenen niet uitsluitend onder de Cynici gezocht behoeven te worden. Terecht wijst Boulanger er op, dat de bezwaren tegen de Cynici en de Christenen voor een groot deel dezelfde geweest zijn ⁵⁾, maar meent, op grond van het feit, dat de oratie *ὕπὲρ τῶν τετραίων* tegen Plato en zijn aanhangers gericht is, dat deze aanval aan het slot van de rede in de eerste plaats tegen filosofen gericht zal zijn ⁶⁾.

¹⁾ XLVI blz. 410 sq. D.

²⁾ Vgl. de uitgave van Dindorf, waarin de commentaar van Jebb (1722) opgenomen is, deel II, blz. 397 sq.

³⁾ Bernays, Lukian und die Kyniker — 1879 — blz. 100 sq.

⁴⁾ Wilamowitz, Der Rhetor Aristeides, Sitzungsberichte der Preuss. Akad. der Wiss. 1925, blz. 333 sq.

⁵⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 256 sq.

⁶⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 259 sq.

Wanneer men er zich echter voldoende rekenschap van geeft, wat voor mensch Aristides geweest is, moet men m.i. tot de conclusie komen, dat de vraag, of Aristides Cynici of Christenen bedoelde, niet gesteld kan worden, daar hij het zichzelf ook niet afgevraagd heeft ¹⁾.

Van zijn jeugd af aan had hij zich immers met litteraire studiën beziggehouden, en in zijn latere leven nooit iets anders gedaan dan redevoeringen construeeren, in een taal, die met behulp van grammatica's en lexica aangeleerd moest worden, en even ver van de omgangstaal afstond, als de door hem behandelde onderwerpen van het dagelijksche leven, waarvoor hij dan ook nooit eenige belangstelling toont. Het is niet denkbaar, dat deze man, wiens wereld uit perkament en inkt bestond, voor het soort menschen, waartegen hij zich richt, en dat — zooals uit zijn kenschetsing voldoende blijkt — in de onderste lagen van het volk gezocht moet worden, zóóveel belangstelling gehad zou hebben, dat hij van de onder het lagere volk levende overtuigingen genoeg studie gemaakt zou hebben, om het Christendom van het Cynisme te kunnen onderscheiden.

Nu en dan heeft hij geruchten gehoord over allerlei opvattingen, die door volksredenaars, die zich al of niet voor Cynici uitgaven, in een barbaarsch Grieksch verbreid werden, en hiertegen trekt hij nu te velde.

Deze menschen zijn in het oog van Aristides van alle beschaving verstoken, hebben niet voldoende respect voor de groote redenaars van de klassieke tijd, missen de universeele geleerdheid, die de rhetorische opleiding schenkt, en kunnen hem dus alleen maar afkeer inboezemen. In hoeverre deze proleten eventueel onderling verschillen, interesseert hem niet: het is „de schare, die de wet niet kent, en vervloekt is”.

Onder de geschriften van Aristides nemen de z.g. *ἱεροὶ λόγοι* een aparte plaats in. In Orphische en Pythagoreïsche kringen was men gewoon, aan geschriften, die goddelijke openbaringen bevatten, deze titel toe te kennen. Aangezien de inhoud van de *ἱεροὶ λόγοι* van Aristides in hoofdzaak gewijd is aan de geschiedenis

¹⁾ Vgl. XLVI blz. 409 D: οὐς οὐδὲν δεῖ κατ' ὄνομα ἐξετάζειν, ἀλλὰ φορηθῶν ἐφ' ἀμαξῶν ἐκφέρειν ὥσπερ τοὺς Κερκυραίων νεκρούς.

van de door Asclepius en andere goden aan Aristides verrichte wonderen, is deze titel door hem gekozen. Daar Aristides tijdens zijn ziekte tot de overtuiging gekomen was, dat de publicatie van de door hem ondervonden weldaden den goden welgevallig zou zijn, is hij reeds vroeg begonnen, notities te maken. Daar deze aantekeningen echter verloren geraakt zijn, heeft hij zich gedwongen gezien, alleen zijn geheugen te raadplegen ¹⁾).

In deze geschriften heerscht een grenzenlooze verwarring. Op chronologie wordt niet gelet, nòch is er eenig ander systeem in te vinden. De 'Ιερῶν λόγων πρῶτος ²⁾ is een soort dagboek, waarin de voornaamste droomen verhaald worden. De 'Ιερῶν λόγων δεῦτερος ³⁾ verhaalt achtereenvolgens, hoe Aristides uit Rome naar Azië terugkeerde, door de heerschende pestepidemie aangetast werd, maar gelukkig herstelde, welke koudwaterkuren hij meemaakte, en tenslotte de reis van Azië naar Rome.

De 'Ιερῶν λόγων τρίτος ⁴⁾ bevat een opsomming van allerlei verbazingwekkende wonderen. De 'Ιερῶν λόγων τέταρτος ⁵⁾ is gevuld met de beschrijving van litteraire successen, die Aristides behaalde, en de eerbewijzen, die hij deelachtig werd.

De 'Ιερῶν λόγων πέμπτος ⁶⁾ beschrijft enkele reizen, die hij in de provincie Azië gedaan heeft. De 'Ιερῶν λόγων ἕκτος ⁷⁾ is op een zeer klein fragment na verloren gegaan. Het eigenaardige van deze geschriften schuilt niet in de inhoud: de wonderen, die in de aan genezende goden gewijde tempels geschied waren, werden reeds sinds de IIe Eeuw voor Chr. door het tempelpersoneel op schrift gesteld ⁸⁾. Het verschil tusschen deze z.g. aretalogieën en de 'Ιεροὶ λόγοι van Aristides is slechts formeel: door groote zorg aan deze, in eenvoudig Attisch geschreven, geschriften te besteden, heeft hij getracht, er een litterair kunstwerk van te maken.

Voor een goed rhetor is het noodig, een groote belezenheid te bezitten, althans aan den dag te leggen ⁹⁾. Ook Aristides strooit

¹⁾ XLVIII § 1 sq., 8, 9, XLIX § 26, L § 70 K.   ²⁾ XLVII K.

³⁾ XLVIII K.   ⁴⁾ XLIX, K.   ⁵⁾ L. K.   ⁶⁾ LI, K.   ⁷⁾ LII, K.

⁸⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 169 sq.

⁹⁾ Een eventueel tekort aan parate kennis was gemakkelijk aan te vullen uit de reeds lang bestaande verzamelingen citaten uit dichters, historische feiten, mythen en dergelijke.

Vgl. Boulanger Aelius Aristide, blz. 39 sq., 44, 438 sq.

met kwistige hand citaten uit Homerus, Hesiodus, de lyriici, tragici, historieschrijvers, redenaars — en van de philosophische schrijvers vooral Plato — in zijn verhandelingen, en is niet weinig trotsch op zijn grondige kennis van de klassieke litteratuur ¹⁾.

In de nog altijd niet besliste strijd tusschen de Atticisten en de aanhangers van de Aziatische stijl had Aristides de partij der Atticisten gekozen, en zijn best gedaan, Attisch te leeren schrijven; zonder succes zijn deze pogingen niet geweest: in alle oraties, behalve de lyrisch getinte ²⁾, heeft hij het Attisch met vrij groote zuiverheid weten te hanteeren ³⁾.

Dit resultaat zou hij zonder zeer grondige bestudeering van zijn klassieke voorbeelden nooit bereikt hebben, al had hij de beschikking over lexica en grammatica's, waarin de *κυρίαι λέξεις* opgenomen waren ⁴⁾.

De aanhangers van de Aziatische stijl hadden uit den aard der zaak meer succes bij het publiek dan de Atticisten, die alleen gewaardeerd konden worden door hen, die van het Attisch eenige studie gemaakt hadden. In een tweetal redevoeringen, *Κατὰ τῶν ἔξορχουμένων* ⁵⁾ en *Περὶ τοῦ παραφθέγματος* ⁶⁾ trekt Aristides tegen hen ten strijde, en ook op vele andere plaatsen in zijn overige geschriften wordt door hem over dit conflict gesproken ⁷⁾.

Bij de lectuur van de tegen hen gerichte oraties blijkt, dat hij — evenals in al zijn andere oraties — ook in deze redevoeringen, hoe heftig zijn betoog ook moge zijn, niets nieuws naar voren brengt; hij herhaalt slechts de bezwaren, die de Atticisten gewoon waren tegen de Aziatische stijl in te brengen ⁸⁾.

Volgens Aristides' eigen getuigenis is hij door velen van zijn tijdgenooten als een buitengewoon groot redenaar beschouwd ⁹⁾.

Deze waardeering is in werkelijkheid misschien minder groot

¹⁾ XXVIII § 55, 59, 106 K. Vgl. L § 24 K.   ²⁾ XVIII, XX, XXII K.

³⁾ Vgl. W. Schmid, *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern* II, 6, Boulanger, *Aelius Aristide*, blz. 395 sq. 446 sq.

⁴⁾ Vgl. Dio Cassius „die over „βιβλία, ἃ ἐπὶ τῷ ἀττικίζειν ἀναγιγνώσκουμεν“ spreekt (LV, 12).

⁵⁾ XXXIV, K.   ⁶⁾ XXVIII, K.

⁷⁾ XXVIII § 14 en 65, XXXIII § 29, L § 95 K, XIII blz. 295 D.

⁸⁾ XXVIII § 128, XXXIV § 6, 11, 16, 47, 48, 55 K.

⁹⁾ XLVIII § 81 sq., L § 62 en 78, LI § 29 sq. e.a.

geweest, dan Aristides zich verbeeldde ¹⁾, maar zeker is hij in zijn tijd een redenaar geweest, die van meer dan gewone beteekenis was ²⁾.

Het grootste kenmerk van al zijn geschriften is, dat alle aandacht op de vorm gericht is ³⁾.

In al zijn redevoeringen heeft hij geen enkele origineele gedachte naar voren gebracht, en is in dit opzicht een kind van zijn tijd: geen enkele redenaar deed nl. iets anders dan eeuwenoude gedachten eindeloos herhalen ⁴⁾.

Slechts in één opzicht heerschte er onder de rhetoren verschil van meening, en dit conflict betrof een formeele kwestie:

„Dies ist der Kampf des papiernen Attisch gegen das lebendige Hellenistisch, in dem das Todte gesiegt hat, weil vom Hellenenthume nichts mehr zu leben verdiente als der unsterbliche Geist der Vergangenheit, von dem die Propheten der *μίμησις* nur zu wenig geerbt haben” ⁵⁾.

III. GENEESKUNDE

Dank zij het feit, dat Aristides veel te lijden had van een zwakke gezondheid, en tengevolge daarvan de geneeskunde in zijn leven een groote rol speelde, heeft hij voor deze wetenschap een meer dan gewone belangstelling gekoesterd.

Uit de beschrijving, die hij van het optreden der dokters geeft, blijkt, dat ze dikwijls niet alléén, maar vergezeld van een schare collega's ⁶⁾ en helpers ⁷⁾ hun patiënten bezochten, zoodat het kon

¹⁾ W. Schmid, Der Attizismus in seinen Hauptvertretern, II, 6, blz. 14.

²⁾ XVII § 1, XLII § 14, L, 27 en 75 K.

³⁾ Baumgart, Aelius Aristides, blz. 14.

⁴⁾ Boulanger, Aelius Aristide, blz. 42, 50, 57.

Wilamowitz, Asianismus und Attizismus, Hermes, XXXV, 1900, blz. 24: „Albern sind sie alle mit einander”.

⁵⁾ Wilamowitz, Asianismus und Attizismus, Hermes XXXV, (1900), blz. 41.

⁶⁾ XLVIII § 69 K.

⁷⁾ XLVIII § 38 K. De *ἀκολούθοι*, waarvan hier sprake is, waren leerlingen, die zich onder leiding van een practizeerend arts in de geneeskunde bekwamen, na een zekere opleiding zijn helpers werden, en dit assistentschap eenige tijd waarnamen, vóórdat ze zelfstandig de geneeskunde begonnen uit te oefenen. (Vgl. Mart. V, 9, Plin. Nat. Hist. XXIX, 5, 11. Galenus VIII, 357, X

gebeuren, dat er aan het ziekbed van een patiënt allerlei diagnoses gesteld, en zeer verschillende geneeswijzen aanbevolen werden ¹⁾.

Naast de *ιατροί* waren de *γυμνασταί* als geneeskundigen werkzaam ²⁾; het verschil tusschen deze groepen geeft Aristides echter nergens aan, en wellicht heeft hij ook geen principieel onderscheid tusschen deze twee categorieën gemaakt.

Hoevele verschillende, elkaar zeer fel bestrijdende, richtingen er in deze tijd in de geneeskunde ook geweest mogen zijn ³⁾, Aristides noemt hiervan geen enkele met name; dat de autoriteit van Hippocrates nog steeds erkend werd, laat hij slechts zeer terloops blijken ⁴⁾.

Over het stellen van diagnose en prognose deelt Aristides ons zoo goed als niets mede ⁵⁾, hoewel er in zijn tijd veel studie van gemaakt werd ⁶⁾; de therapie daarentegen neemt zijn geheele aandacht in beslag; maar, aangezien hij zich slechts zelden aan een dokter toevertrouwde, kan hij uit den aard der zaak over hun geneesmethoden ook niet veel wetenswaardigs mededeelen; uit het verslag echter, dat hij van zijn ervaringen met dokters geeft, ziet men niettemin, over hoe groote verscheidenheid van middelen tot genezing men beschikte. Hij is door verschillende medici achtereenvolgens behandeld met zalf ⁷⁾, genees ⁸⁾- en purgeermiddelen ⁹⁾; ze hebben het plan gehad, een gezwel, dat hem doodelijk ziek maakte uit te snijden, of door aanwending van niet nader genoemde kruiden weg te branden ¹⁰⁾, hem uit Smyrna laten vertrekken, daar de lucht

910). Ook slaven werden door sommige artsen op deze wijze tot assistenten opgeleid (vgl. XXXIX § 14 K). Een der slaven van Aristides was *καὶ τὴν τέχνην ἀγαθὸς τὴν ἰατρικὴν* (XLVII § 75 K).

¹⁾ XLVII § 62 K; vgl. LI § 49 K.

Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I, blz. 192.

²⁾ XLVIII § 69 K, XLV blz. 11 D.

³⁾ Galenus, IV, 513 sq., VIII, 142 sq., X 671 sq. 909 sq. Cambridge Ancient History XI, blz. 702.

⁴⁾ Hoe groot het gezag van Hippocrates in deze tijd was, blijkt o.a. uit de vele commentaren, die Galenus op zijn werken geschreven heeft.

⁵⁾ XLIX § 8 K; vgl. XLVIII § 69 K.

⁶⁾ Galenus b.v. schreef o.a.: *περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην, περὶ προγνώσεως, περὶ διαφορᾶς νοσημάτων, περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς.*

⁷⁾ XLIX § 8 K. Vgl. § 25. ⁸⁾ XLVIII § 64 K. Vgl. XLIX § 27 K.

⁹⁾ XLVIII § 13, 63 K. ¹⁰⁾ XLVII § 62 K.

aldaar voor hem te drukkend was ¹⁾, en hem ten slotte een operatie laten ondergaan ²⁾.

De psychische geneeswijze is in de medische wereld ook niet geheel en al onbekend geweest ³⁾.

Het recept van de hier genoemde geneesmiddelen geeft Aristides niet aan, maar er is geen enkele reden, niet te veronderstellen, dat het de algemeen gebruikelijke ⁴⁾ geweest zijn.

Tegen deze „wetenschappelijke” medici is Aristides zeer gekant, en dit niet geheel ten onrechte ⁵⁾. De ervaringen, die hij zelf met hen gehad heeft, zijn alles behalve vertrouwenwekkend geweest: ze konden de aard van zijn ziekten doorgaans niet met zekerheid vaststellen, zoodat er over de diagnose groote oneenigheid onder hen heerschte ⁶⁾, en hun pogingen tot genezing hadden minder succes, dan Aristides gewenscht achtte ⁷⁾; hier kwam nog bij, dat een of andere dokter enkele dagen, nadat hij ontboden was, zijn patiënt pas kwam bezoeken, hoewel de ziekte zeer ernstig was ⁸⁾, zoodat het te begrijpen is, dat Aristides genezing in het Asclepieum te Pergamum trachtte te vinden.

In de daar gebruikelijke geneesmethoden stelde Aristides het volste vertrouwen, zoodat hij, wanneer de meeningen van Asclepius en de artsen over de te volgen geneeswijze uiteenliepen, altijd de opvatting der artsen als onjuist verwierp, en langzamerhand alle vertrouwen in hen verloor ⁹⁾; van deze geestesgesteldheid legt hij een zeer ondubbelzinnig getuigenis af: „Wij hebben, hoewel in het lichaam getroffen, onze toevlucht niet genomen tot het smeeken

¹⁾ XLVIII § 69 K. Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I, blz. 386.

²⁾ XLVIII § 63 K.

³⁾ XLV blz. 140 D. Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms I, blz. 197 sq.

⁴⁾ Op het terrein der kruidkunde waren in de IIe eeuw talloze geschriften, waarin zeer veel recepten voor alle mogelijke kwalen en ziekten waren opgenomen. Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I blz. 200 sq.

⁵⁾ Vgl. Galenus, X, 1 sq., 76, 560, 609, XIV, 600, 622 sq., XIX, 9.

Cambridge Ancient History XI, blz. 702, Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I blz. 207 sq.

⁶⁾ XLVIII § 69 K; Vgl. XLVII § 62, XLVIII § 5, 39 K.

⁷⁾ XLIX § 9, 19 K. Vgl. XLVIII § 5, 39 K. ⁸⁾ XLIX § 18 K.

⁹⁾ XLVII § 63, 73, XLIX § 8 K. Vgl. XLVII § 62 sq., XLIX § 27 sq. K.

van dokters, hetgeen een onwaardige daad is, maar, hoewel we de besten onder de artsen als vrienden hadden, zijn we toch naar de tempel van Asclepius gevlucht, in de meening, dat, wanneer ik behouden moest blijven, het 't beste was, indien dit door hem zou geschieden, en indien dit niet mogelijk zou zijn, de dood het verkieslijkst was" ¹⁾.

In zijn opvatting, dat Asclepius „de ware en hem passende dokter" ²⁾ was, staat Aristides niet alleen, maar spreekt hiermee een in die tijd algemeen geldende meening uit ³⁾, die ook op de dokters zelve niet zonder invloed geweest is; de dokters, die Aristides behandeld hebben, verzetten zich weliswaar zoo nu en dan tegen een of ander geneesmiddel, dieet, koudwaterkuur, en wat dies meer zij, waartoe Aristides meende in den droom bevel gehad te hebben ⁴⁾, — hetgeen niet als bewijs kan gelden, dat ze tegen de incubatie op zichzelf bezwaar maakten —, maar in vele gevallen toonden ze groote eerbied voor de behandeling, die hun patiënt op grond van een openbaring wenschte te ondergaan, al ging deze ook tegen hun oorspronkelijke plannen in, en wanneer er dan — dank zij of ondanks deze therapie — genezing scheen op te treden, spraken ze hun bewondering voor hun goddelijken collega uit ⁵⁾; deze, voor medici toch wel heel eigenaardige houding, hebben niet alleen de door Aristides genoemde, maar ook zeer veel andere artsen aangenomen ⁶⁾.

¹⁾ XXVIII § 132 K. Vgl. XLV blz. 11, 20 sq., 24 D. Typeerend is ook het feit, dat Aristides eens droomt, hoe Asclepius de dokters als „groenteboeren" qualificeerde (XLVII § 63 K).

²⁾ XLVII § 57 K.

³⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 206, 2.

⁴⁾ XLVII § 63, XLVIII § 18, 19, 20 K. Vgl. XLVII § 62 sq., 73, XLVIII § 34, XLIX § 8, 9 K, Galenus XIV, 625.

⁵⁾ XLVII § 57, 66 sq., XLVIII § 34, L § 38, 42 K.

⁶⁾ Hoewel Aristides bij het spreken over de hem behandelende dokters, waarvan hij Ἀσκληπιακός (XLIX § 25 K), Ἡρακλέων (XLVIII § 20 K), Θεόδοτος (XLVIII § 34, L § 21, 38, 42 K) en Σάτυρος (XLIX § 8 sq. K) bij name noemt, nergens laat uitkomen, of we met gewone of aan het Asclepieum verbonden artsen te doen hebben, kunnen we toch wel veilig aannemen, dat we zoo nu en dan met tempelartsen te maken hebben, in welk geval hun gedrag minder onbegrijpelijk is, dan dat van o.a. Galenus, die er bij zijn patiënten op aandrang, méér te vertrouwen op de door Asclepius gezonden dromen en openbaringen, dan op zijn eigen adviezen, en zich in de uitoefening van zijn practijk

Hun houding wordt echter begrijpelijker, wanneer we de door Aristides vertelde wondergenezingen nagaan ¹⁾, aangezien het dan al spoedig blijkt, dat het tempelpersoneel in het Asclepieum er steeds op uit was, aan de, tijdens de incubatie verkregen droomen, een rationalistische verklaring te geven ²⁾, zoodat in verreweg de meeste gevallen de patiënt de overtuiging kreeg, dat de godheid hem gymnastische oefeningen, koude baden, dieet, en wat dies meer zij, voorschreef, middelen, die ook door de medici werden aangewend ³⁾.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat het aantal plotseling intredende genezingen gering was, vergeleken bij het groote aantal, dat pas intrad, nadat men zich aan een langdurige kuur had onderworpen ⁴⁾. Bij Aristides zelf b.v. heeft het jaren geduurd, vóór hij zich geheel genezen achtte ⁵⁾. Een groot nadeel hierbij was echter, dat sommige patiënten na eenige tijd de moed zouden kunnen verliezen, en daarom trachtte men van diegenen, die genezen waren, gedaan te krijgen, een verslag van hun ervaringen in het Asclepieum op schrift te laten stellen ⁶⁾. Het doel van deze dankinscripties en z.g. aretalogieën was, dat ook de andere bezoekers ⁷⁾, wanneer ze lazen, hoe men soms pas na lange tijd genezing kreeg, daaruit de

bij het vaststellen van diagnose en therapie dikwijls liet leiden door openbaringen, die hij — naar hij meende — in de droom van Asclepius gekregen had (Galenus, VI, 41, 869, X, 972, XI, 341 sq., XVI, 222, XVII, 137, XIX, 19). Het feit, dat Aristides zich tijdens zijn verblijf in het Asclepieum door Σάτυρος, de leermeester van Galenus (vgl. ed. Keil, II, blz. 415, 13) kon laten behandelen, bewijst, dat ook deze geen principieele bezwaren had tegen de aldaar toegepaste geneesmethoden.

¹⁾ Vgl. Ἱεροὶ λόγοι, passim (XLVII—LII K).

²⁾ XLVIII § 35, XLIX, § 22 K. Vgl. Galenus, VI, 41.

Dat de νεωκέρως niet voor gevaarlijke experimenten voelde, blijkt ook uit XLVIII § 52 K.

³⁾ Aristides duidt het ingrijpen van de godheid in een bepaald ziekteverloop aan met χειρουργέω, πράττω, spreekt van zijn εὐεργασία, προστασία, ἐπιμέλεια, en noemt hem zelf προστάτης en Σωτήρ.

⁴⁾ Te Epidaurus werd reeds in de IVe Eeuw vóór Chr. soms een vrij langdurige incubatietijd voorgeschreven. Vgl. Herzog, Die Wunderheilungen von Epidaurus, Philologus, XXII, 3.

⁵⁾ Vgl. Ἱεροὶ λόγοι passim (XLVII—LII K).

⁶⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 170 sq.

⁷⁾ Aristides spreekt van συμμορίαί, συμφοιτηταί, en θεραπευταί. vgl. Galenus, VI, 41, XIX, 19.

nooddige moed zouden putten, en het vertrouwen in de godheid niet zouden verliezen, ondanks het feit, dat de genezing zich zoo lang liet wachten ¹⁾).

Maar niet alleen de geschreven getuigenissen versterkten het vertrouwen op een uiteindelijke genezing, maar ook het feit, dat de patiënten gewoon waren, elkaar de droomen, die ze de vorige nacht gehad hadden, te vertellen ²⁾, had hierop een gunstige invloed.

Daar immers een droom of visioen niet alleen gewaardeerd werd als een middel ter genezing, maar ook beschouwd werd als een eer ³⁾, die de godheid den begenadigde bewees, was de verleiding zeer groot, om eventueele droomen en de gunstige invloed die daarvan uitgegaan zou zijn, indrukwekkender voor te stellen, dan ze inderdaad geweest waren, waardoor de patiënten elkaar onder een zekere geloofsspanning hielden, hetgeen des te eerder mogelijk was, daar de aanwezige patiënten, naar we aannemen mogen, voor het overgrootste deel reeds met een zeker tusschen hoop en vrees geslingerd vertrouwen bezielde gekomen waren, hetgeen in dit overspannen gezelschap eerder vermeerderd dan verminderd zal zijn, temeer, daar ook de kosters ⁴⁾ en priesters met allerlei middelen getracht zullen hebben, om bij de patiënten het geloof, dat de godheid zich ook met hen persoonlijk bemoeide ⁵⁾, te versterken ⁶⁾.

¹⁾ Hieraan is het ontstaan van de Ἱεροὶ λόγοι en de Λαλιὰ εἰς Ἀσκληπιῶν te danken (vgl. XLVII § 2, XLVIII § 1 sq., 8 sq., L § 1, Prolegomena, ed. Dindorf III blz. 738 D), en ook de talloze votiefinscripties. Vgl. Sylloge³, 1170, 1171, 1172, Suidas s.v. Ἀρίσταρχος, P. Wiss. II 1687, VI, 50.

²⁾ XLVII § 9, L § 16 K; vgl. XXIII § 16, XLII § 7, XLVII § 9, 27, 39, 66, XLVIII § 8, L § 5, 12, 46 K.

³⁾ XLII § 8, XLVIII § 59, L § 13 K.

⁴⁾ De νεωκόρος blijkt een heel wat hooger positie bekleed te hebben, dan zijn titel zou doen vermoeden: Aristides heeft tijdens zijn incubatie-tijd in het huis van Ἀσκληπιακός, een der kosters zijn intrek genomen, deelt hem zijn droomen mee, en hecht zoowel aan diens oordeel als aan dat van zijn collega Φιλάδελφος veel waarde. Hij had waarschijnlijk de sleutels van de tempel onder zijn berusting. Vgl. XLVII, § 11, XLVIII § 30, 35, 48, XLIX § 14, 22, 23 K. C. I. G. 3190, 3201.

⁵⁾ Aristides gebruikt bij voorkeur het Stoisch getinte woord πρόνοια (XLVII § 3, 7, 67, 74, XLVIII § 2, 55, 59, XLIX § 40, L § 36 K. Vgl. XLV blz. 20 D). Vgl. Weinreich, Antike Heilungswunder, blz. 124 sq.

⁶⁾ In de Ἱεροὶ λόγοι van Aristides zijn enkele typeerende voorbeelden gegeven: Om het vertrouwen van Aristides in een droomgezicht te versterken, vertelt

Vele malen spreekt Aristides de gedachte uit, dat de godheid voor elke opdracht, die hij aan een patiënt geeft, hoe zwaar deze ook zijn moge, de daartoe noodige kracht en lust geeft ¹⁾; wanneer deze meening in het Asclepieum algemeen gedeeld is, is dat voor de genezing een factor van niet te onderschatten beteekenis geweest, daar de patiënten de opdrachten, die ze van de godheid meenden gekregen te hebben, met veel grooter toewijding en nauwgezetheid uitvoerden, dan wanneer een dokter hetzelfde voorschrift gegeven zou hebben ²⁾.

Niet alleen het feit, dat de genezingen, die Asclepius verricht zou hebben, talloos ³⁾ waren, en dat in schijnbaar hopelooze gevallen ⁴⁾,

Φιλάδελφος, dat hij vrijwel dezelfde droom gehad heeft (XLVIII § 30 K): wanneer Asclepius immers aan twee personen dezelfde droom zendt, is de kans, zich in zijn bedoelingen te vergissen, minder groot; bovendien werd op deze manier de mogelijkheid geschapen, de zieken te suggereeren, wát ze gedroomd hadden. Ἀσκληπιακός deelt Aristides mee, van Asclepius een openbaring gehad te hebben, dat het n.l. met de genezing van Aristides heel voorspoedig ging (XLIX § 14 K., Vgl. XLVIII § 35, L § 46 K); Aristides spreekt dan ook van de „vertroosting”, die hij van de godheid gekregen heeft (XLVIII § 24, 27, 42, L § 1 K, XLV blz. 22 D). Verder vertelt hij nog als zeer groote wonderen, hoe hij eens aan de voet van het beeld van Zeus-Asclepius een brief vond, die op hem betrekking bleek te hebben (XLVII § 78 K), en hoe hij na een opdracht van de godheid, om n.l. een bepaalde zalf te gebruiken, na deze van een niet nader aangeduide vrouw ontvangen te hebben, zich in zijn verlegenheid tot den koster wendde. Deze vertelde echter, dat juist die morgen een vrouw de bedoelde zalf bij het beeld van Hygiea had neergelegd, zoodat er geen twijfel aan de bedoeling van de godheid mogelijk was. Het is misschien niet geheel en al uitgesloten, dat we in deze laatste gevallen meer aan een zeker pia fraus van de koster moeten denken, dan aan een door Asclepius verricht wonder. Vgl. XLVII § 26 K.

¹⁾ XLIX § 29, L § 17, 30 K. Vgl. XLVIII § 75 sq., 79, XLIX § 32, L § 22 K.

²⁾ Vgl. Galenus, Epidem., VI, 4, 8. Ongetwijfeld heeft hiertoe ook de vrees, dat men bij ongehoorzaamheid niet alleen een gelegenheid om de genezing te bevorderen verzuimde, maar ook de toorn van de godheid kon opwekken, bijgedragen. Aristides vertelt b.v. hoe een van zijn slaven stierf, daar hij de waarschuwingen van een droomgezicht veronachtzaamd had (XLVII § 77 K), en ook zelf heeft hij eens te weinig op zijn droomen gelet, en het gevolg was dan ook, dat de ziekte weer verergerde (XLVIII § 72 K). Het is opvallend, dat Aristides wél over de eisch tot gehoorzaamheid, maar nergens over een, aan de bezoekers van het Asclepieum gestelde eisch van moreele reinheid, zooals b.v. te Epidaurus, blijkens het opschrift: „ἀγνὸν χρῆ ναιὸ θυώδεος ἐντὸς ἰόντα ἔμμεναι, ἀγνεία δ' ἔστ' ἰ φρονεῖν ὄσια,” gesteld werd, spreekt.

³⁾ XLV blz. 20 D. ⁴⁾ XLVII § 72, 78, XLVIII § 12 K, XLV blz. 22 D.

maar ook, dat zijn geneesmethoden soms tegen het menschelijk verstand ingingen ¹⁾, gaf aan de bezoekers van zijn heiligdom een hooge dunk van zijn goddelijke macht, die door een merkwaardige omstandigheid nog duidelijker in het oog viel: „Het feit immers, dat dezelfde leefregel en dezelfde middelen redding, kracht, verlichting, ontspanning, opgeruimdheid, en alles wat heerlijk is, aan lichaam en ziel schenken, telkens wanneer de godheid daartoe het bevel geeft, en uitdrukkelijk zegt, maar precies het tegenovergestelde bewerken, wanneer een ander daartoe de raad geeft, zonder rekening te houden met de meening van de godheid, is toch zeker wel een zeer groot bewijs van de macht van de godheid” ²⁾. Asclepius geeft dus den patiënt in bepaalde gevallen geen recept voor de ziekte, waaraan hij op dat moment lijdt, waarvan anderen, die hetzelfde ziektebeeld vertoonen, met evenveel kans op succes gebruik kunnen maken, maar geneest die ziekte zèlf, krachtens zijn goddelijke wil; het middel, dat hij hierbij aanwendt, bezit derhalve op zichzelf weinig of geen geneeskraft, en kan zelfs meer schade aanrichten, dan nut doen ³⁾.

Natuurlijk is dit geen gedragslijn, die Asclepius altijd en overal volgt: de priesters en kosters zullen er wel zooveel mogelijk voor gezorgd hebben, dat hij ook van de erkende medicamenten een dankbaar gebruik maakte ⁴⁾.

Alle krachten werden dus aangewend, om het verloop van de ziekte zoo gunstig mogelijk te beïnvloeden: in het Asclepieum, dat in een zeer gezonde streek lag ⁵⁾, genoten de patiënten niet alleen een zeker comfort, maar vooral rust; de geneeswijze, waaraan sommige patiënten zich meenden te moeten wagen, is nu en dan van

¹⁾ XLII § 8, XLVII § 65, 72, XLVIII § 10, 24, 47, L § 7 K.

Het *παράδοξον* heeft in de wondergeneeskunde een groote rol gespeeld, niet alleen in de Asclepiea (Vgl. Diodorus VI, 71, XVII, 103), maar ook in de tempels van de andere genezing-schenkende goden (vgl. Diodorus, I, 25).

²⁾ XLVIII § 73 K.

³⁾ Deze gedachte is niet algemeen als juist erkend. Plinius b.v. vertelt, dat de dankinscripties der genezenen opgesteld werden „ut postea similitudo proficeret” en Hippocrates door bestudeering daarvan met „hanc medicinam, quae clinice vocatur”, een begin gemaakt zou hebben (XXIX, 1). Vgl. Strabo XIV, 657.

⁴⁾ XLIX § 30 K.

⁵⁾ XXXIX § 4 K. Vgl. Farnell, Greek Hero cults and ideas of immortality, blz. 273.

dien aard geweest, dat deze heden als een poging tot zelfmoord beschouwd zou worden ¹⁾, maar de patiënten zelf zagen er niets bijzonders in, daar ze met dergelijke behandelingen vertrouwd waren: het gehalte van hun huisdokters was — naar onze begrippen — doorgaans ontstellend slecht ²⁾, hetgeen o.a. te wijten was aan het feit, dat iedere vorm van examen ontbrak. De voornaamste factor echter was van psychische aard: de meeste bezoekers immers hebben zich eerst door hun huisdokter laten behandelen; toen zij echter de overtuiging kregen, bij hen geen baat te zullen vinden, hebben ze in hun wanhoop de, wie weet hoe lange en moeilijke, reis naar het Asclepieum ondernomen, en zich op genade en ongenade aan de daar troonende godheid overgegeven; dáár zagen ze de talloze dankinscripties en wijgeschenken van menschen, die dezelfde ziekte of erger gehad hadden, en genezen waren, lazen overeenkomstige getuigenissen in de vele aretalogieën, die hier aanwezig waren, en met hoop en angst in hun hart zijn zij op deze geheimzinnige gewijde aarde gaan slapen. Doordat ze dag in dag uit naar de verhalen van hun medepatiënten hoorden, hoe n.l. Asclepius of een andere genezingschenkende godheid hun in de droom, of zelfs terwijl ze waakten, verschenen was, een middel tot genezing of verlichting van hun pijn gegeven had, zijn ze zóó vervuld geraakt van deze, voor hen meer dan indrukwekkende verhalen, dat ook zij op den duur droomen en vizioenen kregen, en de hoop ook hun hart begon te vervullen. Door hun geloof in de goedheid en macht van deze godheid is mèt hun hoop ook hun wil tot genezing gesterkt, en zóó kon deze dan ook inderdaad, wanneer ze aan een of andere nerveuze functiestoring leden, bij deze gunstige psychische gesteldheid, intreden, en ook bij geneeslijke organische ziekten was het niet uitgesloten, dat deze psychische factoren de weerstandskracht van het organisme in zoo sterke mate verhoogden, dat een genezing er het gevolg van was ³⁾.

¹⁾ Vgl. o.m. XLVIII § 19 sq., 47, 48, 50 sq. K.

²⁾ Galenus, *passim*.

Friedländer-Wissowa, *Sittengeschichte Roms*, I. 207 sq.

Cambridge Ancient History XI, 702.

³⁾ Door vele medici is deze gedachte uitgesproken: Erwin Lieck, *Das Wunder in der Heilkunde* (1930): „Es ist keine Betriebsstörung im lebenden Organismus, keine Krankheit, mögen wir die funktionell oder organisch nennen, die

Natuurlijk hebben diegenen, die de hoop op genezing opgaven, en vertrokken, het vertrouwen van velen geschokt, maar slechts zelden zullen ze in staat geweest zijn, het hun geheel te ontnemen: er konden immers zeer gegronde oorzaken zijn, dat ze niet geholpen waren: ze konden de bevelen van de godheid veronachtzaamd ¹⁾, een dankoffer niet gebracht, of op een andere wijze zijn werking belemmerd, of zijn misnoegen opgewekt hebben.

Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken, dat „de gunstwijzen van Asclepius en de goden van Egypte jegens de menschen thans zeer talrijk zijn” ²⁾, en dit gold niet alleen van de Asclepiea ³⁾, maar ook van de als genezingschenkend beschouwde tempels van andere goden ⁴⁾.

nicht der seelischen Beeinflussung mehr oder weniger zugänglich wäre”. In dezelfde geest spreken ook Bernheim (De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique, 1891, Hypnotisme, suggestion, psychothérapie, 1903), Charcot (La foi qui guérit, 1893), Janet (Les médications psychologiques, 1919, La médecine psychologique, 1924), Lehmann-Petersen (Aberglaube und Zauberei, 1925). Vgl.: Herzog, Die Wunderheilungen von Epidauros, Philologus, XXII, 3. Vgl. ook Carp, De neurosen, 1932, blz. 322: „Een medicamenteuse therapie kan slechts baat hebben, indien het gegeven medicament de symbolische uitdrukking is van den suggestieven invloed, welken de geneesheer — al dan niet bewust — op den patiënt uitoefent. Ook hier is het dan wel het geloof, dat de genezing schenkt, of de introjectie van den overheerschenden wil van den geneesheer in de neurotische persoonlijkheid, welke de genezing oproept. De magisch-werkende invloed van den geneesheer is en blijft nog steeds van groote beteekenis”.

¹⁾ Het uitvoeren van de bevelen van de godheid noemt Aristides λειτουργεῖν (XLIX § 32 K, vgl. § 50).

²⁾ XXVI § 105 K. Vgl. XLV blz. 22 D, Boulanger, Aelius Aristide, blz. 180 sq., 206 sq.

³⁾ Aristides noemt nog de Asclepiea te Smyrna (XLVII § 17 K), Epidauros (LII § 1 K), en Poemanenus (L § 3 K).

⁴⁾ Door Aristides worden als zoodanig genoemd: Serapis (εἰς Σάραπιν, passim, XLVII § 38, XLVIII § 18, XLIX § 46 sq., L § 97 K); Isis (XLVII, § 25, XLIX § 45 sq., 49, L § 97 K), Zeus (XLVI § 1 K, vgl. XLII § 4, XLVII § 78, XLVIII § 27, XLIX § 39, L § 40, 46 K), Athene (XXXVII § 20, 26, XLVII § 41 sq., L § 9 K), Heracles (XL § 12, 21, L § 42 K), de Asclepiaden met Hygiea, Iaso, Panacea, Aegle, en Epione (Ἀσκληπιάδαι passim, XLIX § 22, L § 16 K) Telesphorus (XLVIII § 10, XLIX § 21 sq., L § 16 K) Dionysus (XLI § 7, L § 39 K), Apollo (XLVIII § 18, L § 32 K, XLV blz. 11 D), Artemis (XLIX § 21 K), Amphiaraus en Trophonius (XXXVIII § 21 K), de Nymphen (XXXIX § 3 K) en Poseidon (XLVI § 1 K).

Tot de bezoekers behoorden menschen uit alle klassen der bevolking; het percentage vermogenden is relatief zeer hoog geweest, daar de financieel zwakkeren ongetwijfeld niet in staat geweest zijn, de kosten van eventueel een groote reis en een langdurige kuur te dragen ¹⁾; een meerdere intellectueele vorming was in deze tijd geen verhindering, in de wondergenezingen het volste vertrouwen te stellen ²⁾.

Van eenige concurrentie tusschen de verschillende Asclepiea is geen spoor te ontdekken ³⁾, en deze zou ook niet veel reden van bestaan gehad hebben, daar hun methoden in hoofdzaak gelijk geweest zullen zijn. Aristides geeft ons van de, te Pergamum gebruikte, een vrij uitvoerige beschrijving:

Men trachtte door incubatie ⁴⁾ met de godheid in een zeker contact te komen, daar men overtuigd was, dat in de droomen het eenvoudigste en meest directe middel gegeven was, met de goden in relatie te treden ⁵⁾.

¹⁾ Aristides noemt als medebezoekers van het Pergameensche Asclepieum o.a. een zekere Salvius, die in 175 consul geworden is (XLVIII § 9 K), Sedatus, een gewezen veldheer (L § 16 K), Severus, Consul in 146, later proconsul (L § 12, 71 K), Maximus, Romeinsch senator, (XLVII blz. 415 D), en Byblus, een letterkundige (L § 18 K).

²⁾ Als „geloovigen” noemt Aristides: Rufinus, een bekend architect (L § 24, 43 K), Rosandrus, een filosoof (L § 19 K), Hermokrates, een dichter, uit Rhodus afkomstig (L § 23 K), Euarestus, een filosoof, die uit Egypte naar Pergamum gekomen was, om de wonderen van Asclepius van nabij te zien (L § 23 K), Pardalas, een litterator (L of 27). Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 169, 2.

³⁾ Vgl. LII § 1 K. Philostratus, Vita Apoll. Tyan. IV, 1 en 9.

⁴⁾ Aristides gebruikt de termen *κατάκλισις, καθέδρα, ἐγκοίμησις; φοιτάω, συμφοιτάω, προσεδρεύω, παρεδρεύω, κάθημαι, κατακλινόμεαι, ἐγκατακλινόμεαι, ἐγκαθεύδω*.

⁵⁾ Vgl. Plato, Res Publica, IX, 571, Tim., 71.

Aristoteles, *περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*, 2. H. Bolkestein, Theophrastus' Charakter der Deisidaimonia, R. G. V. V. XXI, 2, § 11.

Wendland, Die Hellenistisch-Römische Kultur, blz. 112. Voor het droomen gebruikt Aristides de wendingen: *ἔδοξε, ἐδόκει, ἔδοξα, ἐδόκουν, φαντάζομαι*; voor het aanduiden van de droomopenbaringen gebruikt Aristides de woorden: *πρόσοψις, θεία ὄψις, ὄψις ἰνεираτων, χρησμοφδία, χρησμός, φάσμα, φάντασμα, φήμη, πρόρρησις, πρόσταγμα, ἐπιτάγμα*; de werkzaamheid van de godheid duidt hij aan met *χρηματίζω, χρῆζω, κελεύω, λέγω, φράζω, ἀναγκάζω, ἐπιτάττω, προστάττω, φαίνω, σημαίνω, ἐπισημαίνω, χειρουργέω*.

Nadat men door gebeden ¹⁾, offers ²⁾, en reinigingen ³⁾ getracht had, de godheid voor zich te winnen, legde men zich ter ruste in een der bijgebouwen van de tempel ⁴⁾, in de tusschen de ingang van de tempel, en het hek, dat de zuilengaansterij afsloot, gelegen ruimte ⁵⁾, of op een willekeurige plaats in het tempelgebied, onder de bloote hemel ⁶⁾.

Wanneer er een zeker regelmatig verkeer ⁷⁾ met de godheid ontstaan was ⁸⁾, openbaarde deze zich op alle mogelijke, ver van iedere tempel verwijderde, plaatsen ⁹⁾.

Wanneer de godheid iemand wilde helpen, genas hij hem door eigenhandig rechtstreeks in te grijpen ¹⁰⁾, of openbaarde, welke middelen de genezing zouden veroorzaken ¹¹⁾.

In de droomen kreeg men niet alleen de opdracht, een bepaald geneesmiddel te gebruiken, of een voorgeschreven kuur te volgen, maar ook werden er dikwijls allerlei bepalingen aan toegevoegd: eens moest Aristides een bad in de rivier nemen, en een daartoe door de godheid aangewezen jongen hem daarheen geleiden ¹²⁾; een andere maal werd behalve het geneesmiddel ook het uur waarop

¹⁾ XLII § 1, XLVII § 17, XLVIII § 4, LXIX § 49, K.

²⁾ XLVIII § 27, XLIX § 39, 45, 49 K.

³⁾ Vgl. XLVIII § 21 K.

⁴⁾ Al beschouwde men de macht van de godheid als aan plaats noch tijd gebonden, tóch was men van meening, dat de tempel in de eerste plaats het terrein van zijn werkzaamheid was: Vgl.: XXIII § 15, XLVIII § 11, XLIX § 28, L § 34 K.

⁵⁾ XLVIII § 71 K.

⁶⁾ XLVIII § 80 K. De incubatie buiten de eigenlijke tempel in het tempelgebied kwam ook te Epidaurus al voor: Vgl. Herzog, die Wunderheilungen von Epidaurus, Philologus, XXII, 3.

⁷⁾ Aristides spreekt van ὀμιλία θεία, θεῶ ὀμιλέω, σύνεμι θεῶ, συγγίγνομαι θεῶ; vgl. XLVIII § 24 K: οὕτω πᾶς ἦν πρὸς τῶ θεῶ, L § 107 K: θαρρεῖν τε ἐκέλευεν καὶ περὶ τὸν θεὸν ἔχειν.

⁸⁾ Bij Aristides was dit o.a. het geval: de godheid is bijna altijd met hem bezig: Vgl. XLVII § 2, 3, 38; XLVIII § 10, 11, 25, 37, L § 9, LI § 48 K.

⁹⁾ Vgl. Ἱεροὶ λόγοι passim. Ook te Epidaurus kwamen genezingen buiten het tempelgebied voor: vgl. Herzog, Die Wunderheilungen von Epidaurus, Philologus, XXII, 3.

¹⁰⁾ Het aantal voorbeelden dat Aristides hiervan geeft is zeer beperkt: vgl. XLVII § 58, 61 K.

¹¹⁾ XLVII § 65 K. Vgl. Ἱεροὶ λόγοι passim.

¹²⁾ XLVIII § 18 K.

het gebruikt moest worden, voorgeschreven ¹⁾, en de aanwending vóór, tijdens, of na de maaltijd werd eventueel ook nauwkeurig opgegeven ²⁾.

De godheid beperkte zijn werkzaamheid echter niet tot het aanprijzen van allerlei therapieën, maar deed Aristides ook allerlei mededeelingen en voorspellingen, voornamelijk omtrent het verloop van de ziekte ³⁾, of gaf hem de aard van de ziekte, waaraan hij leed, te kennen ⁴⁾, richtte waarschuwingen tot hem ⁵⁾, liet hem van de eene plaats naar de andere reizen ⁶⁾, of hield hem tijdens een door hem ondernomen reis op zijn weg tegen ⁷⁾.

De eischen, die Asclepius stelde, waren voor verlichting, in elk geval verandering, vatbaar: Aristides werd eens door hem naar Chios gezonden, maar halverwege de reis trok de godheid deze eisch weer in ⁸⁾, en dergelijke veranderingen blijkt hij meermalen aangebracht te hebben ⁹⁾. Ook voor zeer radicale wijzigingen in zijn eischen bleek hij niet terug te schrikken, hetgeen ook Aristides ondervond. Tot de kuur, die hij moest volgen, behoorde n.l. ook, dat hij begraven moest worden, maar Asclepius nam met een symbolische handeling genoegen, en beval hem, zich met zand te bestrooien ¹⁰⁾. Een andere maal openbaarde hij, „dat ik ook nog een deel van mijn lichaam moest afsnijden, maar dat hij dat niet van me vergde, daar het een te zware taak zou zijn; hij zou het me dus kwijtschelden, maar dan moest ik in plaats daarvan de ring, die ik placht te dragen, van mijn vinger nemen, en aan Telesphorus wijden; dit immers zou dezelfde werking hebben, als wanneer ik de vinger zelf zou prijsgeven” ¹¹⁾.

Niet minder ontstellend voor Aristides was de openbaring, dat hij

¹⁾ XLIX § 29 K.   ²⁾ XLIX, § 27 sq. K.

³⁾ XLVII § 61, 78, XLVIII § 13, 15, XLIX § 5 K. Vgl. XLVII § 72, XLVIII § 18, XLIX § 14, LI § 18 K.

⁴⁾ XLIX § 11 K; Vgl. XLIX § 14 en 15 K.   ⁵⁾ XLVII § 61 K.

⁶⁾ XLVIII § 7, 11, XLIX § 7, L § 83, 103 K.

⁷⁾ XLVIII § 69, LI § 22 K. Vgl. XLVII § 76, LI § 18 K.

⁸⁾ XLVIII § 17 K.   ⁹⁾ XLIX § 27 sq., 32, LI § 49 sq. K.

¹⁰⁾ L § 11 K.

¹¹⁾ XLVIII § 27 K. Deze plaatsvervangende offers komen meermalen in de Grieksche en Romeinsche godsdiensten voor: vgl. Archiv für Religionswissenschaft VII (1904), blz. 95 sq.

Samter, Familienfeste der Griechen und Römer, blz. 37, 53, 57, 101.

binnen enkele dagen moest sterven; ook ditmaal viel het echter weer mee, en was het brengen van een doodenoffer voldoende, om ook dit ongeluk te bezweren ¹⁾.

De godheid gaf zijn openbaringen, door den patiënt zijn wil te laten hooren, en hem vizioenen te zenden ²⁾.

In het laatste geval was het voor den patiënt misschien niet zoo heel gemakkelijk, na te gaan, of hij de godheid in een droom had gezien, of dat deze hem in eigen persoon verschenen was, daar beide mogelijkheden gegeven waren ³⁾.

In de verslagen, die ze van hun nachtelijke bevindingen aan hun medebezoekers, en later eventueel in hun aretalogieën gaven, zullen ze doorgaans ten gunste van de laatste veronderstelling bevestigd hebben. Het aantal godenverschijningen o.a. aan Aristides is dan ook betrekkelijk groot ⁴⁾.

Asclepius vertoont zich nu eens in de gedaante van het beeld ⁵⁾, dat te Pergamum voor hem was opgesteld — soms met eenige afwijkingen ⁶⁾ — dan weer in de gestalte van een der kosters ⁷⁾ of tempelbezoekers ⁸⁾, en kan zelfs het uiterlijk van een andere godheid aannemen ⁹⁾.

Van de indruk, die zoo'n godenverschijning maakte, geeft Aristides een, in zijn eigen oogen onvoldoende, beschrijving: „Ook had ik de indruk, dat ik hem kon aanraken, en hij in eigen persoon gekomen was; ik was tusschen waken en droomen in, en wilde naar hem opzien, vol angst, dat hij zou weggaan, voor ik hem gezien zou hebben, had mijn ooren naar hem toegewend, en luisterde, half droomend, half wakend, naar hem, en mijn haren stonden steil overeind, en ik weende, maar was tegelijkertijd met vreugde vervuld, en vele gedachten kwamen bij me op, zonder mij in verwarring te brengen; wie der menschen kan dit beschrijven? Alleen een in-

¹⁾ XLVIII § 26 K; vgl. XLVII § 71, XLVIII § 13 K.

²⁾ L § 49, § 55 K. Vgl. XL § 22, XLVII § 10 sq., XLIX § 5, L § 40, LII § 3, LIII § 2 K.

³⁾ XLVII § 3. Voor deze verschijningen gebruikt Aristides de woorden ἐπιφάνεια en παρουσία.

⁴⁾ Welcker, Kleine Schriften, III.

Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen, II, 497.

Vgl. O. Weinreich, Antike Heilungswunder, R. G. V. V., VIII, 1.

⁵⁾ XLVII § 71, L § 50, 56 K. ⁶⁾ L § 50 K. ⁷⁾ XLVII § 58 K.

⁸⁾ XLVIII § 9 K. Vgl. L § 19, 21 K. ⁹⁾ XLVIII § 18 K.

gewijde (τις τῶν τετελεσμένων) weet daarvan, en kan dit begrijpen" ¹⁾).

Een groote moeilijkheid was altijd weer de waardeering van de droomen; naast elkaar bestonden immers de natuurlijke, en de door goddelijke werking veroorzaakte, waarvan de eerste groep zonder beteekenis, en de tweede van hooge waarde was ²⁾); wanneer men nu tot de overtuiging gekomen was, een door de godheid gezonden droom gehad te hebben, was men de moeilijkheden nog niet te boven, daar nu de juiste exegetische nog noodig was, om de bedoeling daarvan te leeren kennen ³⁾).

Aristides spreekt nergens over natuurlijke droomen, die hij ten onrechte voor goddelijke gehouden heeft, of omgekeerd; blijkbaar is hij te ver in deze mysteriën doorgedrongen ⁴⁾), dan dat hij deze vergissing nog zou hebben kunnen maken; de godheid was n.l. een en al gewilligheid, om het bovenaardsche karakter van een droom door allerlei teekenen en wonderen boven iedere twijfel te verheffen, b.v. door iemand telkens dezelfde droom te zenden ⁵⁾), of een zelfde openbaring tegelijkertijd aan twee personen te doen ⁶⁾). Eveneens gold het als een gunstig teeken, wanneer het moment, waarop men ontwaakte, hetzelfde was, als dat, waarop de gebeurtenissen in de droom schenen plaats te vinden ⁷⁾). Wanneer men de inhoud van een droom de volgende dag in een boek beschreven vond ⁸⁾), of op de plaats, waar de gebeurtenissen daarvan zich afspeelden, de hulp van de godheid later inderdaad bleek ⁹⁾), dan golden deze omstandigheden als tastbare bewijzen van de betrouwbaarheid van deze openbaringen. Ook het oogenblik van de openbaring is niet zonder beteekenis: bij het aanbreken van de dageraad zijn de droomen het betrouwbaarst ¹⁰⁾). De godheid ging zelfs zóóver, dat hij „door te voor-

¹⁾ XLVIII § 32 K. Aristides spreekt ook van „de warmte, veroorzaakt door het zien van de godheid" (XLVIII § 21 K), een bovenaardsche vreugde, die hem vervulde (XLVIII § 23 K), en hoe hij, als bij de inwijding in mysteriën, tusschen hoop en vrees verkeerde (L § 7 K).

²⁾ Vgl. D. S. Dict. des Antiq. II, 1, blz. 292 sq.

³⁾ Vgl. Artemidorus Ὀνειροκριτικά.

⁴⁾ XLVII § 38 K.   ⁵⁾ XLVII § 69 K.

⁶⁾ XLVII § 66 K.

XLVIII § 30 K. Vgl. Wendland, Die Hellenistisch-Römische Kultur, blz. 112.

⁷⁾ XLVII § 56, L § 56 K.   ⁸⁾ L § 69 K.   ⁹⁾ L § 107 K.

¹⁰⁾ L § 20, 45, 55, 89 K.

spellen, wat er de volgende dag zou geschieden, tegelijkertijd een bewijs leverde. Want hij voorspelde, hoe het weer zou zijn, waar de Wagenmenner zou verschijnen, en gaf nog meer bewijzen van de waarheid" ¹⁾).

De uitleg van Aristides' droomen is dikwijls zeer eenvoudig: Hij droomde eens, dat hij en een van zijn vrienden geen bad genomen, maar zich wel gezalfd hadden. De conclusie, die hij trok, dat hij nl. geen bad mocht nemen, ligt voor de hand; hoe hij er aan komt, dat dit bevel voor 6 dagen gold, is minder duidelijk ²⁾).

Dat hij na een droom, waarin hij als zijn meening uitsprak, dat hij niet had moeten eten, en een ander dat beaamde, tot de conclusie kwam, te moeten vasten, is eveneens te begrijpen ³⁾).

Evenmin schuilt er eenige moeilijkheid in de droom van Aristides, „dat er een voor Zosimus bestemde orakelspreuk was gegeven, dat hij nl. zóó lang zou leven, als „de koe op het veld zou leven"; en ik zei in mijn droom tegen hem: „Je begrijpt zeker wel, wat het orakel bedoelt? Het beveelt je, geen rundervleesch te eten" ⁴⁾, en nog vele andere in de droom gegeven openbaringen leveren geen grooter moeilijkheden op ⁵⁾).

Grooter scherpzinnigheid vereischt het reeds, om na een droom, dat het schip, waarop een door Asclepius bevolen reis aanvaard zal worden, zinkt, tot het inzicht te geraken, dat de godheid hiermee te kennen geeft, dat men deze reis niet behoeft te maken ⁶⁾).

De droomen, waarin de godheid met gebruikmaking van persoonsnamen of titels van boeken zijn bedoelingen suggereert, zijn eveneens niet zoo gemakkelijk te doorgronden, maar ook deze oplossingen zijn, wanneer men eenige routine verworven heeft, nog wel te vinden. Van deze problemen, waarvan de oplossing eenige verwantschap met het bekende ei van Columbus vertoont, zijn er ook aan Aristides enkele voorgelegd; een mooi voorbeeld hiervan is de droom, die hij kreeg, toen hij eens een reis naar Smyrna maakte: „Toen ik naar de vlakte was afgedaald, kreeg ik de volgende

¹⁾ XLVIII § 26 K, vgl. § 54. Zoo'n bewijs van echtheid noemt Aristides σύμβολος, σύμβολον, σύνθημα.

²⁾ XLVII § 29 K. Vgl. XLVIII § 71 K.   ³⁾ XLVII § 27 K. Vgl. § 9, 26, 40, 56.

⁴⁾ XLIX § 37 K.

⁵⁾ XL § 22, XLVII § 28, 40, 46, 50, 76, XLIX § 13, 31, L § 42, 53, 82, 89, 94, LI § 31 en 49 K.   ⁶⁾ XLVIII § 17 K.

nacht naast andere droomen, die me duidelijk maakten, dat ik de reis niet mocht voortzetten, deze: ik droomde, dat ik „De Wolken” van Aristophanes in de hand had. En nauwlijks was de dageraad aangebroken, of de hemel was bewolkt, en niet veel later begon het te regenen, zoodat sommigen mij gelukwenschten, dat ik niet voor die tijd vertrokken was, en anderen zich verwonderden, dat de voorspelling zoo precies was uitgekomen” ¹⁾).

Diepe indruk heeft ook een verschijning van Athene op Aristides gemaakt, en hem tevens in de gelegenheid gesteld, een schitterend blijk van zijn vernuft te geven: „Niet veel later verscheen Athene, met de aegis in de hand, in schoonheid, grootte, en in haar geheele gestalte gelijk aan de Athene van Phidias te Athene. Een alleraangenaamste geur steeg van de aegis op, en deze was in kleur gelijk aan een of andere soort was, en haar schoonheid en grootte waren bewonderenswaardig. Aan mij alleen verscheen ze, na recht tegenover me plaats genomen te hebben, en wel op dat punt, waar ik haar het best kon zien. En degenen, die bij me waren, schreeuwde ik onder het noemen van de naam „Athene” toe, dat ze in eigen persoon bij me stond, en met me sprak, en wees op haar aegis. Maar zij wisten niet, wat ze beginnen moesten, maar waren radeloos, en vreesden, dat ik aan het ijlen was, totdat ze het herstel van mijn krachten zagen, en de woorden van de godin, waarnaar ik luisterde, eveneens hoorden. Voor zoover ik het me herinneren kan, zei ze het volgende: ze bracht me de Odyssee in herinnering, en zei, dat de verhalen daarvan geen sprookjes waren, en ik dat uit de wonderen, die tegenwoordig nog altijd geschieden, kon opmaken. Ik moest dus volhardend zijn, want in mij waren de personen van Odysseus en Telemachus vereenigd, en op haar weg lag het, mij te helpen. En nog andere dingen in diezelfde geest hoorde ik. Zóó verscheen de godin, vertroostte en redde mij, die daar ziek neerlag, en zoo goed als dood was. En terstond kwam ik op de gedachte, me een clysmata van Attische honing te geven” ²⁾).

Slechts iemand, die het in de exegese van droomen even ver als Aristides gebracht heeft, zou deze conclusie hebben kunnen trekken.

Maar niet alleen Aristides, doch ook anderen geven blijk, in het uitleggen van droomopenbaringen groote bekwaamheid te bezit-

¹⁾ LI § 18 K. Vgl. XLVII § 51, L § 19, 59, LI § 66 K.

²⁾ XLVIII § 41 sq. K.

ten¹⁾), hetgeen tot allerlei discussies en debatten aanleiding kon geven²⁾).

Er zijn echter droomen, wier uitleg niet met zekerheid is vast te stellen³⁾), en dan is de aangewezen weg, de godheid om nadere gegevens te verzoeken⁴⁾), en deze is dan doorgaans wel bereid, hieraan gevolg te geven⁵⁾). Van sommige droomen wordt echter de diepe zin pas na de vervulling duidelijk, zooals ook Aristides meemaakte, die de openbaring kreeg: „Daarvoor zullen ik en de witte meisjes zorg dragen.” Niet veel later kreeg Aristides van den keizer brieven, die hem de vurig verlangde vrijstelling van staatsdiensten verleenden, zoodat hij terstond begreep, dat met die „witte meisjes” de brieven bedoeld waren⁶⁾). Een verschijning van den redenaar Lysias bleek later door de daarop volgende genezing een bevrijding van zijn ziekte voorspeld te hebben⁷⁾).

Het kwam ook voor, dat men een droom kreeg, die op een ander betrekking had, en in dat geval haastte men zich, de boodschap van de godheid aan den betrokken persoon over te brengen⁸⁾).

Ook op andere wijze, n.l. door voorbede, kon men pogingen in het werk stellen, de genezing van een ander te verhaasten, of zelfs te bewerken⁹⁾), en deze voorbede was dikwijls niet tevergeefs, en geen wonder, want uit eigen beweging reeds liet Asclepius de omgeving van zijn gunstelingen in de zegeningen, die hij hem schonk, rijkelijk deelen, zooals ook Aristides eens opmerkte:

„Ik kreeg immers zoo'n groot vertrouwen in de godheid, dat ik, toen ik op grond van bevelen, die mij in de droom gegeven waren, op de terugweg was van de warme baden naar de stad, hoewel de aardbevingen op zijn hevigst woedden, en de smeekbeden en de verwarring der menschen gezien had, op het punt stond, hun te zeggen, dat ze absoluut niet bevreesd behoeften te zijn, daar er niets ergs zou gebeuren, want dat ik zelf anders niet door hem naar de stad geroepen zou zijn”¹⁰⁾).

¹⁾ XLVII § 9 K.   ²⁾ XLVIII § 72 K.

³⁾ XLVII § 7 K. Vgl. XL § 22, XLVIII § 72 K.

⁴⁾ XLVII § 55 K.   ⁵⁾ XLIX § 39 K.   ⁶⁾ L § 75 K.

⁷⁾ L § 59 K. *καὶ ὁρῶ Λυσίαν τὸν ῥήτορα, νεανίσκον οὐκ ἄχαριν. ἐπῆει δὲ ἡ τῆς καταβολῆς ἡμέρα καὶ ὁ πυρετὸς οὐκ ἐπεγένετο, ἀλλ' ἐλύθη τὸ νόσημα ἐν τούτῳ.*

⁸⁾ XLVII § 72, L § 5, 42 K. Vgl. XLVIII § 30, XLIX § 15, L § 23 sq., 54 K.

⁹⁾ XLVII § 71, 74 K. Vgl. XLIX § 39 sq. K. Deismann, Licht vom Osten⁴, blz. 122, 150, 4, 154, 3, 160.

¹⁰⁾ XLIX § 43 K; Vgl. XLVIII § 12, 14, L § 36 K.

Dat het echter niet altijd voordeelig is, om tot de kring van een gunsteling van Asclepius te behooren, ondervonden Hermeas en Philumena, twee kinderen van Callityche, een van Aristides' kennissen. Toen Philumena n.l. gestorven was, hoorde Aristides in de droom „dat zij haar ziel voor mijn ziel, haar lichaam voor mijn lichaam, alles wat zij bezat, in ruil voor het mijne gegeven had” ¹⁾.

Naar aanleiding van deze gebeurtenis verhaalt Aristides: „dit meisje had een broer, Hermeas, die ook zelf, tijdens de groote ziekte, toen o.a. de godin Athene me verscheen, voor mij gestorven was, wanneer ik dat met deze woorden mag uitdrukken. Want op dezelfde dag, zooals ik later vernomen heb, stierf hij, en genas ik van een chronische koorts” ²⁾.

Asclepius gaat in zijn bemoeiingen ver buiten het terrein van de medicijnkunde ³⁾. Toen hij aan Aristides eens bevel had gegeven, melk te gebruiken, hoewel deze in dat jaargetijde nergens te verkrijgen was, zorgde hij er voor, dat de melk tóch verkrijgbaar was ⁴⁾, en op dezelfde wijze bewerkte hij, dat Aristides de beschikking kreeg over een ei, dat hij tot herstel noodig had ⁵⁾. Toen Smyrna op het punt stond, door aardbeving verwoest te worden, redde hij Aristides, door hem voor die tijd uit die stad te laten vertrekken ⁶⁾. Hij redt uit gevaren ⁷⁾, geeft beschutting tegen ongunstig weer ⁸⁾, ruimt moeilijkheden uit de weg ⁹⁾, geeft wenken, hoe men een tegenstander gedurende een bokswedstrijd kan verslaan ¹⁰⁾, en bemoeit zich tot in finesses met de rhetorische werkzaamheden van Aristides ¹¹⁾, volgens wiens getuigenis Asclepius op alle mogelijke terreinen en in alle omstandigheden helpt ¹²⁾. Hij zoekt zijn kracht niet in zijn isolement, maar werkt broederlijk

¹⁾ LI § 24 K.

²⁾ LI § 25 K. Vgl. XLVIII § 44 K. Deze twee gebeurtenissen vertoonen een groot verschil met Eurip. Alcestitis; bij de door Aristides genoemde gevallen wordt blijkbaar niet naar de wil van de slachtoffers gevraagd, hetgeen door Euripides juist als een onmisbare voorwaarde wordt voorgesteld. De gedachte, dat een mensch als een soort zoenoffer kan sterven, om een ander in het leven te behouden, komt in de oudheid zeer zelden voor: vgl. Plinius, Nat. Hist. VII, 177. ³⁾ Vgl. L § 29 K.

⁴⁾ XLVIII § 16 K. ⁵⁾ XLIX § 44 K. Vgl. § 45, XLVIII § 21 sq. K.

⁶⁾ XX § 3 K. ⁷⁾ XLII § 10, XLVIII § 12 K. ⁸⁾ LI § 27 K.

⁹⁾ XLII § 11 K. ¹⁰⁾ XLII § 11 K.

¹¹⁾ XLII § 11 K. Vgl. Ἱεροὶ λόγοι passim. ¹²⁾ XLVIII § 8 K.

met andere goden samen, niet alleen met de Asclepiaden ¹⁾, maar ook met Serapis ²⁾ en Athene ³⁾; deze, en ook de andere goden, leggen, evengoed als Asclepius, een geweldige activiteit aan de dag, en helpen de menschen, door hen, na in den droom, of in eigen persoon verschenen te zijn, te vermanen, opdrachten te geven, de toekomst te ontsluiëren, en troost te schenken, niet alleen in hun ziekten, maar ook in al hun andere moeilijkheden en zorgen ⁴⁾.

Van de tallooze kuren ⁵⁾ die Aristides gevolgd heeft, beschrijft hij, zooals hij zelf getuigt, alleen de merkwaardige, en verzwijgt de in de geneeskunde gebruikelijke methoden ⁶⁾.

Hoewel Aristides dus bijna alleen excessen vertelt, blijkt toch uit de door hem gegeven voorstelling, dat de in het Asclepieum gevolgde therapieën in sterke mate afhankelijk waren van het wetenschappelijk peil, waarop de officieele geneeskunde stond, daar de „paradoxale” genezingen, die Aristides beschrijft, zich niet kenmerken door het feit, dat de voorgeschreven geneesmiddelen, gymnastische oefeningen, warme en koude baden, aderlatingen etc. in de geneeskunde onbekend waren, maar dat deze voorschriften gegeven werden onder omstandigheden, die juist de door Asclepius aangeprezen methode schenen te verbieden: Asclepius is blijkbaar niet zoo heel veel verder dan de doktoren in de medische wetenschap doorgedrongen.

De door Aristides meegedeelde recepten van goddelijke herkomst zijn zeer gevarieerd: Als geneesmiddel tegen tandpijn raadt Asclepius een uit de asch van een verbrande leeuwentand bereide zalf, peper „wegens de warmte” en bloesem van de nardus aan ⁷⁾.

Als braakmiddel beveelt hij het gebruik van gerstedrank met linzen ⁸⁾, en honing met eikels ⁹⁾ aan. Een ernstige kramp en verstijving van de rugspieren is door een mengsel van vijgensap en nardusolie met succes te bestrijden ¹⁰⁾. Voor allerlei maag- en onder-

¹⁾ XXXVIII § 21 K.   ²⁾ XXVII § 39 K. Vgl. XLVIII § 18, XLIX § 46 K.

³⁾ L § 9 K.   ⁴⁾ L § 8, 58 K.   ⁵⁾ Vgl. XLVII § 1 sq. K.

⁶⁾ XLVIII § 10 K: τῶν παραδόξων μνησθῆναι βούλομαι.

⁷⁾ XLIX § 36 K; de στάχυς 'Ινδικός is een in de geneeskunde gebruikelijk geneesmiddel (vgl. de noot van Keil bij deze plaats) evenals de πέπερι (vgl. Stephan. Thes. s.v.).

⁸⁾ XLVII § 72 K; πτισάνη en φακῆ zijn bekende geneesmiddelen geweest. Galenus schreef een werk περὶ πτισάνης.

⁹⁾ XLVII § 65 K.   ¹⁰⁾ XLIX § 21 en 23 K.

lichaamsstoornissen kan men van een pleister, waarin dictamnium als een voornaam bestanddeel verwerkt is, veel goeds verwachten ¹⁾; een mengsel van het bezinksel van wijn met oesypus ²⁾ kan trouwens dezelfde gunstige uitwerking hebben. Een der doeltreffendste middelen om een wond te genezen, is, er de inhoud van een ei over uit te spreiden ³⁾.

Daar Aristides bij de opsomming van zijn kwalen, en de door hem gebruikte geneesmiddelen meer wijdoopig dan nauwkeurig is, is soms niet vast te stellen, waarvoor een bepaald geneesmiddel bedoeld is: van deze medicamenten zijn sommige voor uitwendig gebruik bestemd: olijfolie zonder zout ⁴⁾, kaneel ⁵⁾, en een soort balsam-hars ⁶⁾, andere voor inwendig gebruik: een mengsel van alsem en azijn ⁷⁾, en een geneesmiddel, dat hij als „mengsel van Philo” aanduidt ⁸⁾.

Van het recept „rozijnen met zeep” ⁹⁾ is nòch het doel nòch de aanwending aangegeven.

Aristides spreekt tenslotte ook nog over een medicament, dat uit van dieren afkomstige bestanddeelen samengesteld was, zonder hierover echter in bijzonderheden af te dalen ¹⁰⁾.

Van de hier genoemde, door Asclepius aangeprezen, geneesmiddelen waren sommige bijna uitsluitend als „wetenschappelijke medicamenten” ¹¹⁾ in gebruik; de andere, die tegenwoordig als

¹⁾ XLIX § 25 K. *δίταμνον* is eveneens als geneesmiddel bekend (vgl. de noot van Keil bij deze plaats).

²⁾ XLIX § 26 K., *οἴσυπος* is als geneesmiddel bekend; Steph. Thes. s.v.; men verstond er in de geneeskunde een praeparaat onder, dat uit het vette vuil, dat in ongewasschen schapenwol aanwezig is, bereid werd. Schapenmest kon er eventueel ook in verwerkt worden.

³⁾ Voor eieren als genees- of voedingsmiddel heeft Asclepius blijkbaar een zekere voorliefde: Vgl. XLVII § 45, XLIX § 25, 44 K.

⁴⁾ XLIX § 15 K.

⁵⁾ XLIX § 6 K. Galenus spreekt er ook meermalen over. Vgl. Steph. Thesaur.

⁶⁾ XLVIII § 10 K. Vgl. Galenus XIV, 10, 25, 30, 33. ⁷⁾ XLVIII § 30 K.

⁸⁾ XLIX § 29 K. Als geneesmiddel bekend; vgl. de noot van Keil bij deze plaats.

⁹⁾ XLVIII § 10 K: *ρόυματα ἅπτα δι' ἀσταφίδων τε καὶ ἑτέρων μικτά*. Vgl. Steph. Thesaur. s.v. *μικτός*.

¹⁰⁾ XLIX § 27 K: Waarschijnlijk bedoelt hij de in deze tijd beroemde *θηριακή*, een tegen vergiftiging veel gebruikt geneesmiddel. Galenus schreef hierover zijn *Περὶ θηριακῆς πρὸς Πίσωνα*.

¹¹⁾ Vgl. Plin. Nat. Hist., VI, 29, waar hij zegt, dat boven de ingang van het

huismiddeltjes misschien nog wel dienst doen, zooals peper, kaneel, vijgen, rozijnen en honing, komen ook geheel overeen met de middelen, die de officieele wetenschap in vele gevallen voorschreef ¹⁾.

Evenals Galenus ²⁾ is ook Asclepius een groot voorstander van braak- en purgeermiddelen ³⁾, althans bij de behandeling van Aristides, aan wien hij deze telkens en telkens voorschrijft.

Ook voor het dieet, dat men volgt, is hij niet geheel onverschillig, evenmin als Galenus en vele andere artsen ⁴⁾, en in vele gevallen schrijft hij dan ook een bepaalde leefregel voor ⁵⁾. Aristides heeft zich tijdens zijn langdurige ziekte op zijn bevel gedurende eenige tijd moeten onthouden van respectievelijk wijn ⁶⁾, vleesch, uitgezonderd het vleesch van hanen ⁷⁾, visch ⁸⁾, gebak ⁹⁾, bepaalde vruchten en groenten ¹⁰⁾, maar krijgt ook wel eens bevel, ganzenlever ¹¹⁾, ganzenvet ¹²⁾, varkensvleesch ¹³⁾, noten, vijgen en dadels ¹⁴⁾ te eten; ook gebeurt het soms, dat hij het gebruik van wijn wel toestaat, maar tevens een maximum hoeveelheid vaststelt ¹⁵⁾; of men een geneesmiddel vóór of na de maaltijd inneemt, acht hij ook niet zonder belang ¹⁶⁾, en wanneer hij dat noodig acht, laat hij zijn patiënten van tijd tot tijd vasten ¹⁷⁾.

Asclepieum van Cos de samenstelling van de *θηριακή* in een inscriptie was aangegeven.

¹⁾ Als geneesmiddelen schrijft zelfs een beroemde arts als Galenus kaas (XII, 271), duiven- en varkensmest als middelen tegen wonden en gezwollen voor, en ook zijn collega's hadden tegen deze en dergelijke middelen geen bezwaar. Vgl. Dioscurid., *περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, II, 36, 37, Diepgen, *Geschichte der Medizin*, I blz. 107.

²⁾ Vgl. *Neue Jahrbücher für das Klass. Altertum*, VIII (1905), blz. 292.

³⁾ Aristides spreekt telkens over *κάθαρσις* (o.a. XLVII § 65, 72, XLVIII § 11, 13, 43, L § 6 K); middelen daartoe zijn *κλύσμα* (XLVII § 59, 73, XLVIII § 43 K e.a.) en *ἔμετος* (XLVII § 9, 15, 21, 28, 32, 40, 50, 53, L § 6 K. e.a.).

Galenus schreef er een verhandeling over: „*περὶ τῆς τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως*“.

⁴⁾ Vgl. Galenus, VI, 434, XIV, 635 sq., D. S. *Dict. des Antiq. s.v. Medicus*.

⁵⁾ XLVIII § 43, 72, L § 6, 9, K. Vgl. *Ditt. Syll*^a 1170.

⁶⁾ XLIX § 31 K. ⁷⁾ XLIX § 34 sq. K. ⁸⁾ XLIX § 35 K.

⁹⁾ XLIX § 35 K. ¹⁰⁾ XLIX § 35 K.

¹¹⁾ XLVIII § 43 K. ¹²⁾ XLVII § 58 K. ¹³⁾ XLVIII § 43 K.

¹⁴⁾ XLIX § 24 K. ¹⁵⁾ XLIX § 32 K. ¹⁶⁾ XLIX § 27 sq. K.

¹⁷⁾ XLVII § 26, 40, 54 sq., 60 K. e.a.

In operaties schijnt hij niet veel heil te zien ¹⁾, maar het aderlaten achtte hij, evenals de artsen van zijn tijd, in vele gevallen van groot nut ²⁾.

Bij de door Asclepius voorgeschreven geneesmethoden speelden de waterkuren een zeer groote rol ³⁾: men moest op zijn tijd een zekere hoeveelheid water drinken ⁴⁾, of baden nemen in badhuizen ⁵⁾, warme en koude bronnen ⁶⁾, de zee ⁷⁾, en in alle mogelijke rivieren ⁸⁾, zich met sneeuw wasschen ⁹⁾, en modderbaden nemen ¹⁰⁾; deze opdrachten werden bij voorkeur midden in de winter gegeven ¹¹⁾.

Deze voorliefde van Asclepius voor baden verhindert hem echter niet, om, zoo noodig, alle baden en wasschingen te verbieden ¹²⁾.

Ook de kleedij van den patiënt werd door Asclepius als een factor van beteekenis beschouwd ¹³⁾.

¹⁾ XLVII § 62 sq., 67 sq. K. In de officiële geneeskunde maakte men er veel gebruik van: vgl. D. S., Dict. des Antiq. s.v. Medicus.

²⁾ XLVII § 28 sq., XLVIII § 47 sq., XLIX § 9 en 34 K. Galenus schreef περί φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασιστράτον ἐν περὶ φλεβοτομίας θεραπευτικόν. Vgl. Neue Jahrbücher für das Klass. Altertum, VIII, blz. 276 sq.

³⁾ XLVIII § 80 K; Ook in Epidaurus werden deze reeds in de IVe Eeuw voor Chr. voorgeschreven; vgl. Herzog, Die Wunderheilungen von Epidaurus, Philologus XXII, 3, Paus., II, 27, 7.

⁴⁾ XLIX § 31 K. Vgl. XXXIX § 15, 17 K.

⁵⁾ XLVIII § 10 K. Vgl. XLVII § 34, 50, XLVIII § 82 K.

⁶⁾ XLVIII § 7 K. Vgl. XLVIII § 50, 80, XLIX § 10, LI § 13 K.

⁷⁾ XLVIII § 54 K, vgl. XLII § 8, XLVIII § 55, 80 K.

⁸⁾ XLVIII § 45 K, Vgl. XLII § 8, XLVIII § 18, 48, 50 sq., 80, LI § 55 K.

⁹⁾ L § 11 K.

¹⁰⁾ XLVIII § 74 K. Bij het hier bedoelde modderbad gaat het niet alleen om de geneeskrachtige werking van de modder op zichzelf, maar ook spelen hier min of meer magische factoren een rol, hetgeen blijkt uit de toevoeging, dat hij dit bad moest nemen tijdens de lente-dag-en-nacht-evening, „wanneer men zich ter eere van de godheid met modder zalft”, en later, na herhaling van deze rite, onder het aanroepen van Zeus, als hoogste en beste der goden, in de voorhof van het, bij het Asclepieum behoorend, gymnasium moest gaan zitten. Vgl.: Wilamowitz, Isyllos von Epidaurus, blz. 119, noot 7.

¹¹⁾ Vgl. XLVIII § 19 sq., 24, 50 sq., 74 sq., 78 sq., K.

Ook in de officiële geneeskunde werd aan koude baden grooter waarde toegekend dan aan warme. Galerius XIII, 597.

¹²⁾ XLVII § 6, 9, 23, 26, 29, 40 sq., 52 sq., 59, XLIX § 34, L § 6 K.

¹³⁾ XLVIII § 78, 80, XLIX § 18 K. Vgl. Syll.³ 1170.

Aan gymnastische oefeningen kent Asclepius blijkbaar groote waarde toe ¹⁾).

Midden in de winter kreeg Aristides n.l. bevel om barrevoets een zekere afstand te draven ²⁾, en paard te rijden ³⁾; tijdens een hevige storm moest hij eens de haven overvaren ⁴⁾; anderen kregen weer opdracht te gaan jagen, wanneer het nuttig voor hen was, en zich lichamelijk in te spannen ⁵⁾. Dat ook geestesarbeid naar zijn meening de genezing kon bevorderen, blijkt uit het feit, dat Aristides herhaaldelijk aangespoord wordt, zijn litteraire en rhetorische werkzaamheden, ondanks alle ziekten, niet te verwaarloozen ⁶⁾.

In het Asclepieum werd aan de muziek eveneens een geneeskrachtige werking toegeschreven ⁷⁾. Aristides kreeg n.l. eens in een droom de opdracht, zich op de lyriek toe te leggen, en te musicceeren, waarna de door hem vervaardigde liederen door een op zijn kosten gevormd jongenskoor werden ingestudeerd, en telkens wanneer hij dan een benauwdheid of een andere aanval kreeg, „placht Theodotus, de geneesheer, wanneer hij daarbij was, gedachtig aan die droomen, de jongens enkele van die liederen te laten zingen, en onder het zingen ontstond er geleidelijk een zekere verlichting, en soms ging de kwaal zelfs geheel over” ⁸⁾.

Van de geneeswijzen, die op Aristides — zooals hij vertelt — toegepast zijn, dragen sommige een magisch karakter ⁹⁾: een bepaalde zalf blijkt geneeskracht te bezitten, dank zij o.a. het feit, dat een zekere vrouw, Τύχη genaamd, de geefster is; de naam van deze

¹⁾ Vgl. D.S. Dict. des Antiq. s.v. Medicus. Te Epidauros was de heilgymnastiek in de IVe Eeuw v. Chr. reeds bekend, en ook in de officiële geneeskunde werd deze reeds lang toegepast; Vgl. Herzog, Die Wunderheilungen des Epidauros, Philologus, XXII, 3.

²⁾ XLVII § 65, XLVIII § 75 K. Vgl. XLII § 8, XLVIII § 7, LI § 49 sq. K.

³⁾ XLVII § 65, XLIX § 4 sq. K.

⁴⁾ XLVII § 65 K. Vgl. XLVIII § 13 K. ⁵⁾ XLV blz. 20 D.

⁶⁾ XXXIII § 6, XLII § 8, XLVII § 73, L § 22, 30 sq. K, e.a. Vgl. Galenus VI, 41 sq.

⁷⁾ Reeds Pythagoras was van de genezende kracht van muziek overtuigd: vgl. Archiv für Religionswissenschaft, XVII, blz. 524 sq., Rohde, Psyche, II, blz. 164, noot 2.

⁸⁾ L § 38 K. Vgl. XLVII § 30, L § 43 sq. K.

⁹⁾ Ook in de officiële geneeskunde nam de magie een belangrijke plaats in Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms I, blz. 208 sq.

vrouw is blijkbaar van niet minder belang dan de chemische samenstelling van de zalf ¹⁾.

Om een bad meer effect te laten hebben, moest Aristides van een schip „Asclepius” geheeten, in de zee duiken: ook in dit geval is de naam niet zonder beteekenis ²⁾.

De heilzame werking van een ring werd vergroot door in het zegel „Zoon van Kronos” te graveeren ³⁾.

Asclepius zelf erkent de waarde van de magische tooverformules, door er aan Aristides eenige te leeren, die in de gegeven omstandigheden hun doel niet zouden missen; een van deze spreuken was: „waak” ⁴⁾.

Toen onder de vele ziekten en kwalen, die Aristides teisterden, ook zijn tanden eens aangetast werden, is Asclepius, zooals hij gewoon was, te hulp gesneld, en heeft hem ter bestrijding hiervan een geneesmiddel aan de hand gedaan; hij moest n.l. een leeuwentand verbranden, het verbrandingsproduct fijn wrijven, en dit poeder als zalf gebruiken ⁵⁾.

Asclepius koesterde blijkbaar even groote verwachtingen van de magische werking van dit medicament, als van de Egyptische priester-sandalen, die hij als voorbehoedmiddel tegen waterzucht aanbeval ⁶⁾.

Het spreekt vanzelf, dat de godheid er prijs op stelt, zoo nu en dan eenige uitingen van dankbaarheid bij zijn patiënten waar te nemen. Dit verlangen kan zich in zóó sterke mate van hem meester maken, dat hij zelf aan deze en gene een vrij duidelijke wenk geeft, in dit opzicht niet te kort te schieten ⁷⁾; ook Aristides heeft dergelijke opwekkingen gehad ⁸⁾.

Het pleit voor zijn onbaatzuchtigheid, dat hij ook voor de belangen van andere goden opkomt ⁹⁾, en niet vergeet, de bezoekers van

¹⁾ XLIX § 21 K.   ²⁾ XLVIII § 54 K.

³⁾ XLVIII § 27 K. Vgl. Aristophanes, Plut. 883 sq., Lucian. Pilopseudes, 17, Deissmann, Licht vom Osten⁴, blz. 62.

⁴⁾ XLVII § 71 K. Vgl. Höfler, Der Sarapishymnus des Ailios Aristeides, blz. 63.

⁵⁾ XLIX § 36 K.   ⁶⁾ XLVII § 61 K.

⁷⁾ Ook te Epidauros heeft hij de patiënten dikwijls op het hart gedrukt, de dankoffers niet te vergeten: vgl. Herzog, Die Wunderheilungen von Epidauros, Philologus XXII, 3.

⁸⁾ XLIX § 13, L § 15, 45 K.   ⁹⁾ XLVIII § 27, XLIX § 39 K.

zijn heiligdom te zijner tijd met gaven te laten verrassen ¹⁾.

Het Asclepieum, waar Aristides met vele anderen genezing zocht, lag op eenige afstand van de stad ²⁾ in een heilig gebied, waarin bovendien niet alleen de aan Apollo, Hygiea en Telesphorus gewijde tempels gelegen waren ³⁾, maar ook een porticus, gymnasium, en een theater ⁴⁾.

Aristides vertelt, dat hij eens droomde, hoe een stier κατ' αὐτὰς τὰς ἀκοὰς τοῦ θεοῦ op hem afkwam ⁵⁾. Waarschijnlijk is hier sprake van een, buiten de eigenlijke tempel gelegen ⁶⁾ gebouw of zuilengaanaderij, maar waartoe dit gebouw gediend zou kunnen hebben, is niet vast te stellen ⁷⁾.

¹⁾ XLVIII § 27 K.   ²⁾ XXIII § 14, L § 66 K, P. Wiss. II, 1674.

³⁾ XLVIII § 18, XLIX § 21, 22, L § 16 K. Vgl. XLVIII § 75, L § 104, LI § 28 K.

⁴⁾ XLVIII § 30, 77, L § 15.

⁵⁾ XLVII § 13 K.   ⁶⁾ Vgl. XLVII § 11 en 12 K.

⁷⁾ Wilamowitz verklaart het hier voorkomende ἀκοαί, dat in Syll³ 1170, een inscriptie uit Epidauros, die op ± 160 na Chr. gedateerd wordt, tweemaal voorkomt, als een transcriptie van het Latijnsche „aquae”; een vervanging van het algemeen gangbare woord ὕδατα (XLVII § 8, XLVIII § 7, 18, L § 2 K e.a.) door een Latijnsch woord, is echter niet erg waarschijnlijk. Keil veronderstelde, dat met deze Ἀκοὰς godinnen bedoeld zouden zijn, die, evenals Ἴασώ, Πανάκεια, Αἴγλη e.a. tot de staf van Asclepius behoord zouden hebben (vgl. Hermes, XLV (1910) blz. 475), maar ook deze opvatting is niet bevredigend (vgl. Hermes, XLIX (1914) blz. 149). Weinreich vermoedt, dat hier sprake is van op een muur geschilderde ooren, zooals ook in een Isistempel te Pompeii het geval was (Ath. Mitt., XXXVII (1912) blz. 58, Hermes, LI, (1916), blz. 624). Door Marinus wordt echter in zijn Vita Procli (§ 32) gesproken over een tempel, waarvan men, op grond van allerlei overwegingen, vermoedt, dat hij aan Asclepius gewijd is. Een der argumenten daarvoor is, dat er ergens — naar men zeide — ἀκοαί waren. Uit deze woorden zou men kunnen opmaken, dat de ἀκοαί kenmerkend waren voor Asclepius-tempels, en wanneer deze veronderstelling juist is, levert een vergelijking met een Isistempel groote bezwaren op. Naast de hier genoemde hypothesen zou men nog enkele veronderstellingen kunnen wagen, b.v. dat hier sprake is van fluistergalerijen, waarmee — zoo noodig — op de daar liggende patiënten groote indruk gemaakt zou kunnen worden, of misschien ook wel van bijgebouwen, waar de aan de godheid gewijde ooren waren ondergebracht; tegen deze laatste veronderstelling levert de omstandigheid, dat nergens van gebouwen, waar uitsluitend ooren, oogen, armen, etc. ondergebracht zijn, sprake is, echter een groot bezwaar op. Op een te Apollonia gevonden inscriptie komt een woord voor, dat als ἀνοαίς (Vgl. Journal of Hellenic Studies, XVII, (1897) blz. 268 sq.) en als ἀνοαίς (vgl. Bull. Corr. Hel-

Over de aanwezigheid van heilige slangen, ganzen, of honden, die in het Asclepieum te Epidaurus een groote rol speelden ¹⁾, wordt door Aristides niet gesproken.

Of de dokters, die hem tijdens zijn verblijf in het Asclepieum behandelden, als tempelartsen aangesteld waren, is uit zijn werken niet op te maken.

Beroepsuitleggers van droomen zijn er in zijn tijd veel geweest, maar in het leven van Aristides schijnen ze geen rol gespeeld te hebben, want nergens spreekt hij over dit gilde.

Voor de in het Asclepieum aanwezige heilige put heeft Aristides een zeer groote voorliefde ²⁾, en geen wonder, want de genezende kracht van dit bronwater, een schepping van Asclepius zelf, is volgens hem van zeer bijzondere aard: „Wanneer men het geproefd heeft, meent men, de lotus, waarvan Homerus spreekt, geproefd te hebben, en wil er niet van weggaan” ³⁾. „De tijd heeft geen invloed op het water, maar wanneer het water geschept, en buiten de put gebracht is, doet het hetzelfde, als het in de put achterblijvende water: het bederft niet, en ondergaat geen verandering” ⁴⁾.

„Ik zou geneigd zijn, te zeggen, dat het alle bronnen zóóver overtreft, als de godheid, die er over heerscht, de andere goden” ⁵⁾. „Voor velen is het een medicijn, want velen, die er zich mee gewasschen hebben, kregen het licht van hun oogen terug, en velen, die het gedronken hadden, genazen van een borstziekte, en kregen de noodige ademhaling weer terug; van sommigen maakte het de voeten recht, en bevrijdde anderen van andere kwalen. Reeds heeft menigeen door te drinken kunnen spreken, na stom geweest te zijn, en voor anderen is het putten van het water op zichzelf al hun redding geweest” ⁶⁾.

Wanneer we, nu alle geneesmethoden, waarover Asclepius beschikt, de revue gepasseerd zijn, ons afvragen, waaraan het te danken is, dat de godheid in vele gevallen succes had, méér dan de

len., 1901, blz. 325 sq.) gelezen wordt. Deze inscriptie opent echter, ook al zou de laatste lezing de juiste zijn, geen nieuwe gezichtspunten.

¹⁾ Aristophan., Plut., 675 sq. Paus. II, 28, 1, C. I. G. 5980.

²⁾ Aan deze bron heeft hij twee oraties gewijd: Εἰς τὸ φρέαρ τὸ ἐν Ἀσκληπιεῖῳ (XXXIX, K), en Παναγηγυρικὸς ἐπὶ τῷ ὕδατι τῷ ἐν Περιγάμῳ (LIII, K).

³⁾ XXXIX § 2 K.

⁴⁾ XXXIX § 9 K. In XXXVI § 116 K beweert hij hetzelfde van het Nijlwater.

⁵⁾ XXXIX § 18 K. ⁶⁾ XXXIX § 14 en 15 K.

officiële geneeskunde, moeten we tot de conclusie komen, dat de reden daarvan niet in de therapie te zoeken is; Asclepius is immers in de geheimen van de geneeskunde niet dieper ingewijd, dan de artsen van zijn tijd, en zijn praktijken zijn in het gunstigste geval dezelfde, en dit is niet anders mogelijk: Asclepius is immers geen godheid, die in de hemel zit na te denken over de kwalen van zijn cliënten, en hun visioenen zendt ¹⁾, maar deze droomen komen op uit de geest van de patiënten zelf, in wier droomleven de latente „onderbewuste” kennis van alle mogelijke geneesmethoden, welke zij in hun leven op een of andere manier opgedaan hadden, zich deed gelden, zoodat in deze droomen geen andere geneesmiddelen een rol konden spelen dan — in het gunstigste geval — de reeds lang bekende ²⁾.

¹⁾ Vgl. Jelgersma, Leerboek der Psychiatrie, I, blz. 57: „De droom is een zuiver intern geestesproces, dat echter steeds wordt geprojecteerd, en waarover wij dus elke zeggingskracht missen. Wij staan volkomen onmachtig tegenover onze droomen, zij gaan en komen buiten onze wil om, en dit is de hoofdeigenschap, die opgevallen is, zoolang men gedroomd heeft. Vandaar dat men vroeger gemeend heeft, dat de droom door een anderen geest in ons te voorschijn werd geroepen, en een bepaalde betekenissen had om ons voor gevaren te waarschuwen, ons raad te geven, enz.

²⁾ Dr. A. Bierhorst, geneesheer aan het Sanatorium „Zonnestraal” te Hilversum, die mij talrijke gegevens betreffende het terrein van de moderne geneeskunde, voorzover dit voor mij van belang was, verstrekt heeft, waarvoor ik hem op deze plaats nogmaals mijn dank betuig, schreef mij echter naar aanleiding van een door mij ingediende vragenlijst o.m.: „De moderne zielkunde zag de droom, in tegenstelling tot de antieke opvatting, als autogeen product. Toch blijkt door onderzoekingen van de laatste tijd, dat er ook exogene droomen zijn; de opvatting der antieken wordt dus weer niet geheel verworpen. Wij komen zoo op het gebied der paragnostische droomen.

Velen staan nog eenigszins sceptisch tegenover deze soort van droomen. Freud, die oorspronkelijk het bestaan van deze droomen verwierp, heeft toch zijn aanvankelijke houding t.a.v. de paragnosie gedeeltelijk laten varen. Mannen als Forel, Stekel, e.a. twifelen niet meer aan het bestaan der paragnostische verschijnselen: „Het zorgvuldig onderzoek der parapsychologische verschijnselen heeft de realiteit daarvan boven allen twijfel verheven, ook in dien vorm, die nog het moeilijkst door de 19e eeuwse bevooroordeelde mentaliteit wordt aanvaard, als profetische droom. Deze is zelfs relatief de meest voorkomende”. (P. A. Dietz, Mensch en droom, blz. 215, 1935). „Terwijl in het algemeen de paragnosie (als telepathie of helderziendheid) bij voorkeur niet in de slaap-droom optreedt, is dit speciaal met de prognosie wel het geval.” (Dietz, l.c. blz.

De therapieën, waaraan de patiënten zich op grond van hun droomen en hallucinaties meenden te moeten overgeven, waren, op zichzelf beschouwd, misschien meer schadelijk dan nuttig voor de patiënten, maar ontleenden hun waarde aan het feit, dat de patiënten er in geloofden, de overtuiging hadden, dat de godheid bezig was, hen te genezen, en de hoop op herstel niet opgaven.

Een bewering van Aristides, dat „de gunstbewijzen van Asclepius en de Egyptische goden jegens de menschen thans zeer talrijk zijn” ¹⁾, beteekent derhalve, dat er in zijn tijd een sterk geloof in hun macht en liefde geweest is. Het bestaan van dit geloof was de oorzaak van de wondergenezingen: toen het verdwenen was, gaf Asclepius geen teeken van leven meer.

VII. GODSDIENST

Uit de geschriften van Aristides blijkt, in hoe hooge mate niet alleen de aloude Grieksche goden ²⁾ in zijn tijd nog steeds vereerd werden, maar ook de Oostersche godsdiensten aanhang gevonden hadden, en dit getuigenis van hem wordt door allerlei geschriften en inscripties uit de IIe Eeuw bevestigd ³⁾.

---

215). Dietz wijst er zeer terecht op, dat men voorzichtig moet zijn, voor men aan een droom een paragnostisch karakter toekent. De door Dietz medegedeelde droomen, de „Mededeelingen van de Hollandsche Vereeniging voor Psychical Research” e.a. verhandelingen op dit gebied, brengen iemand, die een negativistisch standpunt inneemt er toch wel toe, dat „niet begrijpen” nog niet „niet bestaan” behoeft te beteekenen”.

¹⁾ XXVI § 105 K.

²⁾ Om de goden aan te duiden, gebruikt Aristides naast het, 't meest voorkomende, woord θεός, ook de term δαίμων (XXVII § 5, XXXII § 37, XLV § 32, XLVI § 42, LIII § 4 K, XLVI blz. 264 D), waaraan door hem nooit een ongunstige beteekenis wordt gegeven, evenmin als aan het slechts een enkele maal voorkomende δαιμόνιον (XXXII § 28, L § 21 K), δεσπότης (XLII § 1 en 12, XLVIII § 24, L § 50, 51 en 69) en δέσποινα (XXXVII § 1, L § 59), het in Hellenistische tijd gangbaar geworden κύριος, en κρείττων (XXVIII § 116 K, XLV blz. 24, XLVI blz. 263 en 402 D.).

³⁾ Vgl. Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, III blz. 123 sq. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 180 sq. 183.

De meeste gegevens, die wij bij Aristides aantreffen, betreffen personen uit de kringen der intellectueelen en rijken, en onder hen blijkt voor de religie groote belangstelling te bestaan. Aristides spreekt b.v. over een zekere Euarestus, een Kretensisch filosooph, die naar Pergamum was gekomen om de Asclepius-dienst aldaar nader te leeren kennen; dat hij dit bezoek niet bracht als een onbevooroordeeld geleerde, met de bedoeling, zich een objectief oordeel te vormen over de wonderen, die daar plaats heetten te grijpen, blijkt wel uit het feit, dat hij aan Aristides vertelt, van Asclepius de opdracht ontvangen te hebben, hem tot het maken van oraties aan te sporen ¹⁾.

Een andere filosooph, Rhosandrus genaamd, wordt door Aristides „philosooph, en overigens een ijverig vereerder van de godheid” genoemd ²⁾.

Toen Aristides eens op het punt stond, een door Asclepius — naar hij meende — bevolen opdracht uit te voeren, hoewel deze bovenmenscheijk scheen, durfde niemand hem hiertoe aan te sporen, hoewel de koster van het Asclepieum, en ook sommige filosofhen aanwezig waren, die geen van allen wisten, wat ze van dit bevel van Asclepius moesten denken ³⁾; hier wordt stilzwijgend verondersteld, dat juist filosofhen op gehoorzaamheid aan de bevelen van de godheid zouden aandringen, en dat zij dit nalieten vond zijn oorzaak niet in hun gebrek aan geloof in de goden, maar in het feit, dat ze niet durfden aan te nemen, dat Asclepius inderdaad een zoo moeilijk op te volgen bevel gegeven had.

Op andere plaatsen spreekt Aristides van een dichter ⁴⁾, dokters ⁵⁾, een rhetor ⁶⁾, architect ⁷⁾, veldheer ⁸⁾, proconsul van Azië ⁹⁾, diens secretaris ¹⁰⁾, en andere vooraanstaande menschen ¹¹⁾, die allen blijk geven, aan de goden te gelooven. Maar ook menschen uit het groote publiek, zooals matrozen, een vuistvechter, boeren, handelaars in eieren en ganzen, en slaven hebben dezelfde geesteshouding ¹²⁾.

¹⁾ L § 23 K.   ²⁾ L § 19 K.   ³⁾ XLVIII § 52 K.   ⁴⁾ L § 23 K.

⁵⁾ XLVIII § 34, XLIX § 25, L § 21, 38, 42 K.   ⁶⁾ L § 27 K.

⁷⁾ L § 43 K.   ⁸⁾ L § 16 K.   ⁹⁾ L § 12 K.   ¹⁰⁾ L § 86 K.

¹¹⁾ XLVIII § 15 K.

¹²⁾ XXIII § 79, XLII § 11, XLIII § 4, XLV § 8, XLVIII § 21, en 54, XLIX § 12, en 44 sq., L § 5, 36, 54 en 102 K, XIII blz. 297, XLV blz. 26, XLVI blz. 256 en 263 D.

Deze belangstelling voor godsdienst uitte zich o.a. hierin, dat men de aloude cultus in eere hield, en er groote belangstelling voor had. Ook Aristides spreekt herhaaldelijk over het ondergaan van de liturgische reinigingen ¹⁾, het gebed ²⁾, de gelofte ³⁾, het plengen ⁴⁾, het brengen van offers ⁵⁾, zoowel als middel om zich de

¹⁾ XXXVII § 26, XLVIII § 31, L § 6 K.

²⁾ XIX § 5, XXIV § 16 en 17, XXVI § 108 en 109, XXIX § 9, XLII § 1, XLVI § 42, XLVIII § 1, 4, 12 en 71, XLIX § 38 en 49, L § 14, 39 en 69 K, XLVI blz. 338 D. Het is zeer begrijpelijk, dat iemand als Aristides de klassieke gewoonte, om tijdens een oratie de goden aan te roepen (vgl. Demosthenes, Lycurgus, Xenophon, Anabasis V, 6, 3) navolgt. De door Aristides genoemde gebeden zijn over het algemeen in geen enkel opzicht interessant; tot de meest belangwekkende behooren zijn gebed tot Asclepius, dat tegelijkertijd als vervloeking van de hem beconcurrerende redenaars dienst doet: „Heer Asclepius, wanneer ik als redenaar uitmunt, zelfs zeer uitmunt, geef mij dan gezondheid, en laat mijn benijders barsten” (L § 69 K), en zijn gebed tot Dionysus, waarvan Aristides verhaalt: „En ik moest mijn rechterknie buigen, en deze godheid als *Αὔσιος* (vgl. XLI § 7) aanroepen”. Deze passage is mede een bewijs, dat de opvatting, als zou het knielen tijdens het gebed bij de Grieken onbekend zijn, niet juist is. Vgl. Bolkestein, Theophrastus' Charakter der Deisidaimonia, R. G. V. V. XXI, 2, blz. 23 sq.

³⁾ XLVIII § 1 sq., XLIX of 48 K.

⁴⁾ XXIX § 4, XLV § 27, XLVI § 31, XLVIII § 27, L § 6 K.

⁵⁾ XVII § 15, XVIII § 8, XX § 11, XXVII § 39, XXIX § 4, 7, 9, 10, 14, XXXVII § 22, XXXVIII § 21 en 23, XL § 11, XLII § 2, XLV § 27 en 28, XLVI § 31, XLVIII § 21 en 27, XLIX § 13, 22, 33, 39, 45, 48 en 49, L § 15, 45 en 100 K, XIII blz. 302, XLV blz. 136 D. Aristides verhaalt, hoe hij eens in een droom een groote krans naar Asclepius zond, en aan den slaaf, die deze krans naar de tempel moest brengen, opdroeg, voor hem een andere krans bij den koster te gaan halen (XLVII § 44 K). Hoewel de mogelijkheid bestaat, dat voornoemde koster voor eigen rekening een handel in kransen dreef, ligt het toch meer voor de hand, aan te nemen, dat deze verkoop voor rekening van de tempel geschiedde.

Van alle andere, door Aristides genoemde, offers verdient nog slechts een enkele onze belangstelling: hij vertelt nl., dat hij eens droomde, hoe hij slaven eenige geschenken naar de tempel liet brengen „alsof mijn verjaardag op handen was” (*ὡς γενεθλίων προσιόντων*, XLVII § 31). W. Schmidt spreekt er (Geburtstag im Altertum, blz. 18) zijn verwondering over uit, dat op slechts één plaats in de antieke litteratuur, en dat nog wel een uit zeer late tijd, n.l. Porphyrius, Vita Plotini § 2, over offers op verjaardagen gesproken wordt. Met deze passage houdt hij blijkbaar geen rekening, doch m.i. ten onrechte, daar uit de woorden *εὐδόκουν* *προπέμπειν εἰς τὸ ἱερόν τοὺς οὐκ ἐτάς ἀποκομίζοντας*

gunst der goden en heroën ¹⁾ te verwerven, als om daardoor zijn dankbaarheid te toonen, het letten op allerlei voortekens ²⁾, het opstellen van wijgeschenken ³⁾, het zingen van hymnen en paeans ⁴⁾, het uitvoeren van godsdienstige dansen ⁵⁾, de processies, die men ter eere van de goden hield ⁶⁾, en de tot hun eer gevierde feesten ⁷⁾, en uit zijn beschrijvingen blijkt, dat deze godsdienstige handelingen op de aloude wijze verricht werden ⁸⁾, en nog steeds beschouwd werden als een uiting van blijdschap en vreugde ⁹⁾.

Over de tempels spreekt Aristides dikwijls, zonder echter iets bij te dragen tot vermeerdering van onze kennis daarvan. Hij merkt op, dat de tempels ter eere van de goden worden gebouwd ¹⁰⁾, en de steden in zijn tijd rijk voorzien waren van heiligdommen voor alle mogelijke godheden ¹¹⁾, waarvan sommige, dank zij de mildheid van o.a. den keizer ¹²⁾ uitblonken in grootte en pracht ¹³⁾. Om de tempels is dikwijls een omheining aangebracht ¹⁴⁾, en op dit afgesloten terrein bevonden zich vele wijgeschenken ¹⁵⁾. Sommige straten ontleenen hun naam aan in de nabijheid gelegen tempels ¹⁶⁾.

δη̄ τινα καὶ ἄλλα γράμματα ἐγγράφειν ἐπ' αὐτῶν ὧν ἀπεκόμιζον duidelijk genoeg blijkt, dat hier sprake is van het brengen van eenige offeranden.

¹⁾ De vereering der heroën staat in deze tijd nog altijd hoog aangeschreven: XXXI § 15, 19, XXXII § 22 K, XLV blz. 139, XLVI blz. 230, 266, 282 D.

²⁾ XXIX § 12, XLVII § 31, 78, LI § 64 sq. K.

³⁾ XXIV § 52, XXVI § 94, XXVII § 17, 22, XXIX § 7, XLVII § 58, XLVIII § 27, L § 28, 45 en 46 K.

⁴⁾ XXIV § 42, XXIX § 4, XXXVIII § 21, XL § 21, XLVII § 30, XLVIII § 21, 53, L § 50 K.

⁵⁾ XXXIV § 60, XXXVII § 8 en 22, XLI § 11 K.

⁶⁾ XXIV § 42, XXVII § 14, XXXIV § 10, XXXVIII § 21, XLV § 27, XLVI § 31, XLVIII § 81 K, XIII blz. 155, 242, 302 D.

⁷⁾ XVII § 6, XIX § 2, XXII § 12, XXIX § 4, 7, 12, 20, XXXVIII § 23, XLI § 10, XLV § 20, 33, XLVII § 6, XLIX § 31 en 48, LI § 11 K, XLV blz. 49 D. Slechts éénmaal vermeldt Aristides over deze feesten een bijzonderheid, nl. dat te Smyrna tijdens de Dionysiën een schip in de feestoptocht werd meegevoerd (XVII § 6, XXI § 4 K).

⁸⁾ XXVII § 14 K. Vgl. XLV § 4 K. ⁹⁾ XXIV § 42, XLVII § 30 K.

¹⁰⁾ XIII blz. 302 D. ¹¹⁾ XVII § 10, XXVI § 97, XXVII § 14 K.

¹²⁾ XIX § 10 K. ¹³⁾ XIX § 13, XXIII § 20, XXVII § 17 en 20 K.

¹⁴⁾ XVIII § 6 K. Vgl. Paus. I, 20, 2. ¹⁵⁾ XXIV § 52 K.

¹⁶⁾ XVIII § 6 K.

Aristides spreekt in hoofdzaak over de Asclepiustempel te Pergamum ¹⁾, maar noemt ook vele heiligdommen, die aan andere goden gewijd zijn ²⁾.

Nog altijd bestond, blijkens het verhaal van Aristides, dat hij eens van Asclepius het bevel gekregen had, naar Chius te varen, en vol angst was, daar hij meende, zonder beschermer te zullen zijn, zoodra hij buiten de tempel gekomen zou zijn, de opvatting, dat de macht van de godheid in de onmiddellijke omgeving van zijn tempel zich het duidelijkst zou kunnen openbaren ³⁾.

Wanneer de tempels voor het publiek geopend waren, is uit Aristides' geschriften niet op te maken; hij vertelt slechts, dat de Asclepius-tempel 's morgens vroeg geopend werd ⁴⁾, en 's avonds gesloten werd ⁵⁾.

Aristides vertelt, dat voor diegenen, die iets verontreinigends gedaan of ondergaan hadden, de tempels niet toegankelijk waren, doch geeft niet nauwkeuriger aan, wat in zijn tijd als zoodanig gold ⁶⁾.

Van de tempels werd zoo nu en dan ook gebruik gemaakt voor doeleinden, die met godsdienst geen verband hielden: men kon in sommige tempels logeeren ⁷⁾, en wanneer er een zware regenbui dreigde, maakte men een dankbaar en vrijmoedig gebruik van de tempels als schuilplaats ⁸⁾.

Over tempels als asyl wordt door Aristides niet gesproken; in de lofrede op Rome zegt hij echter, dat in de gelukkige tijd, die men toen beleefde, „de altaren der goden vertrouwen kregen”;

¹⁾ XLII § 4, 19, 30, 58, 76, L § 3, 43 K. e.a.

²⁾ Hij spreekt over tempels van Apollo, Dionysus, Heracles, de Magna Mater, Isis, Telesphorus, Hygiea e.a.: XXIV § 52, XL § 11, 22, XLIX § 21, 49, L § 16, 19, LI § 62 K.

³⁾ XLVIII § 31; Vgl. 71, 80 K; Vgl. Paus. II, 2, 1, VIII, 15, 2, Plat., Protag., 328 C, Thucyd., V, 50.

⁴⁾ XLVII § 30 K.

⁵⁾ XLVII § 11 K. Aristides vertelt, dat de tempel gesloten werd *περὶ λύχνους ἥδη τοὺς ἱεροὺς*, hetgeen waarschijnlijk de beteekenis van „omstreeks het moment, waarop de heilige kandelaars aangestoken worden” heeft. Vgl. LI § 28, waar de uitdrukking: „ἦν μὲν τῆς ὥρας τὸ μετὰ λύχνους τοὺς ἱεροὺς” gebruikt wordt. Vgl. Herodot. VII, 215: „ὄρμέατο δὲ περὶ λύχνων ἀφὰς.”

⁶⁾ XXIX § 14 K.   ⁷⁾ LI § 28 K.   ⁸⁾ LI § 19.

het is niet onmogelijk, dat hij hierbij zinspeelt op het asylrecht, dat de Romeinen volgens hem zouden respecteeren ¹⁾).

Aristides spreekt ook herhaaldelijk over beelden van allerlei goden, die hij in werkelijkheid of in een droom ziet ²⁾); blijkbaar hebben ze nog een groote rol in de godsdienst gespeeld, maar welke deze geweest is, wordt door hem in 't midden gelaten.

Ook van eenige andere voorwerpen, die in of buiten de tempel voor de eeredienst noodig zijn, is zoo nu en dan sprake: Aristides spreekt over lampen en kandelaars ³⁾), die zoowel binnen als buiten de tempel opgesteld waren, maar welke rol ze in de eeredienst speelden, wordt door Aristides evenmin besproken; éénmaal is er bij hem sprake van de „heilige driehoek”, die zeer waarschijnlijk in of dicht bij het Asclepieum gestaan heeft; hieraan wordt door hem een zekere magische kracht toegekend, hetgeen hieruit blijkt, dat hij, toen hij eens van Asclepius het bevel kreeg, om een of ander geneesmiddel na de maaltijd te gebruiken, terwijl de dokters de omgekeerde volgorde voorschreven, weliswaar het voorschrift van Asclepius opvolgde, maar dit deed in de nabijheid van de heilige driehoek, waarschijnlijk in de verwachting, dat dit de afloop gunstig zou beïnvloeden ⁴⁾).

Over priesters en priestersessen wordt door Aristides niet dikwijls gesproken. Het priesterambt wordt in sommige gevallen door de volksvergadering aan deze of gene geschonken; Aristides zelf b.v. is eens op deze wijze als Asclepius-priester aangesteld ⁵⁾). De priesters schijnen, te oordeelen naar de lof, die Aristides aan Pericles toekent, dat hij nl. zoo waardig als de priesters leefde ⁶⁾), over het algemeen de reputatie gehad te hebben, zich eerwaardig te gedra-

¹⁾ XXVI § 103 K.

²⁾ XXXIV § 28, XL § 18 sq., XLVII § 11 en § 78, XLIX § 20 sq., LI § 62 K. XIII blz. 305 sq. D.

³⁾ XLVII § 11 en 32, XLVIII § 80, LI § 28. Vgl. Nilsson, *History of Greek Religion* blz. 294.

⁴⁾ XLIX § 27 sq. K. Deze gedachte van Aristides vertoont groote verwantschap met de algemeen verspreide opvatting, dat de macht van de godheid in het cultusbeeld vertegenwoordigd was: vgl. Seneca, *Epist.*, XLI, 1, Pausanias VI, 11, 2, Lucianus, *Scyth*, 2, Philops. 18 sq. Weinreich, *Antike Heilungswunder*, blz. 137 sq., Schmidt, *Kultübertragungen*, R.G.V.V. VIII, 2 blz. 137 sq.

⁵⁾ L § 101 sq. K.   ⁶⁾ XLVI blz. 159 D.

gen. Over hun taak in de eeredienst wordt niet gesproken; wel maakt Aristides eenige opmerkingen over de priesteressen in Delphi, die — naar hij beweert — de orakels, welke de godheid haar ingeeft, in proza uitspreken ¹⁾; in dit opzicht is dus sinds de klassieke tijd een verandering ingetreden.

Eénmaal spreekt Aristides over heilige dieren in de tempels, en wel over ganzen, die in de Isistempel te Smyrna rondliepen ²⁾.

Het handhaven van de oude cultus was meer dan een star vasthouden aan de traditie; Aristides wijst er meermalen op, dat men weliswaar de goden moet eeren met offers, feestliederen en andere eer- en dankbewijzen ³⁾, maar voegt er aan toe, dat een zoo goed mogelijke innerlijke gesteldheid en eerbied voor de goden daarbij onmisbaar is, beter dan schitterende offers, en den goden welgevalliger dan plengoffers ⁴⁾. Deze meening van Aristides werd door velen gedeeld: allerlei personen geven de meest ondubbelzinnige bewijzen van hun eerbied voor, en gehoorzaamheid aan de goden ⁵⁾.

Het godsdienstig gevoel kon in deze tijd echter niet ten volle bevredigd worden door deelname aan de cultus, maar men had een sterke behoefte aan directe goddelijke hulp, in alle nooden van lichaam en ziel ⁶⁾, en zag vol verlangen uit naar hun verschijning en onmiddellijke nabijheid ⁷⁾. Het is te begrijpen, dat in deze tijd

¹⁾ XLV § 7 K.

²⁾ XLIX § 49 K. Vgl. XLV § 32 K. Het Asclepieum te Epidaurus, en ook andere tempels waren eveneens in het bezit van heilige ganzen (Artemid., Oneir., IV, 83, Ditt., Sylloge, No. 1168, 43), en ook andere heilige dieren werden dikwijls in tempels aangetroffen (Athen., IX, 391, XIV, 655, Ael., De nat. an. XI, 2, XII, 5).

³⁾ XXVI § 105, XXIX § 4, XLII § 2, XLVI § 31, XLVII § 30, XLVIII § 74, L § 41 en 43 K, XIII blz. 302, XLV blz. 139 D. ⁴⁾ XXIX § 7 sq.

⁵⁾ XXIX § 10, XLVII § 23, 43, 57, XLIX § 44 sq. K. In de litteratuur van de IIe eeuw zijn van deze geesteshouding talrijke bewijzen te vinden. Reeds Plutarchus legde — vooral in zijn latere werken — een groote voorliefde en belangstelling voor de religie aan den dag, evenals later levende schrijvers als Numenius van Apamea, Maximus van Tyrus, Galenus, M. Aurelius, e.a. ⁶⁾ Hoe sterk men in deze tijd verlangde naar, en geloofde in de deelname van de goden en de goddelijke voorziening in het leven der menschen, blijkt vooral uit de werken van Artemidorus en Lucianus.

⁷⁾ Een surrogaat voor, en uitvloeisel van deze behoefte is de, in de IIe Eeuw zoo bloeiende, keizercultus; deze vergoddelijkte menschen werden als de bij uitstek θεοὶ ἐπιφανείς, beschouwd.

de mysteriën in groot aanzien stonden ¹⁾, Aristides er telkens over spreekt ²⁾, en in zijn werken nu en dan uitdrukkingen en vergelijkingen voorkomen, die aan de mysteriën zijn ontleend ³⁾.

Dat deze mysteriën nog altijd een groote rol speelden in het geloofsleven van velen, blijkt uit enkele passages, waar Aristides van de Eleusinische mysteriën zegt, dat alles, wat men er zag en hoorde, groote indruk maakte ⁴⁾, sommigen door het drinken van het heilige water prophetische gaven kregen ⁵⁾, en „het voordeel van deze plechtigheid niet zoozeer het oogenblikkelijk genot, noch de verlossing en bevrijding van de uit vroeger tijd stammende onaangenaamheden is, maar bovenal het feit, dat men omtrent de dood meer hoop mag koesteren, dat men een beter lot zal hebben, en niet in duisternis zal verkeeren, noch in modder zal liggen, hetgeen den oningewijden te wachten staat” ⁶⁾.

Een der gevolgen van de begeerte naar goden, die zich verwaardigen, in directe verbinding met de menschen te treden, is, dat de Oostersche goden zich in een algemeen verbreide vereering mogen verheugen ⁷⁾, daar in de Oostersche religies in hooge mate op het gevoel gewerkt werd, en de daarin vereerde goden niet in ongenaakbare verten troonden, maar door hun lijden en sterven menschelijker waren, en door hun opstanding het vertrouwen wekten, dat diegenen, die vroom leefden, boete deden, zich kastijdingen oplegden, en aan de ritueele ceremoniën en mysteriën deel namen, eveneens op een opstanding en zalige onsterfelijkheid mochten rekenen ⁸⁾.

¹⁾ XVII § 18, XLIV § 18 K, XIII blz. 311 D.

²⁾ XXII passim, XXVII § 5, XXXII § 7, XXXIX § 15, XLVI § 40 K, XIII. blz. 296, 302, 308 D. In de oratie *ΕΙΣ ΣΑΡΑΠΙΝ* spreekt Aristides over de inwijdingen, welke Serapis aan de menschen geschonken heeft; waarschijnlijk is hier sprake van een overdracht van Osiris-mysteriën op Serapis (XLV § 17 K. Vgl. XLIX § 48 K).

³⁾ XXIII § 16, XLI § 2 K.   ⁴⁾ XXII § 2 sq. K.   ⁵⁾ XXXIX § 15 K.

⁶⁾ XXII § 10 K; Aristides sluit zich met de woorden, *οὐκ ἐν σκότῳ τε καὶ βορβόρῳ χεισομένουσ* geheel en al bij de gewone formulering van de hierna maalsverwachtingen der ingewijden aan.

⁷⁾ Vgl. de oratie *ΕΙΣ ΣΑΡΑΠΙΝ* passim (XLV, K). Door Aristides wordt nu en dan opgemerkt, dat men naar de vereering, die de goden genieten, kan afmeten, in hoeverre ze hun macht en voorzienigheid openbaren: XL § 10, XLV § 15 en 22 K.

⁸⁾ Vgl. Cumont, *Les religions Orient. dans le Pagan. Rom.*; passim.

Vooral Serapis werd wegens zijn groote deelname aan het lot der menschen en zijn innig contact met hen geroemd ¹⁾.

Aristides spreekt óók over de groote gunsten, die Isis, en vooral Serapis hem bewezen hadden, door hem droomen te zenden ²⁾, te verschijnen ³⁾, orakels te geven ⁴⁾, en mede te werken aan zijn genezing ⁵⁾; éénmaal redde Serapis hem zelfs, toen hij op zee in groote nood verkeerde ⁶⁾.

Maar niet alleen de Oostersche, maar ook Grieksche goden begonnen meer en meer met de menschen in verbinding te treden ⁷⁾, en in alle mogelijke aangelegenheden voor hun welzijn zorg te dragen. Over deze activiteit der goden wordt door Aristides telkens gesproken: hij vertelt, hoe goden als Apollo, Dionysus e.a. hem aanspoorden, gedichten te maken ⁸⁾ of redevoeringen te schrijven ⁹⁾, en hem hierbij hun steun verleenden ¹⁰⁾; ook zonden zij droomen, waarin ze waarschuwingen gaven ¹¹⁾, de toekomst openbaarden ¹²⁾, hun wil bekend maakten ¹³⁾, en allerlei mededeelingen deden ¹⁴⁾; prophetische gaven werden door hen geschonken ¹⁵⁾, orakels gegeven ¹⁶⁾, en nu en dan verschenen de goden in eigen persoon ¹⁷⁾. Het lichamelijk welzijn der menschen ging niet slechts enkele goden ter harte, maar gebeden om genezing konden tot bijna alle goden gericht worden ¹⁸⁾.

¹⁾ XXVI § 105, XXVII § 39, XLV § 16 sq., 22 sq., 28 K. XLV blz. 21 sq. D. Höfler, Der Sarapis-hymnus des Ailios Aristides, 1935, blz. 93 sq.

²⁾ XLVII § 38, XLIX § 47 K. ³⁾ XLIX § 46 K. ⁴⁾ L § 97 K.

⁵⁾ XLIX § 45 sq. L § 97 K. ⁶⁾ XLV § 33; Vgl. XLVIII § 18 K.

⁷⁾ Aristides spreekt telkens vol lof over de φιλανθρωπίαι (XXVII § 34, XXXIII § 18, XXXVII § 17, XLV § 26 K) en πρόνοια (XXXVII § 18, 26, XLII § 7, XLIII § 27, XLV § 17, 32, XLVII § 3, 67, 74, XLVIII § 2, 55, 59, XLIX § 40, L § 33, 36 K) der goden. Volgens Aristides mag men van deze voorzienigheid en menschlievendheid der goden geen misbruik maken, door hen nl. om datgene lastig te vallen, wat men door eigen inspanning kan verkrijgen (XXIV § 6, 17 K, XLV blz. 338 D). Vgl. Socrates bij Xen., Mem., I, 1, 6—9.

⁸⁾ L § 31, 39, 41 K.

⁹⁾ XL § 22, XLI § 2, XLIII § 2 en 6 K. Vgl. XLV blz. 136 D.

¹⁰⁾ XXI § 15, XXXIII § 27, XLVI § 42, L § 31, 39 K, XIII blz. 320, XLV blz. 24 D. Vgl. XXXIII § 20, XXXVIII § 4, XLI § 1, XLVI § 42 K, XLV blz. 5 D.

¹¹⁾ L § 32 sq. K. ¹²⁾ L § 54 K. ¹³⁾ L § 40 K. ¹⁴⁾ XLVIII § 42 K.

¹⁵⁾ XLV blz. 11, XLVI blz. 257 D.

¹⁶⁾ XXI § 15, XXXVIII § 21, XL § 13, XLIII § 25, XLV § 7, XLIX § 12, 38, LI § 22, 24 K, XLV blz. 11 sq. D.

¹⁷⁾ XXXVIII § 21, XL § 13, XLVIII § 18, 41, XLIX § 23, 46, L § 57 K.

¹⁸⁾ XXXVIII § 15, 20, 24, XL § 12, XLVIII § 10, L § 9 K.

De goden waken eveneens over de menschen, door hun wijsheid, dapperheid, en andere deugden te schenken ¹⁾, en den moedelloozen nieuwe moed te geven ²⁾.

Hoe groot echter de belangstelling van deze goden voor het wel en wee der menschen ook geweest moge zijn, niemand was in dit opzicht met Asclepius te vergelijken: altijd was hij bezig met het genezen van hen, die tot hem om hulp gekomen waren, en betoonde zich in alle mogelijke aangelegenheden dè helper der menschen bij uitstek: Hij schiep een put, waarvan het water groote genezende kracht bezat ³⁾, gaf opdrachten tot het maken van oraties en liederen ⁴⁾, schonk o.a. aan Aristides de bekwaamheid tot dichten ⁵⁾, deed hem stof voor zijn oraties aan de hand, bracht hem op de daarin te verwerken gedachten, oefende kritiek op zijn litteraire productie, maakte hem een goed stilist, en handelde kortom met Aristides „als een onderwijzer, die den kinderen de letters leert” ⁶⁾.

Hij trad als redder op, wanneer men op zee in gevaar was ⁷⁾, verleende bescherming, wanneer men door een sneeuwbuï overvallen werd ⁸⁾, zorgde, dat men met den keizer vriendschappelijke relaties verkreeg ⁹⁾, wijdde, zoo noodig, in de geheimen van het vuistvechten in ¹⁰⁾, waarschuwde voor dreigende gevaren ¹¹⁾, en voorspelde de toekomst ¹²⁾.

Hij openbaarde alles, wat hij te zeggen had in droomen ¹³⁾, of na in eigen persoon verschenen te zijn ¹⁴⁾, was steeds bezig, zijn uit-

¹⁾ XXVII § 40, XXXVII § 13, 27 K.   ²⁾ XL § 22 K.

³⁾ Vgl. XXXIX, K: Εἰς τὸ φρέαρ τὸ ἐν Ἀσκληπιῶ.

⁴⁾ XXXVIII § 3 sq., XLI § 1, L § 14 sq., § 25, 29 sq. § 38, 57 K.

⁵⁾ XLVII § 73, L § 24, 41 K. De goden gingen zelfs zoover, dat ze zelf de eerste regels of een refrain dichtten, en Aristides de hymne lieten voltooien: Vgl. L § 31, 39, 45 K.

⁶⁾ XLII § 11 K. Vgl.: XXI § 15, XXVIII § 156, XXXIII § 18, XXXVIII § 3, XLII § 13, L § 15, 23, 25, 27, 39, LI § 36 K.

⁷⁾ XLII § 10 K. Vgl. XLVIII § 12 K.   ⁸⁾ LI § 27 K.

⁹⁾ XLII § 14 K.   ¹⁰⁾ XLII § 11 K.

¹¹⁾ XIX § 6, XX § 3, XLVII § 61, LI § 18 K.

¹²⁾ XLVII § 72, 78, XLVIII § 13, 15, 71, XLIX § 86 K.

¹³⁾ Vgl. de Ἱεροὶ λόγοι en de Δαλιά εἰς Ἀσκληπιόν, waar tallooze voorbeelden gegeven worden.

¹⁴⁾ XLVII § 58, 71, XLVIII § 9, 18, 32 K. Vgl. XLVIII § 30 sq. K.

verkorenen raad te geven en te vertroosten ¹⁾, en beschouwde de gansche aarde als zijn arbeidsveld ²⁾.

Dat de goden zich veel aan de menschen gelegen lieten liggen, was voor deze laatsten een groote zegen: met hun hulp genas men van ziekten, behaalde eer op het gebied van de litteratuur, en genoot in allerlei opzichten groote voordeelen.

De omgang met de goden was echter, afgezien van al deze voorrechten, op zichzelf reeds een bovenaardsch genot, en tegelijkertijd een aangrijpende worsteling tusschen hoop en vrees, hetgeen Aristides nu en dan in felle kleuren schildert: „Ik had de indruk, dat ik hem aan kon raken, en hij in eigen persoon gekomen was; ik was tusschen waken en droomen, en wilde naar hem opzien, vol vrees, dat hij, vóórdat ik hem zou zien, van me zou weggaan; ik had mijn ooren naar hem toegewend, en luisterde, half wakend, half slapend, naar hem; mijn haren stonden recht overeind, ik weende, en was tegelijkertijd vol vreugde, en vele gedachten vervulden mij, zonder me in verwarring te brengen. Wie der menschen kan dit in woorden uitdrukken? Alleen een ingewijde (τις τῶν τετελεσμένων) weet hiervan, en kan het begrijpen” ³⁾. „Men kan nagaan, in welke toestand ik verkeerde, en welk een band de godheid wederom met me legde, want we waren onder dit alles in een toestand als bij een inwijding: tusschen hoop en vrees” ⁴⁾.

Op een andere plaats zegt Aristides, dat hij „vol was van de gloed, die me tengevolge van het zien van de godheid vervulde” ⁵⁾, en hem ten gevolge van ditzelfde gezicht „een niet onder woorden te brengen vreugde vervulde, een vreugde, die alles bij het heden in het niet deed verzinken, zoodat ik geen oog voor mijn omgeving had: zóózeer ging ik geheel en al in de godheid op” ⁶⁾.

Eens werd Aristides waardig gekeurd, een blik te slaan in de wereld der goden: „en het ging hoofdzakelijk over demacht van de godheid Serapis, dat hij nl. in staat was, om de menschen, zonder vervoermiddelen en zonder hun lichaam, te brengen, waarheen hij wilde. Dit nu was de inwijding, en het was niet gemakkelijk, me te herkennen, toen ik ontwaakte” ⁷⁾.

¹⁾ XLII § 15, XLVIII § 25 K, XLV blz. 21 sq. D.   ²⁾ XXVII § 39 K.

³⁾ XLVIII § 32 K.   ⁴⁾ XLVIII § 27 K.

⁵⁾ XLVIII § 21 K. Vgl. XXVIII § 114, XLVIII § 21, 53, LI § 55 K.

⁶⁾ XLVIII § 23 K.   ⁷⁾ XLIX § 48 K.

Op den duur kon men aan dergelijke zenuwschokkende vizioenen gewend geraken, en, dank zij de verkregen ervaringen, steeds meer verdragen; tot deze gelukkigen behoorde, naar hij zelf getuigt, ook Aristides: „Wanneer ik niet aan goddelijke gezichten gewend was geweest, zou ik, naar ik meen, deze aanblik niet hebben kunnen verdragen: zóó'n wonderlijke en bovennatuurlijke indruk maakte deze op me" ¹⁾.

Wanneer Aristides er dan ook telkens de nadruk op legt, dat hij zonder de toestemming van Asclepius geen besluiten durft te nemen ²⁾, en zich altijd naar diens wil richt ³⁾, omdat „hij, meer dan welke godheid ook, in alle omstandigheden aangeropen moet worden" ⁴⁾, dan is, gezien deze vele indrukwekkende vizioenen, zijn houding niet onbegrijpelijk.

Aristides wijdt ook eenige aandacht aan de vraag, wie door de goden met een relatie van meer dan gewone intimiteit vereerd werden: „Ik kan U ook nog een gewijd verhaal vertellen, dat ik niet lang geleden 's nachts van een der goden gehoord heb, wat nl. het wezen der goddelijke bezieling is. Het kwam ongeveer hierop neer: Hij zei, dat de ziel zich eerst boven het gewone en alledaagsche moest verheffen, hiervoor, na deze verheffing, verachting gaan gevoelen, en tenslotte tot de goden opstijgen, en met hen verkeerem. „En" sprak hij, die me dit leerde, „geen van deze twee dingen behoeft verwondering te wekken: want hij, die met verachting op de groote massa neerziet, en met de goden omgaat, is ver boven het middelmatige verheven" ⁵⁾.

Deze gedachte wordt, volgens Aristides, door Asclepius gedeeld; deze zei hem nl. eens, „dat geen van tweeën wonderlijk was, nòch dat iemand, die met een godheid omgang had, voortreffelijk was, nòch dat iemand, die voortreffelijk was, met een godheid in intieme relatie stond" ⁶⁾.

Hiermee zijn de, na goddelijke openbaringen telkens door Aris-

¹⁾ XLVII § 38 K. Vgl. XLII § 2 K.   ²⁾ L § 102 K. Vgl. XLVII § 44 K.

³⁾ LII § 1. Vgl. XLVIII § 44 K.

⁴⁾ XLVIII § 4 K. Vgl. XLII § 2, XLVII § 42, 43, XLVIII § 23, 27, 55, L § 9, 27, 29, 53 K.

⁵⁾ XXVIII § 116 K.   ⁶⁾ L § 52 K.

tides herhaalde, uitingen van vreugde en dankbaarheid voor de hem „bewezen eer” geheel in overeenstemming ¹⁾).

De menschen, van wie Aristides zegt, dat ze onder goddelijke leiding stonden, zijn doorgaans menschen uit de hoogere kringen geweest, hetgeen niet anders mogelijk is, daar Aristides met andere menschen nauwelijks eenig contact had ²⁾); een hooge maatschappelijke positie is volgens Aristides echter geen noodzakelijke voorwaarde voor het in gemeenschap treden met de goden; van een van zijn slaven, Epagathus geheeten, getuigt hij immers, dat hij een goed mensch was, en — naar ieder zien kon — met de goden omging. Het bewijs van deze relatie werd geleverd door het feit, dat „hij in de droom allerlei openbaringen van de goden hoorde, en deze — bij wijze van spreken — diezelfde dag nog in vervulling gingen” ³⁾).

Blijkbaar letten de goden dus niet op geboorte of stand, maar mag ieder, die zich op groote intellectueele of moreele qualiteiten kan laten voorstaan, de hoop koesteren, hun bijzondere gunst te ondervinden. Wanneer iemand dit geluk eenmaal bereikt heeft, dan zijn diens vooruitzichten zeer benijdenswaardig, wanneer althans de door Paradalas geuite veronderstelling juist is. Deze litterator zei nl., de stellige overtuiging te hebben, dat de ziekte van Aristides te danken was aan een goddelijke lotsbeschikking; hierdoor zou deze nl. zijn toevlucht moeten nemen tot de goden, in het bijzonder Asclepius, en de vrucht van deze steeds intiemere omgang zou een groote geestelijke groei zijn ⁴⁾).

De consequentie van deze, door Aristides met groote ingenomenheid vermelde, gedachte wordt niet uitgesproken, en dat is zeer te betreuren; het zou immers zeer belangrijk zijn, te weten, waarop deze wisselwerking tenslotte uit zou loopen.

Ook in meer uiterlijke dingen toonen de goden hun bijzondere gunst jegens een uitverkorene. Hiervan kan Aristides ons, afgezien van het feit, dat Asclepius tot tweemaal toe iemand uit zijn

¹⁾ XLVII § 8, XLVIII § 59, L § 13 en 50 K. Vgl.: XXXI § 15, XXXVII § 7 K.

Dat Aristides met deze opvatting niet alleen stond, blijkt wel uit het feit, dat sommigen, waarschijnlijk in navolging van de, vaak op inscripties voorkomende, titel *σεβαστόγνωτος*, zichzelf de benaming *θεόγνωστος* waardig keurden. Vgl. Deissmann, *Licht vom Osten*,⁴ 1922, blz. 324.

²⁾ Vgl. XLVIII § 15, L § 19, 107 K.   ³⁾ L § 54 K.   ⁴⁾ L § 27 K.

kring van een ernstige ziekte genas, wel wetend, hoe verheugd zijn gunsteling hierover zou zijn ¹⁾, overtuigende voorbeelden geven: „Wanneer ik eens een nogal huiveringwekkend verhaal mag doen: eens had ik in de Isis-tempel — ik bedoel die in Smyrna — een offer gebracht aan Isis en Serapis. Terwijl ik de propylaeën uitging, snelden twee heilige ganzen op me toe, gingen me voorbij, en liepen zóó precies de weg, die ik van plan was te gaan, voor me uit, dat ik geen twijfel meer koesterde. En nauwelijks had ik de situatie begrepen, of ik zei tegen mijn vrienden en de anderen in mijn gezelschap: „Zie, ook deze begeleiden me, evengoed als mijn vrienden”, en tegelijkertijd sprak ik over de grootheid van de godin, en hoe geweldig haar macht was. „En nu”, zoo sprak ik, „heeft ze mij deze als gidsen voor mijn weg gezonden”. Zoo sprak ik, en lette inmiddels op, wat ze doen zouden. We gingen dan uit de tempel — ik weet niet meer, hoever we al gegaan waren —, en terwijl ik hiermee mijn vrienden het bewijs leverde, zei ik schertsend tegen de ganzen: „Hé daar, jullie hebt ons nu genoeg diensten bewezen; gaat maar weer weg!” Nauwelijks had ik dit gezegd, of ze keerden zich om, en gingen heen” ²⁾. Nog indrukwekkender zijn de navolgende gebeurtenissen: „Eenige tijd later vonden de vele aardbevingen plaats tijdens het proconsulaat van Albus ³⁾ over Klein-Azië. Bijna geheel Mytilene werd met de grond gelijk gemaakt, en in vele andere steden werden talrijke schokken waargenomen, en dorpen gingen geheel en al te gronde, en de Ephesiërs en Smyrnaeërs renden in angst naar elkaar toe, en opmerkelijk was het feit, dat de aardbevingen elkaar onafgebroken opvolgden, en de daardoor gewekte angst geen oogenblik verminderde. En eenerzijds stuurden ze gezanten naar den Apollo van Clarus, en men vocht, om bij het orakel toegelaten te worden, en anderzijds ging men de altaren en de omstreken van de steden rond, met olijftakken in de hand, daar niemand in zijn huis durfde te blijven. Maar tenslotte werd men het smeeken moe.

Onder deze omstandigheden gaf de godheid mij, die destijds in Smyrna, of liever op een landgoed dicht bij Smyrna, vertoefde, het bevel, om in het belang van het volk een rund aan Zeus Soter

¹⁾ XLVII § 71 sq., 77 sq. K.   ²⁾ XLIX § 49 sq. K.

³⁾ Waarschijnlijk L. Antonius Albus; Vgl. Prosopogr. Imp. Rom. I, blz. 94.

te offeren. Door een voorteeken bemoedigd, bracht ik het offer.

Wie het hierna gebeurde gelooven wil, geloove het, en wie niet, die moet, wat nu volgt, dan maar voor kennisgeving aannemen. Al die gebieden kwamen nl. tot rust, en hebben na die dag geen angst meer verspreid, dank zij de voorzienigheid der goden en mijn bemiddeling, die daartoe vereischt was. Niet minder wonderlijk, zoo niet nog meer, is het volgende: Op ongeveer de zesde of zevende dag, vóórdat de aardbevingen begonnen, beval hij me in mijn vroegere woonplaats, dicht bij de tempel van den Olympischen Zeus gelegen, op de top van de heuvel Atys, altaren te bouwen, en offers te brengen. En nauwelijks was dat geschied, of de aardbeving begon, en teisterde de omgeving zóó erg, dat ook van de herbergen niets dan een kleine ruïne overbleef. Maar de aardbeving kwam niet ten Oosten van de Atys, nòch van ons landgoed Laneum, dat ten Zuiden van de Atys ligt. Wel kon men de aardbeving voelen, maar verder werd er geen schade aangericht" ¹⁾). Het is te begrijpen, dat Aristides, na zoo duidelijke bewijzen van de gunst der goden jegens hem, een onwankelbaar vertrouwen in hun bijzondere bescherming blijkt te bezitten: „Ik kwam tot zóó'n groot vertrouwen, dat ik, toen de aardbevingen hun grootste hevigheid bereikt hadden, en ik na een aanwijzing in de droom, van de warme bronnen naar de stad terugkeerde, en zag, hoe de menschen in groote verwarring gebeden tot de goden richtten, op het punt stond, te zeggen, dat ze absoluut geen angst behoeften te koesteren, want dat hun geen ramp zou overkomen; anders zou mij immers het bevel niet gegeven zijn, naar de stad te gaan" ²⁾).

Of deze zorg der goden voor hun uitverkorenenen zich ook in het hiernamaals liet gelden, is uit hetgeen Aristides hierover zegt, niet met zekerheid vast te stellen, aangezien zijn hiernamaalsvoorstellingen, zooals bij velen het geval was, niet altijd dezelfde waren ³⁾, hoewel hem eens door Serapis een blik in deze geheimen geschonken was; hij aanschouwde nl.: „de ladders, die tusschen

¹⁾ XLIX § 38—43 K. Ook van Apollonius van Tyana werd verteld, dat hij bij Asclepius een zóó geliefde figuur was, dat deze godheid terwille van hem zieken genas, en zelfs de pest te Epheze deed ophouden: Philostr. Vit. Apollon. I, 8, IV, 1 en 10.

²⁾ XLIX § 43 K. Vgl. XXVII § 6, XXVIII § 49, XLVI § 37 K.

³⁾ Vgl.: Quintilian, V, 4, 13. Tac. Agric. 46.

onder- en bovenwereld opgericht waren, en de macht van de godheid (sc. Serapis) in beide gebieden, en andere dingen, die me met verbijstering vervulden, en door mij misschien niet verteld mogen worden" ¹⁾.

Enmaal verkondigt hij de leer van de zielsverhuizing: „Serapis geeft ieder de plaats, die men zich tijdens het leven op aarde waardig gemaakt heeft, en beslist, wat zijn lot zal zijn, gaat overdag de dingen, die op aarde gebeuren, na, en velt 's nachts zijn, voor stervelingen onzichtbare, oordeelen, bewaart in eigen persoon de zielen, en treedt als hun geleider op, voert zielen naar de bovenwereld, neemt andere weer in het doodenrijk op, en heeft allen binnen zijn machtsgebied" ²⁾.

Tweemaal sluit hij zich bij de te Eleusis verkondigde leer aan, dat nl. den ingewijden in het hiernamaals een beter lot te wachten staat, dan hun, die deze inwijding niet ondergaan hebben ³⁾, en spreekt enkele malen de veronderstelling uit, dat groote figuren, in tegenstelling tot andere menschen, na hun dood als heroën zullen voortbestaan ⁴⁾, en prijst de houding van de burgers van Cotyaeum, die het besluit genomen hadden, den overleden grammaticus Alexander als heros te vereeren ⁵⁾.

Op andere plaatsen vraagt hij zichzelf echter af, of „de verhalen van Pindarus en Plato waar zijn, en degenen, die gestorven zijn, inderdaad in de Hades verblijven" ⁶⁾, en of „de dooden het vermogen wel bezitten, iets waar te nemen" ⁷⁾.

Naast de algemeen verbreide overtuiging, dat de goden in het leven van een mensch ingrepen, en er een goede of kwade wending aan konden geven, handhaafde zich het geloof aan de macht van het noodlot ⁸⁾.

¹⁾ XLIX § 48 K.   ²⁾ XLV § 25 K., vgl. § 32.

³⁾ XXII § 10 K, XIII blz. 302 D.

⁴⁾ XXXI § 15 K, XLVI blz. 312 D; voor „de dooden" wordt op deze plaats, evenals in XXXIII § 30 K de term of *παισιες* gekozen. Vgl. XLVI blz. 230 D.

⁵⁾ XXXII § 22 K.   ⁶⁾ XXXII § 34 K.

⁷⁾ XLVI blz. 396 D. Vgl. XXXIII § 31 K, Wilamowitz, *Der Rhetor Aristeides*, *Sitzungsberichte der Preuss. Akad. der Wiss.*, 1925, blz. 348.

⁸⁾ Over de invloed van de *τύχη* op het leven der menschen wordt door Aristeides niet gesproken, maar wel erkent hij deze macht: XXIII § 30, XLVII § 11, XLVIII § 60, L § 27, 32 K, XLVI blz. 264 D.

Daar men er groot belang in stelde, een blik in de door het fatum beheerschte toekomst te slaan, poogde men deze op allerlei manieren te weten te komen.

Volgens Aristides trachtten verstandige menschen dit te bereiken door vogelwichelarij, en allerlei voortekens te raadplegen ¹⁾, en uit zijn werken blijkt, dat deze methoden, om de toekomst te ontsluiëren, in zijn tijd dikwijls werden toegepast ²⁾.

Aristides droomde eens, kort na de dood van Philumena, een dochter van een zekere Alcimus, dat deze hem een brief zond, waarin hij alle gegevens, die hij met betrekking tot dit meisje had kunnen bemachtigen, had opgeschreven. „En het voornaamste kwam hierop neer, dat in het lichaam van Philumena, in haar ingewanden, alles wat met haar in verband stond, a.h.w. opgeschreven was. De orakels behelsden nu het volgende: Mijn naam was er aldus in geschreven: „Aelius Aristides”, en verder, telkens na een tusschenruimte allerlei zinnebeelden van mijn naam; o.a. was er „Sosimenes” bij geschreven, en nog meer dergelijke namen, die een redding voorspelden, en verder, dat Philumena lichaam en ziel, alles wat het hare was, voor mij had gegeven” ³⁾. Hoe onwankelbaar moet het geloof in deze mantiek niet geweest zijn, wanneer een man als Aristides, die met filosofen, senatoren en stadhouders omging, met Marcus Aurelius in briefwisseling stond, en prat ging op zijn universeele geleerdheid, zóó iets durfde te publiceeren.

Over de astrologie, die in deze tijd talrijke aanhangers telde, spreekt Aristides merkwaardig weinig; slechts nu en dan spreekt hij over de — overigens zeer geringe — rol, die de astrologie in zijn droomgezichten speelde.

Eens is hem nl. in de droom geopenbaard, onder welk ge-

¹⁾ XLV blz. 50 D.   ²⁾ XXXIX § 15, LI § 44 K, XLV blz. 21 en 52 D.

³⁾ LI § 23 sq. K. Het is niet met zekerheid te zeggen, of men er in werkelijkheid wel eens toe overging, te trachten, uit menschen-ingewanden de toekomst te voorspellen. Van Heliogabalus werd verteld, dat hij door tovenaars in het geheim kinderen uit de hoogste standen liet offeren, om uit hun ingewanden in de toekomst te kunnen lezen (Dio Cass. LXXIX, 11, 3, Lampsidius, Vita Hel. 8), en in later tijd werd Julianus van hetzelfde misdrijf beschuldigd (Gregor. v. Naz. IV, 92). Blijkbaar werd de daad streng veroordeeld, doch de mogelijkheid, goede resultaten te bereiken, niet ontkend.

sternte hij geboren was ¹⁾, en een andere maal voorspelde Asclepius hem, dat hij binnen drie dagen zou sterven, en noemde o.a. als bewijs hiervoor, dat „de Voerman” op een bepaald punt aan de hemel zou verschijnen ²⁾.

Een groote rol zal de astrologie in zijn leven niet gespeeld hebben, daar de invloed daarvan zich in dat geval meer in zijn droomen zou hebben doen gelden.

Aangezien de astrologie juist in de kringen der intellectueelen aanhang had ³⁾, is zijn houding in dit opzicht min of meer bevreemdend. De oorzaak is misschien wel gelegen in het feit, dat Aristides zich niet met de leer van het noodlot kon vereenigen; zeer zelden is bij hem sprake van *μοῖρα* of *εἰμαρμένη*, en nooit wordt dit door hem als onveranderlijk voorgesteld, maar als ondergeschikt aan de wil van Zeus ⁴⁾: „Wat Zeus, de schepper van alles, aan ieder geven wil, dat is het noodlot” ⁵⁾. Op een andere plaats maakt hij het ook aan Asclepius ondergeschikt ⁶⁾. Aristides noemt ook enkele gevallen, waarin de beschikkingen van het noodlot door een der goden in zijn voordeel gewijzigd werden: Asclepius verlengt niet alleen zijn eigen levensduur ⁷⁾, maar ook dat van Zosimus ⁸⁾, een van zijn knechten. Dat het fatum niet altijd au serieux genomen behoeft te worden, blijkt heel duidelijk uit een ervaring van Aristides: „Asclepius openbaarde me de geheele situatie, en zei, dat het me beschoren was, om schipbreuk te lijden, en dit derhalve ook moest geschieden; nu moest ik, om geen gevaar te loopen, en toch het orakel in vervulling te laten gaan, in een bootje plaats nemen, en als volgt handelen: zoodra het bootje om zou slaan, en zou gaan zinken, moest een of ander me er uit tillen, en aan land brengen; dan immers was er aan de eisch voldaan” ⁹⁾.

De opvatting, dat het noodlot bezworen kon worden, wordt in

¹⁾ L § 57 sq. K.   ²⁾ XLVIII § 26 K.

³⁾ Friedländer-Wissowa, Sittengeschichte Roms, I blz. 210 sq.

⁴⁾ De gedachte, dat Zeus boven *μοῖρα* verheven is, wint meer veld, naarmate het monotheïsme meer invloed krijgt. In Stoïsche kringen wordt Zeus er mee gelijkgesteld: Vgl. Stoic. vet. fragm., II, 929, 931. Senec. Nat. Quaest. II, 45.

⁵⁾ XLIII § 27 K.   ⁶⁾ XLVIII § 30 sq. K. Vgl. XLV blz. 20 D.

⁷⁾ XLII § 6 K, Vgl. XLVIII § 18 en 44 K.   ⁸⁾ XLVII § 77 K.

⁹⁾ XLVIII § 13 K.

de IIe eeuw door velen gedeeld, en komt in de magie het duidelijkst tot uitdrukking ¹⁾).

Niet alleen het noodlot, maar ook de goden kunnen door een ervaren magiër tot gehoorzaamheid gedwongen worden, vooral, wanneer men in staat is, hun juiste naam te noemen of bepaalde formules uit te spreken ²⁾).

Van deze magische practijken, is ook in de werken van Aristides eenige malen sprake. De daartoe vereischte namen en spreuken worden hem echter door de goden zelf geopenbaard ³⁾, waaruit men zou mogen afleiden, dat de goden door de geloovigen tot het verleenen van hulp gedwongen willen worden.

Dat menschen in staat zouden zijn, goden te dwingen tot allerlei handelingen, is niet onwaarschijnlijk, wanneer de afstand tusschen menschen en goden niet grooter is, dan Aristides meent te moeten aannemen. In de aan Zeus gewijde hymne zegt hij: „Zeus keurde alles, wat sterfelijk was, niet één en dezelfde eer waardig, en achtte het niet beneden zijn waardigheid, om evengoed vader der menschen als der goden te zijn; evenals degenen, die zelf bereiden, dit uit dezelfde grondstof doen, zóó ook bewaarde hij na het scheppen der goden het overgebleven grondsop — om die term maar eens te gebruiken — om daaruit het menschelijk geslacht te laten ontstaan. Het was minderwaardig, en een speelbal van het noodlot, in tegenstelling met het 't eerst geschapene, maar stond niettemin in hooger eer, dan de rest van het sterfelijke geslacht, daar het deel had aan de rede, en min of meer met de goden verwant was” ⁴⁾).

De gedachte, dat menschen en goden slechts kwalitatief verschillen, komt telkens bij Aristides voor, en is algemeen als juist aanvaard ⁵⁾).

¹⁾ Vgl. Wendland, Die Hellenistisch-Römische Kultur, blz. 133 sq. Cumont, Les Religions Orientales dans le Paganisme Romain, caput VII.

²⁾ Vgl. Wendland, Die Hellenistisch-Römische Kultur, blz. 133 sq. Cumont, Les Religions Orientales dans le Paganisme Romain, caput VII.

³⁾ XLVII § 71, XLVIII § 27, L § 40 K.

⁴⁾ XLIII § 16 K.

⁵⁾ XXXVIII § 20, L § 27 K, XIII blz. 288, XLV blz. 41, XLVI blz. 312 D. Vgl. XXXII § 37, XXVIII § 116 K, XLVII blz. 422 D. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 187, noot 4.

Aristides heeft, evenmin als zijn tijdgenooten, een in een bepaalde confessie te formuleeren godsdienst gehad.

Wanneer we op het enorme aantal goden, dat door hem vereerd, en in hymnen bezongen wordt, letten, zijn we geneigd, in hem een onvervalschten polytheïst te zien, maar het is niet moeilijk, daarnaast vele uitlatingen van hem te verzamelen, die een meer monotheïstische geest ademen.

Als polytheïst doet hij zich kennen, door niet alleen alle mogelijke Grieksche goden, godinnen, heroën en nymphen aan te roepen, aan hen te offeren en hen op andere wijzen te vereeren, maar ook vele Oostersche, en daarvan vooral de Egyptische goden, en hetzelfde polytheïsme blijkt ook door zijn tijdgenooten beleden te zijn ¹⁾.

Zijn houding in dit opzicht teekent hij zelf zeer duidelijk, door te spreken over „de goden, tot wie ik gewoon ben gemeenschappelijk te bidden, en daarnaast afzonderlijk tot Zeus, Ares en de Syrische goden” ²⁾.

Naast dit polytheïsme vinden we echter in de werken van Aristides allerlei uitlatingen van hemzelf en anderen, waaruit blijkt, dat men telkens van de Grieksche goden een samenwerking veronderstelde ³⁾, die zóó eng kon zijn, dat de een met den ander een twee-eenheid vormde, en er zelfs mee geïdentificeerd kon worden ⁴⁾.

In deze tijd speelt ook het syncretisme een groote rol; hiervan vindt men in de werken van Aristides echter niet veel sporen, en de weinige, die er te vinden zijn, hebben uitsluitend betrekking op Serapis, dien hij prijst als medewerker van Asclepius ⁵⁾, met wien hij hem overigens gelijk acht, en identificeert ⁶⁾, evenals trouwens met Helios ⁷⁾ en Poseidon ⁸⁾, terwijl de bewoners van Alexandrië, naar Aristides ons mededeelt, hem met Zeus identificeerden ⁹⁾.

Deze stroomingen zijn oorzaak, dat de persoon van de goden

¹⁾ In de Ἱεροὶ λόγοι en de godenhymnen komt dit het sterkst naar voren.

²⁾ XLVII § 33 K.

³⁾ XXVI § 105, XXXVII § 5, 20 sq., XXXVIII § 23 sq., XXXIX § 3, XL § 7, 19 sq., XLI § 10, XLVIII § 18, XLIX § 46, L § 39 K.

⁴⁾ XXXVII § 2 sq., 28, XLI § 4, XLII § 4, XLV § 21, XLVII § 45, 78, XLVIII § 18, L § 46 K.

⁵⁾ XXVII § 39, XLVII § 38 K. ⁶⁾ XLIX § 46 K. ⁷⁾ XLV § 29 K.

⁸⁾ XLV § 23 K. ⁹⁾ XLV § 21 K. Vgl. XLIX § 48 K.

meer en meer op de achtergrond komt, en deze abstractie betekent een verschuiving van het polytheïsme naar het monotheïsme.

Aristides neemt in zijn godenhymnen het henotheïstische standpunt in, niet zoozeer uit overtuiging, als wel, omdat de, voor het schrijven van hymnen geldende voorschriften vereischten, dat men de te bezingen godheid ten koste van de anderen verheerlijkte, door alle goddelijke krachten en waardigheden aan die ééne toe te schrijven, waardoor deze tot een alles-besturende godheid uitgroeide ¹⁾).

De monotheïstische gedachte won in deze tijd weliswaar veld ²⁾, maar heeft niet de kracht gehad, het polytheïsme geheel te verdringen. Bij Aristides zien we een overeenkomstig verschijnsel: het bestaan van een alles besturende godheid, zooals in verschillende philosophische scholen ³⁾ geleerd werd, wilde hij gaarne aanvaarden: „De toppen der bergen onttrekken zich niet aan zijn (sc. van Zeus) blik, noch de bronnen der rivieren, noch de steden, noch het zand op de bodem der zee, noch de sterren; zijn oogen, die tot alles dóórdringen, en alleen de waarheid zien, worden door de duisternis van de nacht niet verduisterd, en geen slaap bevangt zijn oogleden” ⁴⁾. „Zeus is de vader van alles, van hemel, aarde, goden, menschen, dieren en planten; door hem kunnen we zien,

¹⁾ XXXVII § 2 sq., 13 sq., 26, XXXVIII § 15, XL § 15, XLI § 10, 12, XLII § 5, XLV § 18, 22 K. Het doet zeer vreemd aan, om bij de lectuur van deze godenhymnen achtereenvolgens Athene, Hercules, Dionysus, Asclepius, Poseidon e.a. in de aan hen gewijde hymne als een oppergod te hooren bezingen, en in de andere hymnen als een vrij onbelangrijk figurant te zien optreden. Het ontstaan van zoo'n gewoonte kan echter slechts door een zekere neiging tot het monotheïsme veroorzaakt zijn.

²⁾ Vgl. Epictetus, Seneca, Dio Cassius, M. Aurelius e.a. Vele goden werden door hun vereerders als alles-besturend en alles-beheerschend beschouwd; Isis b.v. wordt „Una, quae est omnia” genoemd (C. I. L, X, 3800). Vgl.: Wendland, Die Hellenistisch-Römische Kultur, blz. 130. Cumont, Les Religions Orientales dans le Paganisme Romain, caput IV.

³⁾ De philosophische scholen, die op het godsbegrip van Aristides groote invloed hebben uitgeoefend, misschien zonder dat hij er zich van bewust was, waren in hoofdzaak de Stoa, en de onder invloed van Plato staande scholen. Vgl. H. Baumgart, Aelius Aristides, blz. 75.

J. Amann, Die Zeus-rede des Ailios Aristides, II, caput 1. Hug, Leben und Werke des Rhetors Aristides, blz. 18 sq. Boulanger, Aelius Aristide, caput III.

⁴⁾ XLIII § 27 K.

en hebben, wat we bezitten. Hij is aller weldoener, leider en opzichter, hij is de vorst, gebieder, en beschermer van alles, wat ontstaan is, en nog ontstaat, hij is de gever van alles, hij de schepper¹⁾. „Het begin en het einde berusten in zijn hand, hij weet, wat de juiste maat is, en kent de juiste tijd. Overal is zijn macht dezelfde, en hij alleen kan zijn wezen openbaren, want hij is de grootste onder de goden”²⁾.

Deze hooge verheven godheid kon echter zijn behoefte aan een mystieke omgang met het bovenaardsche niet bevredigen, en daarom blijft hij zijn aandacht op de andere goden richten, en wendt zich in het dagelijksche leven tot hen, daar zij aan deze behoefte tegemoet konden komen.

De synthese tusschen het door de philosophie gepropageerde monotheïsme, en het in de practijk vereischte polytheïsme vonden, door aan te nemen, dat er één godheid was, die alles leidde, en de andere goden a.h.w. zijn staf vormden.

Ook deze meening wordt door Aristides nu en dan uitgesproken: „Apollo geeft in zijn orakels de zekere raad van Zeus te kennen, en Asclepius geneest hen, waarvan Zeus wil, dat ze genezen worden, en Athene Ergane heeft dit ambt van Zeus verkregen, en Hera Pronuba en Artemis Obstetrix en Venatrix doen de menschen wel met inachtneming van de wil van den grooten weldoener van allen. Aan Pan en de zijnen, die op de bergen wonen, en de Nymphen, die toezicht houden op de stroomen, is hun gebied door Zeus toegewezen. Poseidon en de Dioscuren redden de zeelieden in gehoorzaamheid aan Zeus, en de Muzen vonden de dicht- en toonkunst uit, en leerden deze, daar het de wil van Zeus was, dat er Muzen zouden zijn, en ook de dicht- en toonkunst zou bestaan, zoowel ter wille van de goden als van de menschen. En alles is vervuld van Zeus, en hij is in elke aangelegenheid ieders helper, zooals de leermeesters de kinderen voorlichten, en de wagenstrijders de menners. De weldaden van alle goden zijn zijn werk, en allen zorgen voor de menschen met inachtneming van de taak, die Zeus hun opgedragen heeft, zooals in een legerkamp ieder aan den veldheer gehoorzaamt”³⁾.

In dezelfde, aan Zeus gewijde, hymne vat hij deze gedachte zeer

¹⁾ XLIII § 29 K.

²⁾ XLIII § 30 K.

³⁾ XLIII § 25 K.

kort samen, door de goden „stadhouders en satrapen” ¹⁾ te noemen.

Wanneer Aristides zijn godenhymnen schrijft, offert hij deze overtuiging echter op, maakt in een sophistisch woordenspel de godheid, tot wiens eer de hymne vervaardigd wordt, tot een oppergod, dien hij met Zeus identificeert, of als gelijkwaardig medewerker van Zeus laat optreden; zelfs ziet hij er niet tegen op, om zich, wanneer het effect van zijn hymne dit vereischt, over Zeus min of meer smalend uit te laten: „Laten we nu eens nagaan, wie van hen (scil: Zeus, Hades, en Poseidon) zijn gebied het meest tot heil van de menschen heeft opengesteld: hij, die aan niemand een deel van zijn gebied schonk, of hij, die zijn rijk wèl openstelt, maar pas na de dood, of hij, die de menschen tijdens hun leven vrije toegang geeft” ²⁾.

Dit is echter rhetoriek, geen godsdienstige overtuiging: wanneer er op zee gevaar dreigt, roept hij niet Poseidon, maar Asclepius te hulp! ³⁾

In zijn hymnen prijst hij verscheidene goden, daar ze aan de zieken genezing schenken; wanneer hij echter ziek is, laat hij zich bijna uitsluitend door Asclepius genezen, en tijdens deze ziekte spelen van de andere goden Serapis, Isis, Athene en Apollo een zeer bescheiden, de rest zoo goed als geen rol.

De positie van oppergod, die Aristides den goden in de aan hen gewijde hymnen toekent, is niet als geloofsbelijdenis bedoeld, doch beoogt slechts een rhetorisch effect. Hierop is echter één uitzondering. In de *Λαλιὰ εἰς Ἀσκληπιόν* getuigt Aristides: „Asclepius heeft op vele gebieden groote, of beter gezegd, alle macht” ⁴⁾. „Hij is de redder, die alles leidt en bestuurt, en voor de onsterfelijken waakt” ⁵⁾. „Hij is — naar men aantoot — vader en schepper van alles” ⁶⁾, „de voortreffelijkste godheid op alle gebieden” ⁷⁾, en met deze woorden beoogt hij niet alleen een stylistisch effect, maar spreekt hiermee tevens een overtuiging uit, hetgeen hieruit blijkt, dat, in tegenstelling tot de andere goden, die uitsluitend in de tot hun eer geschreven hymnen als machtigste godheid geprezen worden, en nergens elders, Asclepius door Aristides ook buiten deze *Λαλιὰ εἰς Ἀσκληπιόν* als voornaamste godheid erkend en

¹⁾ XLIII § 18 K.   ²⁾ XLVI § 9 K.   ³⁾ XLVIII § 12 K. Vgl. XLII § 9 K.

⁴⁾ XLII § 4 K. Vgl. § 5.   ⁵⁾ XLII § 4 K.   ⁶⁾ XLII § 4 K.

⁷⁾ XLII § 15 K.

vereerd wordt: „Het water van de bron in de tempel van Asclepius overtreft andere bronnen evenveel als Asclepius de andere goden” ¹⁾. „Men moet hem, meer dan de andere goden, in alle omstandigheden aanroepen” ²⁾.

Door een droom is Aristides van de juistheid van zijn standpunt des te dieper overtuigd: „Asclepius deed mij ook, gedeeltelijk door een visioen, gedeeltelijk door tot mij te spreken, een openbaring omtrent zijn wezen. De droom nu was als volgt: Het liep tegen de morgen, toen het visioen kwam, en ik droomde, dat ik op mijn landgoed over een weg liep, en naar de zoo juist opgekomen ster keek; de weg liep nl. naar het Oosten. Bij mij was de priester Pyralianus, een man, die met mij bevriend was, en goed op de hoogte met de leer van Plato. Terwijl we nu zoo rustig over de weg liepen, vroeg ik hem schertsend en plagend: „Kunt ge mij, bij de goden, uiteenzetten, we zijn nu immers heelemaal onder ons, wat jullie, volgelingen van Plato, met jullie groote woorden, waarmee ge de menschen in verbazing brengt, bedoelt?” Met deze vraag zinspeelde ik op hetgeen Plato over het wezen der dingen gezegd had. Hij nu zei, dat ik op moest letten, en hem volgen. Zoo ging hij me dan voor, en ik volgde hem. En na niet ver gegaan te zijn, hief hij de hand op, en toonde me een gedeelte van de hemel, en terwijl hij er op wees, sprak hij: „Daar heb je, wat Plato „de ziel van het al” noemt. En ik keek op, en zag den Pergameenschen Asclepius” ³⁾.

Een geheel aparte plaats neemt Serapis in; nergens fungeert hij als figurant bij de verheerlijking van een der door Aristides bezongen goden. In de hymne *Εἰς Σάραπιν* zijn vele uitlatingen omtrent zijn wezen te vinden. Aristides vertelt, dat de bewoners van Alexandrië hem met Zeus identificeerden ⁴⁾, hetgeen, blijkens de strekking van de geheele oratie, ook zijn goedkeuring kon wegdragen.

Verder wordt Serapis in deze hymne geïdentificeerd met Helios, Pluto en Poseidon, en als een alles regeerende godheid voorgesteld en geprezen: „Al onze liefste wenschen worden overal door U vervuld” ⁵⁾. „Het is me niet mogelijk, alles wat hij, de grootste

¹⁾ XXXIX § 18 K.   ²⁾ XLVIII § 4 K.   ³⁾ L § 55 K.
⁴⁾ XLV § 21 K.   ⁵⁾ XLV § 14 K.

onder alle goden, doet, en den menschen schenkt, te vertellen" ¹⁾. „Hij speelt een rol in ons gansche leven, en op alle terreinen is hij werkzaam" ²⁾. „Hij, een onafhankelijke godheid, zorgt voor alle menschen, en redt hen" ³⁾. „Hij beheerscht, als hoogste godheid, het begin en einde" ⁴⁾. „Dank zij het feit, dat Serapis aller macht in zich vereenigt, dienen sommigen hem in plaats van alle andere goden, en anderen vereeren hem naast die, waarin ze gelooven, daar hij overal op aarde een buitengewone godheid is" ⁵⁾.

Het groote verschil tusschen Serapis aan de eene kant, en de met hem geïdentificeerde Zeus aan de andere kant, is hierin gelegen, dat Zeus oppergod is, en andere goden als uitvoerders van zijn wil niet kan missen, maar Serapis deze laatste niet noodig heeft; hij is zelf weliswaar oppergod over alles, maar daalt, zoo noodig, óók uit zijn hemelsche hoogten neer, om zich met detailkwesities in te laten.

De vraag, hoe de verschillende opvattingen over de macht en werkkring der goden met elkaar in overeenstemming te brengen zijn, roert Aristides wel aan: „Wanneer we aannemen, dat hij (sc. Asclepius) een zoon van Apollo en een kleinzoon van Zeus is, en deze aan de andere kant toch hun namen tot Zeus-Asclepius verbinden, <dan zeggen we daarmee niets ongerijmds of onmogelijks>; we zeggen immers ook, dat Zeus eens geboren is, maar aan de andere kant toonen we aan, dat hij de vader en schepper van alle dingen is" ⁶⁾, zonder hiermee echter — zooals trouwens ook te verwachten was — tot een oplossing van dit probleem veel bij te dragen.

Aristides is een polytheïst, met een neiging tot het monotheïsme, en in godsdienstig opzicht een kind van zijn tijd geweest ⁷⁾, waarvoor de hymnen van Aristides op zich zelf al een indirect bewijs leveren. Wanneer zijn gehoor met dit standpunt immers niet vertrouwd was geweest, zouden zijn godenhymnen maar half begrepen, het succes dientengevolge gering geweest zijn, en Aristides op den duur niet in deze geest geschreven hebben.

Het standpunt, dat Aristides t.o.z. van de mythen inneemt, laat hij afhangen van de omstandigheden, waaronder hij een mythe

¹⁾ XLV § 16 K.   ²⁾ XLV § 19 K.   ³⁾ XLV § 20 K.

⁴⁾ XLV § 22 K.   ⁵⁾ XLV § 23 K.   ⁶⁾ XLII § 4 K. Vlg. XXXVI § 104 K.

⁷⁾ Vgl. Boulanger, Aelius Aristide, blz. 184, 193 sq.

ter sprake brengt. Hij legt in zijn werken een groote belangstelling voor de mythologie aan den dag, vooral in zijn godenhymnen, daar de mythen voor de opbouw daarvan zeer veel materiaal bevatten. Doorgaans neemt hij het orthodoxe standpunt in, en verhaalt in alle ernst, hoe de Asclepiaden door hun vader in de tuinen van Hygiea groot gebracht, in de geneeskunde onderwezen werden ¹⁾, en met het Grieksche leger naar Troje optrokken ²⁾, Athene uit het hoofd van Zeus geboren werd ³⁾, de olijfboom schonk ⁴⁾, wetten invoerde ⁵⁾, zeevaart, koophandel en landbouw deed ontstaan ⁶⁾, en de lier, cither, en fluit uitvond ⁷⁾, Dionysus Hephaestus, die eens kwaad van de Olympus was weggelopen, met geweld weer terugbracht ⁸⁾, Heracles roovers en tyrannen doodde ⁹⁾, moerassen droog legde ¹⁰⁾, en vele andere groote daden verrichtte ¹¹⁾, Demeter de mysteriën instelde, toen ze haar dochter weer gevonden had ¹²⁾, en aan al deze en nog vele andere mythologische verhalen ¹³⁾ herinnert hij zijn hoorders, met de bedoeling, de roem van de goden te vermeerderen ¹⁴⁾.

Zoodra echter de roem van een godheid door een mythe bedreigd wordt, laat Aristides oogenblikkelijk zijn orthodoxe standpunt varen, en tracht, naar aloud recept, de moeilijkheid door allegorie en symboliek uit de weg te ruimen ¹⁵⁾, en wanneer hem

¹⁾ XXXVIII § 7 K.   ²⁾ XXXVIII § 9 K.   ³⁾ XXXVII § 7 K.

⁴⁾ XXXVII § 11 K.   ⁵⁾ XXXVII § 13 K.   ⁶⁾ XXXVII § 16 K.

⁷⁾ XXXVII § 21 K.   ⁸⁾ XLI § 6 K.   ⁹⁾ XL § 4 K.   ¹⁰⁾ XL § 5 K.

¹¹⁾ XL § 7 K, XLV blz. 99 D.   ¹²⁾ XXII § 4 K.

¹³⁾ Ook zonder dit doel te beoogen, roert hij telkens mythologische onderwerpen aan, b.v. de avonturen van Odysseus (XXIV § 51, XXXIV § 3, XXXIX § 2 K, XLVI blz. 180, 258 D), Aias (XIII blz. 281, XLVI blz. 187 D), Paris en Helena (XIII blz. 212 D), Perseus en de Gorgo (XIII blz. 212, XLVI blz. 402 D), Peleus (XLVI blz. 168 D), Glaucus (XLVI, blz. 274 D) Bellerophon (XLVI blz. 278 D), Protesilaus (XLVI blz. 300 D), Menelaus (XLVI, blz. 399 D), Orestes (XXXVII § 17 K), de bouw van de muren van Thebe (XXI § 5 K), de strijd van de Titanen tegen de goden, en de Lapithen tegen de Centauren (XXVI § 105 K) en maakt zelfs een lied op het huwelijk van Coronis (XLVII § 73 K).

¹⁴⁾ Ook in de kring der goden werd het orthodoxe standpunt ingenomen; Athene immers openbaarde Aristides eens in een droom, dat „de in de Odyssee beschreven verhalen geen legenden waren, en men dit uit de wonderen, die nog altijd plaats vonden, kon opmaken (XLVII § 42 K).

¹⁵⁾ Vooral in de oraties 'Αθήνα en 'Ηρακλῆς zijn hiervan voorbeelden aan te treffen.

dit niet mogelijk schijnt, verklaart hij de mythe als een verzinsel van dichters ¹⁾.

Dit standpunt nam hij echter niet in uit eerbied voor de goden, maar omdat zijn hymnen dit vereischten. Ook het publiek, dat zijn voordrachten mocht aanhooren, vroeg zich niet zoozeer af, of de goden over de inhoud tevreden zouden zijn, als wel, of de volzinnen volgens de eischen, die de rhetorica stelde, opgebouwd waren.

Groote bewondering heeft het gevoeld voor het prachtige slot van de ter eere van Zeus voorgedragen hymne, dat met de woorden: „Zeus is de vader van alles, van hemel en aarde, goden en menschen” ²⁾ begint, maar toen Aristides in zijn lofrede op Poseidon sprak: „Nu ik het over Leto heb, schiet me opeens te binnen, in hoeveel liefdesavonturen Poseidon zijn broeder van dienst geweest is: dat met Io, de dochter van Inachus, de schoone Europa, en — naar ik meen — met nog enkele” ³⁾, hebben zijn toehoorders ongetwijfeld met groote ingenomenheid naar den spreker geluisterd, en zich, evenmin als Aristides, afgevraagd, of Zeus en Hera deze passage wel met onverdeeld genoeg aan zouden hooren.

VIII. DE FIGUUR VAN ARISTIDES

I. ARISTIDES ALS RHETOR

Aristides was, naar hij zelf getuigde, met hart en ziel redenaar: „Ik alleen van alle Grieken, die ik ken, heb me niet om rijkdom, roem, eer, een huwelijk, macht, of eenig ander bij-oogmerk op de rhetoriek toegelegd, maar, daar ik uitsluitend dáárvor liefde

¹⁾ Daar hij in de oratie εὐς Δία zijn uiterste best doet, Zeus als een almachtig, weldoend schepper en vader van het heelal voor te stellen, worden in deze hymne de meeste voorbeelden van het verwerpen van mythen op grond van het feit, dat ze de waardigheid van de te bezingen godheid te kort doen, aange troffen (Vgl. § 8, 15, 22; bovendien nog in XL § 7, XLV § 29, XLVI § 33, vgl. § 41 K).

Enkele malen gebruikt Aristides het woord μῦθος in de zin van „verdichtsel” (XXII § 4, XXVI § 70, XLVIII § 42 K, XIII blz. 163 D; vgl. XX § 6, XXXI § 9 K).

²⁾ XLIII § 29 sq K.   ³⁾ XLVI § 15 K.

koesterde, verwierf ik me daardoor ook de mij toekomende eer" ¹⁾. „Voor sommigen toch is het een bron van genot, om met hun geliefden om te gaan, voor anderen, om hun geheele leven in een badhuis door te brengen, voor een derde groep, om zooveel mogelijk te drinken, en een vierde groep heeft groote belangstelling voor paarden en honden; en, bij Zeus, zij, die hun geest op beuzelingen richten, en voor dergelijke dingen belangstelling hebben, staan ver van de rhetoriek af. In mijn oog echter omvat de rhetoriek alles, en heeft alle macht. Redevoeringen zijn voor mij immers kinderen en ouders, werk en ontspanning. Dáárvor roep ik Aphrodite aan, deze geven mij ontspanning en nemen mijn geest in beslag, schenken mij vreugde, en hebben mijn liefde" ²⁾.

Hij beschouwt de rhetorica als de moeilijkste ³⁾, oudste, en eerwaardigste kunst ⁴⁾, de edelste uiting van de menschelijke geest: zijn oraties *Περὶ ῥητορικῆς, Ὑπὲρ τῶν τεττάρων* en *Πρὸς Καπίωνα* ⁵⁾ staan vol met uitlatingen in deze geest, en ook in zijn andere redevoeringen komt hij telkens op deze gedachte terug.

Volgens Aristides kwam de rhetorica op aarde om voor het recht te waken ⁶⁾, en de menschen te redden ⁷⁾ en te onderwijzen ⁸⁾, en zonder de rhetorica zou de samenleving niet mogelijk zijn ⁹⁾. Slechts de edelste menschen hebben tot taak, hieraan hun leven te wijden ¹⁰⁾, en een, in de volle zin des woords „goede" redenaar wordt dan ook zelden aangetroffen ¹¹⁾; wanneer iemand echter op dit terrein uitblinkt, is hij de onbestreden heerscher over alle menschen ¹²⁾, en verdient ieders lof, vriendschap, en eerbied ¹³⁾.

Voor het volmaken van een redevoering mag geen moeite te groot zijn, en het improviseeren van redevoeringen is alleen al

¹⁾ XXXIII § 19 K. Vgl. XLV blz. 146 D.   ²⁾ XXXIII § 20 K.

³⁾ Hij betoogt b.v., dat het geven van een goede beschrijving van de slag bij Marathon geen geringere inspanning vraagt, dan het leveren van deze slag destijds geëischt had (XIII, blz. 139 D). Het ligt dan ook geheel in zijn lijn, om Demosthenes als een oneindig veel grootere figuur dan Plato te beschouwen (LI § 63 K).

⁴⁾ XLV § 1—14, XLVII § 19 K, XLV blz. 98, 130, XLVI blz. 175, 405 D.

⁵⁾ XLV, XLVI, XLVII D.   ⁶⁾ XLV, blz. 64, 72, 80, 83, 84 D.

⁷⁾ XLV, blz. 56, 64, 80, 143 D.   ⁸⁾ XXVIII § 122, 126 K, XLV blz. 58, 59 D.

⁹⁾ XLV blz. 124, 129 D.   ¹⁰⁾ XXVII § 4 K, XLV blz. 135, 136 D.

¹¹⁾ XLV blz. 144 D.   ¹²⁾ XLV blz. 137 D.

¹³⁾ XXVIII § 10 K, XLV blz. 59, 60 D.

om die reden in strijd met de eischen, die de rhetorica stelt ¹⁾).

Aristides is van oordeel, dat, evengoed als in de poëzie, óók in de rhetorica het hoogste slechts door goddelijke inspiratie bereikt kan worden ²⁾).

Daar de goden hem er toe aansporen, legt hij zich nu en dan ook op de poëzie toe, en bereikt ook hierin goede resultaten, naar hij zich verbeeldt ³⁾, maar dat neemt niet weg, dat de dichtkunst in zijn oogen in geen enkel opzicht met de rhetorica kan wedijveren ⁴⁾).

Reeds in zijn jeugd hadden zijn leermeesters voorspeld, dat hij in de rhetoriek „de eerste zou zijn” ⁵⁾, hetgeen voor hem de directe aanleiding werd, zich hierop toe te leggen ⁶⁾.

Het resultaat was, volgens Aristides, verblijdend: „Voor wien heeft men ooit meer geapplaudisseerd dan voor mij? Of wie heeft op beide categorieën menschen, ik bedoel de intellectueelen en hen, die we „de groote massa” noemen (τῶν δεξιῶν καὶ τῶν οὐς <τοὺς> πολλοὺς ὀνομάζομεν), grooter indruk gemaakt?” ⁷⁾ Als illustratie van het ongehoorde succes, dat zijn voordrachten hadden, vertelt Aristides hoe „een Egyptisch mannetje” eens een oratie wenschte voor te dragen, en Asclepius hem omstreeks dezelfde tijd beval, zich eveneens in het publiek te laten hooren. „En toch, hoewel ik zoo plotseling moest optreden, en de meesten het niet wisten, was het raadhuis zóó vol, dat men niets dan hoofden zag, en men er nergens de hand door had kunnen steken. En het applaus, en de welwillendheid, of liever — om de waarheid te zeggen — het enthousiasme van allen was zóó groot, dat men niemand kon zien zitten, nòch tijdens de inleiding, nòch toen ik de eigenlijke oratie stond te houden, maar van mijn eerste woorden af stond men vol angst, vreugde, en verbijstering overeind, stemde met mijn woorden in, en schreeuwde zóó luid, als nog nooit

¹⁾ Zijn bezwaren tegen de improviseerende redenaars zet hij uiteen in de oratie κατὰ τῶν ἐξορχουμένων (XXXIV K, Vgl. L § 95, LI § 38 K). Philostratus, Vit. Soph., Dind. III blz. 738 vertelt van Aristides, dat hij zich met de woorden: „ἡμεῖς τῶν ἐμούντων οὐκ ἐσμὲν, ἀλλὰ τῶν ἀκριβούντων” karakteriseerde (vgl. Prolegomena, Dindorf, III, blz. 760), maar vertelt er bij, dat hij zóó jaloersch was op hen, die het in de improvisatie ver gebracht hadden, dat hij zich heimelijk, in een afgesloten kamer, op deze kunst toelegde.

²⁾ XXI § 5, XXVIII § 122, XXXVII § 21, XLIII § 6 K, XLV blz. 14, 20, 24 D.

³⁾ XLVII § 73, L § 25, 31, 39, 41 K.   ⁴⁾ XLII § 2, XLV § 1 sq. K.

⁵⁾ XXXIII § 17 K.   ⁶⁾ XXXIII § 18 K.   ⁷⁾ XXXIV § 42 K.

tevorens geschied was, en ieder rekende het zich tot een voorrecht, als hij iets tot dit groote eerbetoon voor mij kon bijdragen. Toen ik uit het raadhuys vertrokken was, en me baadde, vertelde iemand me, dat het bewuste mannetje, hoewel hij zijn voordracht drie dagen tevorens op deze dag had vastgesteld, en hieraan bekendheid had gegeven, in totaal 17 menschen in het Odeum onder zijn gehoor had gehad" ¹⁾).

Aristides wordt niet moede, te vertellen, hoe menschen, die van Ephese naar Pergamum trokken, om daar een feest bij te wonen, weer terugkeerden, toen ze bemerkten, dat hij daar een voordracht zou houden ²⁾, de keizerlijke familie zijn redevoeringen bewonderde ³⁾, de stadhouder hem als grootsten redenaar onder de Grieken erkende ⁴⁾, zijn vrienden hem hooger dan Demosthenes schatten ⁵⁾, de voornaamste jongelingen hem bij een bezoek aan Smyrna eershalve tegemoet reisden ⁶⁾, de, in zijn oogen onwaardige, redenaars doodsbenauwd waren voor zijn felle critiek ⁷⁾, en ook het groote publiek met nooit verminderende bewondering naar zijn voordrachten luisterde ⁸⁾.

Hij is tot in het diepst van zijn ziel overtuigd, dat hij deze eerbewijzen ook verdiende, en getuigt van zichzelf, dat hij „de eerste onder de Grieken" ⁹⁾, en zijn roem als redenaar boven alle critiek verheven was ¹⁰⁾; zonder eenige aarzeling rekende hij zich dan ook onder de groote figuren van zijn tijd ¹¹⁾.

Wanneer we op het getuigenis van Aristides zelf afgaan, moeten

¹⁾ LI § 30 sq. K.   ²⁾ XLVIII § 81 K.   ³⁾ XLII § 14 K.

⁴⁾ L § 78, 87 K.   ⁵⁾ L § 20 K. Vgl. L § 19, 27 K.   ⁶⁾ LI § 29 K.

⁷⁾ L § 95, LI § 38 sq. K.

⁸⁾ XLII § 13, XLVIII § 82, L § 67, LI § 16, 29, 33K. Uit de oratie προς τους ατιωμένους ότι μη μελετώη (XXXIII K.), waarin Aristides steen en been klaagt over de bewoners van Smyrna, die tamelijk hardnekkig weigerden naar zijn voordrachten te komen luisteren (vgl. § 7, 24, 32), en uit de woorden van Philostratus: „οὐτε ἐκράτει χολῆς ἐπὶ τοὺς μὴ ξὺν ἐπαίνῳ ἀκρωμένους" (Dindorf III, blz. 759) blijkt echter, dat die belangstelling en bewondering niet altijd even overweldigend waren.

Het feit, dat Aristides telkens door ziekte verhinderd was, redevoeringen te schrijven en op te treden, zal de verbreiding van zijn roem ook geen goed gedaan hebben. Vgl. XXXIII § 18, LI § 56 K.

⁹⁾ XXXIII § 32 K.

¹⁰⁾ XXXIII § 22 K. Vgl. XXXIV § 3, Philostr. Vit. Soph Dind. III blz. 760.

¹¹⁾ LI § 62 K.

we aannemen, dat hij in zijn tijd als redenaar vrij hoog geschat werd, hoewel misschien minder hoog, dan hij wel wenschte ¹⁾.

Uit de tweede eeuw bezitten we een tweetal uitspraken, nl. van Phrynichus en Hermogenes, die dit vermoeden bevestigen; de eerste heeft groote waardeering voor hem, de tweede is in zijn bewondering zeer matig ²⁾.

In de derde eeuw is de bewondering, die men voor hem koesterde, veel grooter geworden: Apsines beschouwt hem als klassiek, Longinus ziet in hem een tweeden Demosthenes, en ook Menander is met zijn litteraire werk zeer ingenomen; Philostratus geeft echter nergens blijk van een groote bewondering voor hem.

In de vierde eeuw is de roem van Aristides het grootst geweest, en deze door vele rhetoren, o.a. Libanius, als voorbeeld gekozen; in de vijfde eeuw heeft hij nog steeds talrijke bewonderaars, zooals o.a. Synesius en Eunapius, gehad.

Tot aan het einde van de Byzantijsche tijd heeft Aristides steeds in het middelpunt van de belangstelling der litteratoren gestaan ³⁾.

Ook in latere tijden is hij door velen hoog geschat: Canter bv. verklaart in de inleiding tot zijn editie: „Et certe, si quid iudicare possum, videor mihi in uno hoc oratore et subtilitatem Thucydidis, et suavitatem Herodoti, et vim denique καὶ δεινότητα Demosthenis, accuratissime expressas deprehendere.”

Reiske spreekt over de „Graecitas, praesertim Demosthenica, hoc est, exquisitior et attica, qua excellit Aristides”, en zegt van

¹⁾ Een indirect bewijs voor de betrekkelijk groote roem van Aristides is het feit, dat hij verwaardigd werd, de oraties *περὶ ὁμοιοῦς ταῖς πόλεσιν* (XXXIII K) en *Ῥοδίου περὶ ὁμοιοῦς* (XXXIV K) te houden; slechts de rhetoren van naam konden de rol van vredestichter vervullen. Vgl. Philostr. Vit.-Soph. I, 25, 1, Vita Apollon., IV, 8. Dio Chrys. XXXIV, 48, 54, XXXVIII, 37, 38.

²⁾ Als bewijs van zijn roem mag ook de omstandigheid gelden, dat te Smyrna (Philostr. Vit. Soph. Dind III, blz. 759) en in Egypte (C. I. G., 4679) een standbeeld voor Aristides opgericht is.

³⁾ Van de in de oudheid en Byzantijsche tijd over Aristides uitgesproken oordeelen zijn uitvoerige overzichten gegeven. vgl.

Dindorf III, blz. 772 sq.

P. W. II 886 sq.

Christ-Schmid, Geschichte der Gr. Litt, II, 2, blz. 548.

Boulangier, Aelius Aristide, blz. 450 sq.

hem: „Obscurus fit interpres interdum, dum brevis esse laborat. Quod aliter fieri non poterat. Scriptorum graecorum quotquot legi, neque tamen perpaucos legi, qui quidem libero dicendi genere usi sunt, post oratorem Thucydidem unus Aristides, mea sententia, est omnium intellectu difficillimus, cum propter incredibilem argumentationum et crebritatem et subtilitatem, tum propter graecitatis exquisitam elegantiam. Ita enim est Demosthenem Aristides ad verum et dexterrime imitatus, ut minutus Demosthenes appellari mereatur”¹⁾).

Dindorf echter verontschuldigt zich wegens het feit, dat hij zich niet veel moeite bij zijn uitgave van de werken van Aristides gegeven heeft, met de woorden: „Neque enim is scriptor est Aristides cui diutius quis immoretur”.

De geringe waardeering voor Aristides, die uit deze woorden blijkt, is na Dindorf algemeen geweest; Wilamowitz is vrijwel de eenige, die nu en dan ten zijnen gunste heeft geschreven, maar zijn pleidooien zijn niet bijzonder overtuigend; uitbundig is de daarin aan Aristides toegekende lof trouwens niet²⁾).

De opmerkelijke verandering in de waardeering van Aristides, die sinds Dindorf ingetreden is, is toe te schrijven aan het feit, dat de bewonderaars van Aristides alleen letten op zijn vrijwel volmaakt Attisch, en zijn vaardigheid, om de stijl van Demosthenes en Isocrates tot in finesses na te bootsen, en er zich onvol-

¹⁾ Dindorf, III, blz. 788.

²⁾ Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften, 1925, Der Rhetor Aristides: „Es ist mir nicht unwahrscheinlich, dass ihm seine Reden wirklich viel mehr Schweiss gekostet haben, als allen klassischen Dichtern ihre Poesie”. „Es ist aber ungerecht, wenn man meint, mit dem Urteil, es steht ja nichts darin, eine Rede des Aristides ablehnen zu dürfen, sei es selbst der Panathenaikos, den durchzulesen starke Überwindung kostet. Künstler will er sein, Künstler ist er, freilich nur ein Künstler der Form (blz. 341).

Wir mögen noch so sehr recht haben, von der Prosa neue Gedanken, Belehrung zu verlangen; von dieser Kunst verlangen wir damit etwas, was sie zwar manchmal auch geben will; die Reden gegen Platon und der Aigyptios erheben diesen Anspruch, und befriedigen am wenigsten. Aber das Wesentliche ist auch dort die Form. Diese Prosa wetteifert mit der Poesie, und da sollen wir uns nicht darüber täuschen, wie viel zumal in aller Lyrik aller Zeiten lediglich Formkunst gewesen ist und sein wird (blz. 342). So ist nicht alles eindrucklos was in den Büchern des Aristides steht (blz. 350, 351).

doende rekenschap van gegeven hebben, dat zijn oraties niet meer dan vruchten van een ijverige bestudeering van het Attisch zijn, slaafsche reproducties, die alle leven missen, zonder het geringste spoor van oorspronkelijkheid ¹⁾, zonder eenige genialiteit ²⁾. De hoogste lof, die hem geschonken kan worden, is, dat hij het Attisch zóó goed geleerd heeft, dat hij er redevoeringen in kon schrijven, en enkele Attische redenaars zóó goed kende, dat hij desgewenscht hun stijl en rythme kon nabootsen ³⁾.

Wat echter de inhoud betreft, zijn zijn redevoeringen verbijsterend onbeduidend: nergens komt een gedachte voor, die niet sinds eeuwen tot gemeenplaats geworden was ⁴⁾; zijn godenhymnen en lofredevoeringen op steden zijn onoprecht, zijn betoogen tegen de Aziatische rhetoriek niet veel meer dan insinuaties en scheldwoorden; zijn langdradige, tegen Plato gerichte, geschriften ter verdediging van de rhetorica vestigen nu en dan de indruk, in een vlaag van waanzin geschreven te zijn: van het begin tot het einde zijn ze onlogisch, onredelijk, oneerlijk, een toonbeeld van de aller-slechtste sophistiek.

Het is niet mogelijk, dit oordeel met bewijzen te staven, aangezien men, om het gebrek aan logica aan te toonen, citaten zou moeten geven, die tientallen bladzijden zouden bestaan. Met enkele voorbeelden kan echter van zijn kinderachtige sophisterij althans eenig idee gegeven worden:

¹⁾ Hij volgt Demosthenes zóó precies na, dat de textcritiek op de werken van Demosthenes een nuttig gebruik van zijn geschriften kan maken. Vgl. Coucoularis, *Ἀριστοειδής ὡς ἀπομιμήτης Δημοσθένους*, Diss. Erlangen, 1890. Slechts op één plaats erkent Aristides, dat de reproductie minder waarde heeft dan het origineel (XXVI § 88 K).

²⁾ Zijn critisch vermogen is zeer gering (vgl. XXXVI § 116, 122, 125 K).

³⁾ W. Schmidt spreekt van een „sprachlichstilistische Maskerade” (Philologische Wochenschrift, 1924, XLIV).

⁴⁾ Wanneer Aristides eens een enkele keer probeert, zelf iets te bedenken, is het resultaat niet altijd even overweldigend. In de Panathenaicus maakt hij de onnoozele opmerking, dat de Ioniërs, die uit Athene naar Klein-Azië geëmigreerd waren, de gezonde Attische lucht a.h.w. met zich meegenomen hadden (XIII, blz. 160 D); weinig indruk maakt zijn schildering van de slag bij Marathon: er stroomde zooveel bloed, dat de schepen er wel op konden wegvaren (XIII, blz. 203 D). Om de grootte van een te Cyzicus gebouwde tempel weer te geven, acht hij het noodig, te beweren, dat de bij de bouw gebruikte stenen „zoo groot als een geheele tempel zijn” (XXVII § 19 K).

Na een zeer omslachtig betoog komt Aristides tot de conclusie, dat men door de rhetoriek de macht verkrijgt, zich voor onrechtlijden te vrijwaren, en er door de filosofie toe gebracht wordt, zelf geen onrecht te plegen. Daarop betoogt hij, dat de rhetoriek „dus” hooger staat dan de filosofie: „De wetten immers, die verhinderen, dat er onrecht gepleegd wordt, verhinderen tegelijkertijd, dat men onrecht pleegt. Het is immers niet mogelijk, dat er onrechtplegers overblijven, wanneer degenen, t.o.z. van wie men dat onrecht zou willen bedrijven, ontbreken, daar er niemand is, op wien de aanval gericht zou kunnen worden. De rhetorica derhalve, die het ondergaan van onrecht verhindert, verhindert tegelijkertijd het plegen van onrecht, en wel door dezelfde macht, waarmee ook het lijden van onrecht verhinderd wordt” ¹⁾.

Vreemd is ook zijn waardeering van den rhetor, die voor de rechtbank zijn pleidooi staat te houden: „De rhetor is een braaf mensch, daar hij ook de anderen ²⁾ daartoe brengt” ³⁾.

Hoewel Aristides desgewenscht betoogt, dat de rhetorica door de goden slechts aan de edelste zielen geschonken wordt, beweert hij in dezelfde redevoering ook, dat de rhetorica voor ieder zijn nut heeft, zonder er zich iets van aan te trekken, dat hij er nu opeens iets geheel anders onder verstaat: „Wanneer de rhetorica zelfs voor een werktuigkundige nuttig is, en wel voor het geval, dat hij iets over zijn vak wil beweren, dan is de rhetorica toch noodwendig altijd van nut?” ⁴⁾ „Hoe zou men zonder de rhetorica met velen of weinigen kunnen spreken, of hoe met een broeder omgaan, hetzij een jongere of een oudere, of met ouders of vrienden, bekenden of onbekenden, vijanden of bondgenooten, rijken of armen, of welke tallooze andere indeelingen men ook maken wil?” ⁵⁾

Dat een rhetor alle onderwerpen, waarover hij spreekt, vol-

¹⁾ XLV blz. 183 D. Vgl. XLVII blz. 422 D.

²⁾ Bedoeld worden de „booswichten”, die door zijn redenaarstalent verslagen worden, zich de kans op nieuwe schurkenstreken telkens weer door hem ont-nomen zien, en nu tegen wil en dank deze plannen opgeven, tengevolge waarvan ze zich door Aristides het praedicaat „goed” toegekend zien (vgl. XLV blz. 83, 98 D).

³⁾ XLV blz. 84 D.

⁴⁾ XLV blz. 124 D.

⁵⁾ XLV blz. 129 D.

ledig beheerscht, een gedachte, die ook Ion, de rhapsode uit Ephese, koesterde¹⁾, spreekt voor Aristides vanzelf:

„Wie weet, wat men moet zeggen, weet ook, wat men moet doen. Niemand is er immers, die kan vertellen, wat men doen moet, die op het betreffende gebied onkundig is, noch ook is er iemand, die niet weet, wat er te doen is, en dit toch zou kunnen zeggen”²⁾.

Wanneer Aristides op zoek is naar uitspraken van anderen, die volgens zijn zienswijze met zijn eigen opvattingen omtrent de rhetorica overeenstemmen, meent hij in een passage uit de Ilias³⁾ een mooi voorbeeld gevonden te hebben: „Had ik”, zoo sprak Agamemnon „maar tien zulke raadgevers onder de Grieken (scil: als Nestor), dan zou de stad van Priamus weldra door ons ingenomen en verwoest worden”, en stelt <met deze uitspraak> de rhetorica zooveel hooger dan de strategie, als tien mannen minder in aantal zijn dan tienduizend, en terecht”⁴⁾.

Het is Aristides' recht, om weinig bewondering te koesteren voor de ideale staat, die Plato schildert, maar zijn opmerking, dat de Atheensche vrouwen, die de vrouw en kinderen van Lycidas, den man, die in de Atheensche Raad voorgesteld had, het vredesaanbod van Mardonius aan te nemen, en aan de volksvergadering voor te leggen, steenigden⁵⁾, evenveel lof verdienden, als de vrouwen in Plato's model-stad, is onwijs⁶⁾.

In de lofredre op Rome heeft Aristides een vergelijking gemaakt tusschen de vroegere machtige rijken en het Romeinsche Imperium, waarbij de vergelijking natuurlijk ten gunste van het laatste uitvalt. Tot troost voor de Grieken voegt Aristides er echter aan toe: „Maar dit zeg ik niet als beschuldiging tegen de Grieken, maar om aan te toonen, dat vóór U de kunst van het regeeren nog niet bestond: wanneer deze immers bestaan had, zouden de Grieken in het bezit daarvan geweest zijn”⁷⁾.

Het zou gemakkelijk vallen, de gegeven voorbeelden met vele te vermeerderen, niet alleen uit de verweerschriften tegen Plato, maar ook uit de andere redevoeringen, maar niettemin zou het de

¹⁾ Plato, Ion, blz. 530 sq.

²⁾ XLV blz. 129, 130 D.

³⁾ II, 371 sq.

⁴⁾ XLV blz. 141 D.

⁵⁾ Herodotus, IX, 5.

⁶⁾ XLV blz. 287 D.

⁷⁾ XXVI § 51 K.

moeite niet loonen, daar de erin verkondigde ongerijmdheden van ongeveer hetzelfde gehalte zijn, als in de citaten tot uitdrukking gekomen is ¹⁾).

II. DE ZIEKTE VAN ARISTIDES

Wanneer we Aristides van medisch standpunt bezien, dringt zich de vraag aan ons op: „Is Aristides normaal?” Het antwoord hierop moet ontkennend luiden ²⁾: Aristides vertoont een beeld, dat afwijkt van het normale, zoowel lichamelijk als geestelijk: Aristides is ziek ³⁾).

Het is misschien niet overbodig, om, vóórdat we overgaan tot een poging, de aard van deze ziekte te bepalen, op te merken, dat het voor het stellen van een diagnose noodzakelijk is, dat de patient onderzocht wordt, en er niet alleen afgegaan wordt op de mededeelingen van den patient zelf. In het onderhavige geval is dit objectief onderzoek uit den aard der zaak niet mogelijk. De belangrijkste vraag, die zich voordoet, nl. welke lichamelijke verschijnselen van organische aard zijn, is niet na te gaan. Men zie dan ook in het onderstaande slechts een poging, zich uit de veelheid der verschijnselen een beeld te vormen.

De tallooze ziekten en kwalen, waarmee Aristides telkens en

¹⁾ H. Baumgart (Aelius Aristides, 1874, blz. 135) ziet in de sophistiek en rhetoriek van deze tijd de „Symptome des völligen Sinkens der antiken Geisteskultur”.

²⁾ Nogmaals wil ik er op wijzen, dat het onderzoek naar de aard van de ziekte, waaraan Aristides leed, me slechts door de welwillende voorlichting en medewerking van Dr. Bierhorst mogelijk gemaakt is.

³⁾ Aan de ziekte van Aristides is niet veel aandacht besteed: in de aan Sopenater toegeschreven Prolegomena wordt van hem opgemerkt: „ἐπιληπτικὸν γὰρ αὐτὸν λέγουσι γεγονέναι” (Dind, III, blz. 738). Philostratus merkt als een der symptomen op „ὅτι τὰ νεῦρα αὐτῷ ἐπεφρίκει” (Dind. III, blz. 758). In de vorige eeuw werd zijn ziekte of als fictie beschouwd, of aan een of andere magnetisme toegeschreven (vgl. Welcker, Kleine Schriften, III, 114 sq.). Georg Misch (Geschichte der Autobiographie, I, 302) spreekt van „nervöse Beschwerden”. Herzog (Die Wunderheilungen von Epidauros, Philologus, XXII, 3) beschouwt hem als een neurasthenicus, wiens droomen aan autosuggestie toe te schrijven zijn. Waddell's diagnose is: „a palsy of the muscles was a protracted one” (University of Egypt, Bulletin of the faculty of arts, 1934, II, 2).

telkens te kampen heeft, zijn zeer verschillend: hoewel hij er, naar hij zelf zegt ¹⁾, slechts weinige van noemt, zijn deze al indrukwekkend genoeg: Hij heeft dikwijls koorts ²⁾, hier en daar pijn ³⁾, transpireert in te sterke of te geringe mate ⁴⁾, lijdt aan slapeloosheid ⁵⁾, catarrh ⁶⁾, hartkloppingen ⁷⁾, heeft telkens aanvallen van benauwdheid ⁸⁾, hoest ⁹⁾, koude rillingen ¹⁰⁾, valt zoo noodig in zwijm ¹¹⁾, en krijgt allerlei gezwellen, abcessen en huid-aandoeningen ¹²⁾.

Bijna alle lichaamsdeelen en organen zijn achtereenvolgens of gelijktijdig aangetast: het hoofd¹³⁾, speciaal de ooren¹⁴⁾ en tanden¹⁵⁾, het gehemelte ¹⁶⁾, de maag¹⁷⁾, de ingewanden ¹⁸⁾, de aderen ¹⁹⁾, het onder- ²⁰⁾ en bovenlichaam ²¹⁾.

Opmerkelijk zijn ook de tallooze krampen en contracturen ²²⁾, waarvan hij melding maakt. Eénmaal geeft hij er een zeer aanschouwelijke beschrijving van: „Bij de koorts kwam nog een kramp, waarvan ik de hevigheid niet onder woorden kan brengen, en zooals men zich ook niet kan voorstellen; mijn lichaam werd op alle mogelijke manieren verwrongen, en mijn knieën werden opgetrokken naar mijn hoofd, en sloegen er met zóó groote kracht tegen aan, dat het gevaar bestond, dat ze zouden breken²³⁾, en het was me niet mogelijk, de macht over de bewegingen van mijn handen te behouden, maar ze vielen op mijn hals en gelaat. Als reactie daarop werd mijn borst naar voren gedrukt, en mijn rug

¹⁾ XLVII § 69, XLVIII § 6, 46, 62, 63, 68 sq., XLIX § 1 K.

²⁾ XLVII § 62, XLVIII § 46, 62, 63, XLIX § 1, 16, 30 K.

³⁾ XLVII § 62, XLVIII § 57, 62, XLIX § 16 K.

⁴⁾ XLVII § 5, XLIX § 19, LI § 1, 9, K. ⁴⁾ XLVII § 5 K.

⁵⁾ XLVIII § 46, XLIX § 30, L § 8 K. ⁷⁾ XLVIII § 56 K.

⁸⁾ XLVII § 69, XLVIII § 6, 56, 57, 62, 63, XLIX § 1, 16, L § 17, 22, 38, 106 K.

⁹⁾ XLIX § 11 K. ¹⁰⁾ XLVIII § 6, 62 K. ¹¹⁾ XLIX § 19 K.

¹²⁾ XLVII § 8, 61 sq., XLVIII § 56, XLIX § 30 K.

¹³⁾ XLVII § 64, 69, XLVIII § 56, 57, XLIX § 16 K.

¹⁴⁾ XLVIII § 57, 68 K. ¹⁵⁾ XLVIII § 57, 62, L § 30 K.

¹⁶⁾ XLVII § 69, XLVIII § 46, 69, XLIX § 30 K.

¹⁷⁾ XLVII § 5, 61, 69, XLVIII § 46, XLIX § 25, LI § 1 K.

¹⁸⁾ XLVIII § 56, 62, 63 K. ¹⁹⁾ XLVIII § 57, XLIX § 30, L § 8 K.

²⁰⁾ XLVII § 8, XLIX § 25 K. ²¹⁾ XLVII § 64 K.

²²⁾ XLIX § 11, 16, 17, 21, L § 30 K.

²³⁾ De beteekenis van deze passage is me niet geheel duidelijk: „τὰ μὲν γόνατα ἄνω πρὸς τὴν κεφαλὴν ἐφέρετο καὶ προσερέγγυτο”.

naar achteren getrokken, als een zeil, dat door de wind bol staat" ¹⁾).

Moeten we nu in Aristides een man met talloze lichamelijke afwijkingen zien, of kunnen we deze voor een gedeelte toeschrijven aan een geestesstoornis? In de geneeskunde wordt steeds getracht, één oorzaak voor de verschillende klachten te vinden. Doen we dat ook hier, dan treffen wij tal van symptomen aan, die ons doen denken aan een hysterisch-neurotische reactievorm ²⁾).

Wanneer we eerst op de lichamelijke symptomen van de hysterie letten, zien we, dat hierbij stoornissen in de verschillende gevoelsqualiteiten ³⁾ te constateeren zijn; daarnaast kunnen er stoornissen in de willekeurige bewegingen optreden: verlammingen ⁴⁾, trillingen ⁵⁾, contracturen ⁶⁾, ook in de functie der lichaams-

¹⁾ XLIX § 17. De hier beschreven ziekte duidt Aristides (§ 21) met het woord *δπισθότονον* aan.

²⁾ „Een der meest kenmerkende bijzonderheden der hysterische reactie-vormen is zeker wel gelegen in de omstandigheid, dat hierbij door geestelijke invloeden lichamelijke functiestoornissen ontstaan, en zelfs op de voorgrond treden" (E. A. D. E. Carp, *De Neurosen*, 1932, blz. 223 vgl. blz. 253). Het is mij niet gelukt, een scherp geformuleerde definitie van de hysterie te vinden (vgl. A. Strümpell, *Lehrbuch der speziellen Pathologie und Therapie der inneren Krankheiten*, 1922, II, blz. 848: „Eine kurze, zutreffende Definition der Hysterie zu geben, ist nicht leicht“.

Guttman's *Medizinische Terminologie*: „eine allgemein anerkannte Definition gibt es nicht"). De meening, dat hysterie niet bij geestelijk hoogstaande menschen kan voorkomen, is niet juist, evenmin als de opvatting, dat het een typisch vrouwelijke ziekte zou zijn (vgl. G. Jelgersma, *Leerboek der Psychiatrie*, 1926, II 303, 306, Carp, blz. 222).

³⁾ Vgl. Carp, blz. 241, 265, 270. Aristides geeft hiervan zeer duidelijke voorbeelden: Eens dook hij op bevel van Asclepius in een ijskoude rivier, en had een gevoel, alsof hij in een heerlijk verwarmd bad rondzwom (XLVIII § 21. K). Een andere maal draafde hij — eveneens op bevel van Asclepius — tijdens een felle vorst om de tempels, die in het domein van Asclepius stonden, hetgeen hem uitstekend bekwam, in tegenstelling tot een van zijn vrienden, die hetzelfde trachtte te doen, en bijna doodvroor (XLVIII § 76 K). Met trots verhaalt hij ook nog, dat hij in deze buitengewoon koude winter maar één linnen mantel mocht dragen, en niettemin minder last van de kou had, dan alle anderen (XLVIII § 78 sq. K). ⁴⁾ Jelgersma II, blz. 211.

⁵⁾ Carp, blz. 281.

Jelgersma, II, blz. 235 sq.

Strümpell, II, blz. 860 sq.

⁶⁾ Carp, blz. 267, 286.

Jelgersma, blz. 201.

organen kunnen afwijkingen optreden, o.m. in het bloedvaatstelsel, bij de ademhaling ¹⁾, en de spijsvertering.

Tengevolge van voedingsstoornissen kunnen zich zwellingen van de huid en verschillende andere huidaandoeningen voordoen ²⁾.

Het aantal symptomen, dat minder duidelijk zijn hysterische oorsprong verraadt, is legio: onregelmatigheden in het transpireren ³⁾, het optreden van pijn ⁴⁾, hartkloppingen ⁵⁾, duizeligheid, bewusteloosheid ⁶⁾, koorts ⁷⁾, catarrh ⁸⁾, en hoest ⁹⁾.

Wanneer we dit ziektebeeld van de hysterie met de door Aristides opgesomde verschijnselen vergelijken, zien we een zeer groote overeenkomst¹⁰⁾. Men verlieze echter niet uit het oog, dat er bijna geen enkel symptoom is, dat karakteristiek is voor hysterie. Het complex van symptomen, het symptomenbeeld, is het, dat de diagnose doet stellen.

¹⁾ Carp, blz. 267.   ²⁾ Carp, blz. 266, 283.

³⁾ Carp, blz. 266.

Strümpell, II, blz. 862.

⁴⁾ Carp, blz. 225, 244, 250, 272 sq.

Jelgersma, II, blz. 184 sq.

⁵⁾ Carp, blz. 248.

Strümpell, II, blz. 879.

⁶⁾ Carp, blz. 250, 260.

Jelgersma, II blz. 254 sq.

Strümpell, II, blz. 865.

⁷⁾ Jelgersma, II, blz. 238.

Strümpell, II blz. 862.

Carp, blz. 283.

⁸⁾ Strümpell, II blz. 863.

⁹⁾ Jelgersma, II blz. 227.

¹⁰⁾ Behalve door deze overeenkomst van symptomen wordt de juistheid van de diagnose aannemelijk gemaakt door het feit, dat Aristides telkens doodziek is, reeds na een of twee drankjes, baden, of wat dies meer zij, zoo goed als genezen is, en even snel weer door een geheel andere ziekte aan de rand van het graf wordt gebracht. Daar dit proces jaren duurt, is het m.i. uitgesloten, dat hier van organische ziekteverschijnselen sprake zou kunnen zijn (vgl. 'Ἱεροὶ λόγοι, passim (XLVII—LII K). Van sommige kwalen laat Aristides zelf duidelijk zien, dat ze van nerveuze aard zijn geweest: Hij verhaalt b.v. hoe hij driemaal achtereen van Asclepius het bevel kreeg, om, hoewel hij nauwelijks adem genoeg had, om in leven te blijven, een oratie te houden, dit bevel poogde uit te voeren, en tijdens de voordracht volkomen genas (L § 18, 22, 30 K); bovendien bleken zijn benauwdheden geheel en al te verdwijnen, wanneer een jongenskoor een van zijn liederen begon te zingen (L § 38 K).

Ook de wordingsgeschiedenis van de ziekte van Aristides wijst in deze richting: Tijdens een reis naar Rome heeft Aristides, die van zijn jeugd af aan ziekelijk geweest was ¹⁾, zoo groote ontberingen geleden, dat een vrij ernstige ziekte er het gevolg van was ²⁾, en dit is het begin geweest van de langdurige ziekte, die Aristides naar het Asclepieum gedreven heeft; toen er juist een groote verbetering begon in te treden ³⁾, werd hij aangetast door de toen heerschende pestepidemie ⁴⁾, waarna de eerste ziekte hem weer in onverminderde hevigheid aangreep. Dit verloop nu past geheel in het ziektebeeld van de hystericus ⁵⁾.

Na zijn geneezing blijkt Aristides zich nog steeds door zijn droomen en visioenen te hebben laten leiden ⁶⁾, maar overigens zijn er geen symptomen meer waar te nemen ⁷⁾.

Vergelijken we nu de geestelijke stoornissen, die de hystericus vertoont, en die van Aristides, dan treft ons een nog grootere overeenkomst van verschijnselen, dan men bij de lichamelijke constateeren kan: tot de geestelijke stoornissen nl. behooren o.m. de hallucinaties, gewoonlijk in de vorm van gezichtshallucinaties, en suggestibiliteit ⁸⁾.

Ook het karakter kan veranderingen ondergaan: hysterici heb-

¹⁾ Vgl. XXXVI, § 49 K.   ²⁾ XLVIII § 62 sq. K.   ³⁾ L § 8, LI § 48 K.

⁴⁾ XLVIII § 38 sq., L § 9 K.

⁵⁾ Vgl. Jelgersma, II, 303: „Men wordt met de aanleg tot hystericus geboren.” II, blz. 307: „Den erfelijken bodem gegeven, bestaan er talloze gelegenheids-oorzaken, die de ziekte te voorschijn kunnen roepen. Naast de gemoedsbewegingen zijn dit de organische oorzaken. De werking van de organische oorzaken is zóó op te vatten, dat zij het organisme verzwakken en daardoor den bestaanden aanleg gelegenheid geven ‚zich te uiten’. II, 309: „Uitputtingstoestanden, die wij zoo dikwijls na infectieziekten vinden, kunnen zonder twijfel zware hysterische toestanden te voorschijn roepen. Ook hier is de hoofdzaak, of er een hysterische aanleg aanwezig is.”

⁶⁾ XIX § 6, XX § 2, L § 9 K, XLV blz. 24 D.

⁷⁾ Jelgersma, II, 303: „Indien de uitwendige omstandigheden gunstig zijn, behoeft deze aanleg slechts weinig symptomen te geven”.

⁸⁾ Jelgersma II, blz. 259: „De suggestibiliteit kan men definiëeren als eene neiging, om een overtuiging te verkrijgen op eene bloote verzekering af, en niet op de gewone manier, door het zoeken naar logische gronden”. II blz. 260: „Bij den man is het eene auto-suggestibiliteit. De mannelijke hystericus zit voortdurend over zijne ziekte te broeden, en toont zich ook hierin een man, die veel meer dan eene vrouw, in zijn normale leven, over zijne gezondheid tobt. Vgl. II, blz. 259.

ben vaak een sterk gevoel van meerwaardigheid en grootheidswaan¹⁾, en de neiging in een schijnleven vergoeding te zoeken voor alle ontuchtingen en teleurstellingen, die het leven ook hun brengt²⁾.

Reeds bij oppervlakkige lectuur van de *Ἱεροὶ λόγοι* ziet men, hoe ook bij Aristides al deze verschijnselen zijn waar te nemen: onafgebroken krijgt hij droomen, ziet hij verschijningen van goden, en maakt hij allerlei merkwaardige wonderen mee³⁾; hoe levendig hij zich voor het verloop van al zijn ziekten interesseert, blijkt

¹⁾ Carp, blz. 313: „Alle zoo uiteenlopende varianten van hysterische karaktertypen komen althans hierin overeen, dat zij een ziekelijk verhoogde behoefte hebben aan erkenning en waardeering: eigenschappen, welke overigens allen menschen min of meer eigen zijn.”

H. J. Schim van der Loeff en J. A. J. Barnhoorn, *Zielszieken, zenuwzieken en hunne verpleging*, blz. 208: „De voornaamste kenmerken van het hysterisch karaktertype: een abnormale gevoeligheid voor de teleurstellingen van het leven, en een onbevredigd blijven van gekoesterde wenschen, daarnaast de neiging om op ziekelijke wijze te verwezenlijken, wat de werkelijkheid niet biedt, en de behoefte, om zich in het middelpunt van de aandacht te stellen en ten slotte de versterkte fantasie en de verhoogde suggestibiliteit.”

Oswald Bumke, *Lehrbuch der Geisteskrankheiten*, München, 1936, blz. 207. „Hysterische wollen: von den anderen Anerkennung oder wenigstens Beachtung erzwingen”.

²⁾ Waarschijnlijk is de genezing van Aristides vertraagd door het feit, dat hij minder waardeering genoot, dan hij wenschte; Carp spreekt van de „merkwaardige eigenschap bij lijders aan hysterische neurosen, welke als vlucht in de ziekte, behoefte tot ziek zijn, ontbrekende wil tot gezondheid, enz. sinds langen tijd bekend is” (blz. 251).

Bumke, blz. 206: „Sodann gibt es Menschen, die durch Ihre Hysterie einem äusserlich unbefriedigenden Leben innerlich zu entfliehen versuchen”. (vgl. blz. 173).

Schim van der Loeff-Barnhoorn, blz. 206: „Hij zoekt zijn wenschen en verlangen te verwezenlijken in een wereld van onwerkelijkheid”.

³⁾ Een mooi voorbeeld van zoo'n „wonder” is het verhaal van de heilige ganzen. Deze dieren n.l. liepen Aristides, toen hij de Isistempel te Smyrna verliet, voor de voeten. Deze gebeurtenis is al voldoende, om hem te suggereeren, dat Isis hem dit heilig escorte eershalve verleende. Het „bewijs” van de echtheid van dit wonder is snel geleverd: Aristides zegt op een gegeven moment tot het hem begeleidend gevogelte: „Hé daar, ge hebt Uw plicht naar behooren vervuld; ga maar weer heen!”, en ziet in het feit, dat de ganzen, die natuurlijk door zijn stem opgeschrikt zijn, er vandoor gingen, de bevestiging van zijn vermoeden. Soortgelijke wonderen beleeft hij wel meer: Vgl. XLVIII § 16, 44, XLIX § 38 sq., LI § 22 sq., 27 K.

al uit het feit, dat hij er niet minder dan 6 boeken aan wijdt ¹⁾.

Wat de „ziekelijk verhoogde behoefte aan erkenning en waardeering” betreft, die volgens Carp ²⁾ alle hysterische karaktertypen gemeen hebben, is Aristides de meest volmaakte hystericus, dien men zich voor kan stellen.

Zonder eenige aarzeling noemt hij zichzelf een orator van buitengewoon formaat ³⁾, de evenknie van Demosthenes ⁴⁾, en verhaalt breedvoerig, welke successen hij bij zijn rhetorische werkzaamheid oogstte ⁵⁾, hoe zijn vrienden en alle mogelijke andere menschen: dichters, redenaars, de stadhouder, en zelfs de keizer, hem bewonderden en hoogschatten ⁶⁾; hij hoopt op eeuwigdurende roem bij het nageslacht ⁷⁾.

Reeds in zijn jeugd was hij eerzuchtig: „Wanneer de onderwijzer mij in mijn jeugd iets vroeg, wat ik wist, en een ander eerder dan ik antwoord gaf, dan antwoordde ik niet meer, om de indruk te vermijden, dat ik een ander napraatte” ⁸⁾, en dat is er in zijn latere leven niet beter op geworden. Men zal zelden iemand aantreffen, die zóó met zichzelf ingenomen is, als Aristides; toen een van zijn toehoorders eens iets tot zijn nadeel had opgemerkt ⁹⁾,

¹⁾ Aristides beschouwt deze mémoires als niet veel meer dan een korte samenvatting: Vgl. XLVIII § 10, XLIX § 30 K. ²⁾ blz. 313.

³⁾ XXXIII § 32, XXXIV § 3, 43 K, XLV blz. 4 D. Zelfs in de redevoeringen ter nagedachtenis van Alexander, zijn leermeester (XXXII, K), en Eteoneus, zijn leerling (XXXI, K), ontziet hij zich niet, zichzelf te verheerlijken.

⁴⁾ XLV blz. 145 sq. D.

⁵⁾ XVIII § 8, XXXIV § 42 sq., L § 45, 47, 62, 67, 78, LI § 29 sq. K.

⁶⁾ XLII § 14, L § 20, 78, 83, 87 K. Dat de waarde van deze loftuitingen niet altijd hoog aangeslagen behoeft te worden, blijkt uit een merkwaardige uitlating van Aristides in een betoog, waarin de zegeningen van de eendracht breed uitgemeten worden: „Want het ligt in het wezen van de eendracht, dat men anderen prijst, en zichzelf hoort prijzen, in dat van de tweedracht echter, om kwaad van anderen te spreken, en zelf op een onbehoorlijke manier zwart gemaakt te worden. Hoe meer men derhalve geprezen wil worden, en genieten wil van de vooraanstaande positie, die men inneemt, des te meer moet men zelf beginnen, om billijk en mild te oordeelen” (XXIII § 29 K).

⁷⁾ XXXIV § 58, L § 45, 47, LI § 52 K, XLVI blz. 414 D. ⁸⁾ XXVIII § 133 K.

⁹⁾ De bewuste persoon had er n.l. zijn ontstemming over uitgesproken, dat Aristides in een hymne ter eere van een of andere godheid een groote lofrede op zichzelf had ingelascht. Aristides verdedigde zich daarop in de oratie περί τοῦ παραφθέγματος (XXVIII, K), waarin hij betoogt, dat het zichzelf-prijzen geoorloofd is, mits deze lof verdiend is (vgl. L § 67, LI § 35, 37 K).

hield hij een wijdloopige apologie, waarin hij zijn tegenstander o.m. toesnauwde: „Wanneer een van de goden U op uw gebed om kinderen zou antwoorden, dat ge er krijgen zoudt, die mij zouden evenaren in verstand en redenaarstalent, dan zoudt ge dat aanbod met beide handen aangrijpen!”¹⁾

Maar niet alleen op het gebied der rhetoriek, maar ook op alle mogelijke andere gebieden wil hij alles overtreffen: hij gaat om met de edelste filosofen²⁾, is bevriend met de knapste dokters³⁾, en ook al zijn andere vrienden behooren tot de voornaamste figuren in de Grieksche wereld⁴⁾; eens hebben de lictoren van den stadhouder hem eershalve begeleid⁵⁾; niemand heeft zóó veel aderlatingen ondergaan⁶⁾, zóóveel medicijnen geslikt⁷⁾, uithoudingsvermogen gehad⁸⁾, is van zóóveel kwalen genezen⁹⁾, en niemand was zóó'n toegewijd dienaar van Asclepius, als hij¹⁰⁾.

Nog was echter de eerezucht van Aristides niet bevredigd, en hij vond dus in zijn droomen en vizioenen, die aan zijn wildste begeerten tegemoet kwamen¹¹⁾, de noodige troost, daar hij deze als van goddelijke herkomst beschouwde, met onfeilbaar gezag bekleed.

Hij droomt o.m., dat iemand van hem opmerkte: „Deze is Plato en Thucydides tegelijk, en Plato en deze of gene, en zoo noemde hij er nog vele op, terwijl hij er steeds een aan Plato toevoegde, daar ik, naar hij overtuigd was, de krachten van deze allen bezat”¹²⁾.

In een ander vizioen zag hij een gedenkteeken, dat ter eere van Alexander den Grooten en hemzelf was opgericht, terwijl er

¹⁾ XXVIII § 155 K; Dezelfde lof zwaait hij ook den Atheenschen veldheer Cimon toe (XLVI blz. 202 D).

²⁾ XLVI blz. 413 D.   ³⁾ XXVIII § 132 K.   ⁴⁾ XLII § 14, XLVII § 64 K.

⁵⁾ L § 90 K.   ⁶⁾ XLVII § 59, XLVIII § 47 K.   ⁷⁾ XLVIII § 35 K.

⁸⁾ XLVII § 60 K.

⁹⁾ XLII § 6 sq K.. Hij noemt zich dan ook Θεόδωρος, zoogenaamd op bevel van de goden (L § 53, sq., 70), maar in werkelijkheid waarschijnlijk naar analogie van de vaak voorkomende naam Σαραπόδωρος; vgl. Höfler, Der Sarapishymnus des Ailios Aristeides, blz. 74.

¹⁰⁾ XXIII § 16, XLII § 8, XLVIII § 71, 74, 77, LII § 1 K.

¹¹⁾ Aristides heeft naast zijn prophetische droomen ook nog z.g. machtsdroomen (vgl. P. A. Dietz, Mensch en droom, blz. 43 sq.).

¹²⁾ LI § 59 K.

aan beiden geofferd werd, omdat zij, naar Aristides giste, beiden het hoogste bereikt hadden, Alexander in militair opzicht, en hij zelf in de rhetoriek ¹⁾).

Groote voldoening schonk het hem ook, toen hij droomde, hoe zijn liederen in Egypte op de scholen gezongen werden ²⁾, en zeer groote eerbewijzen werden hem in deze droomwereld wegens zijn rhetorische gaven toegekend ³⁾; zelfs droomde hij eens, dat hij Demosthenes was ⁴⁾. Onder deze bevredigingsdroomen treft men er zoo nu en dan een aan, die zelfs voor iemand als Aristides al heel kinderachtig is; in een van zijn droomen b.v. houdt hij zich in het keizerlijke paleis op, waar hij natuurlijk met ongeëvenaarde eerbewijzen wordt overladen: hij alleen wordt bij den keizer toegelaten, en mag met hem meewandelen; tijdens deze wandeling moet hij tusschen den keizer en den kroonprins in loopen. Bij het afscheidnemen dankte Aristides beleefd voor de hem bewezen eer, waarop zij antwoordden: „Wij zijn den goden dankbaar, dat we met een zóódanig man kennis gemaakt hebben” ⁵⁾.

Aristides is zeer godsdienstig ⁶⁾, en vooral voor de genezing-schenkende goden gevoelt hij groote genegenheid; hierin was hij geheel en al een kind van zijn tijd ⁷⁾; het bijzondere bij hem is echter, dat die godsdienst bijna geheel in dienst van zijn eerezucht staat; de goden immers, en speciaal Asclepius, doen wat ze kunnen, om aan hun diepe eerbied voor Aristides uitdrukking te geven: „En in de droom keek ik in dat voorportaal van de tempel eens om me heen, en zag een standbeeld van me. En nu eens was het me, of ik mijn eigen standbeeld zag, en dan weer scheen het me een groot en schoon beeld van Asclepius toe. En het droomgezicht scheen me zeer eervol toe” ⁸⁾.

Buitengewoon vleierend was ook het navolgende droomgezicht:

¹⁾ L § 49 K.   ²⁾ XLIX 4 K.

³⁾ XLVII § 37, 46, L § 47, 48, 62, 78, LI § 29, sq., 64 K.

⁴⁾ XLVII § 16 K.   ⁵⁾ XLVII § 46 K.   ⁶⁾ Vgl. XXIX § 4, XLII § 11 K.

⁷⁾ Vgl. o.a. Galenus, VI, 41 sq.

Weinreich, Typisches und Individuelles in der Religiosität des Aelius Aristides.

Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, XVII, 1914, blz. 597 sq.

Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen, II, 497.

Boulanger, Aelius Aristide, blz. 163 sq.

Höfler, Der Sarapishymnus des Aelius Aristides, 1935, blz. 32.

⁸⁾ XLVII § 17 K.

„Eerst zag ik het beeld (nl. van Asclepius), met drie hoofden, met een lichtglans omstraald, behalve de hoofden. Wij, zijn die-naars, stonden er bij, evenals wanneer de paeon gezongen wordt, en ik stond in een van de eerste gelederen. Inmiddels wenkte de godheid, thans weer in zijn oude gedaante, ons toe, weg te gaan. De anderen dan gingen allen weg, en ook ik wendde me om, met de bedoeling, weg te gaan, maar de godheid wenkte me met de hand, dat ik moest blijven. En ik, zeer verheugd over deze eer, daar er aan mij zoozeer boven de anderen de voorkeur gegeven werd, riep uit: „Gij alleen!”, en doelde daarmee op de godheid. Maar hij zei: „Dat zijt gij!” Dit woord, heer Asclepius, is me meer waard dan het geheele menschelijke leven, daarbij vergeleken schijnt me de geheele ziekte onbeteekenend, en ieder ander gunstbewijs van geringe waarde; dit heeft me kracht en lust tot het leven geschonken” ¹⁾).

Aristides is ook in zijn gebeden en bij het vervullen van andere godsdienstplichten altijd in de allereerste plaats op eigen eer bedacht: hij begint zijn rede ter eere van Zeus met een gebed om hulp bij deze onderneming „opdat ik me niet belachelijk maak, en mijn doel mis” ²⁾. Een wijgeschenk wordt door hem voorzien van het opschrift: „De bij de Grieken beroemde Aristides, de roemvolle woordkunstenaar, wiens werken onvergankelijk zijn, heeft dit gewijd” ³⁾; aanvankelijk had hij een ander opschrift willen aanbrengen, maar de godheid wilde het zoo, en dan is Aristides er de man niet naar, om ongehoorzaam te zijn.

Afgezien van deze abnormaal ontwikkelde eerzucht heeft Aristides geen enkele in het oog vallende karaktertrek.

III. MORAAL- EN MORALITEIT VAN ARISTIDES

Zoo nu en dan krijgt men de indruk, dat Aristides goedgehartig van aard geweest is, daar hij zich t.o.v. zijn slaven niet onverschillig betoont, maar al te hoog moeten we dit toch niet aanslaan: toen een van zijn trouwste slaven op zijn sterfbed lag, weigerde Aristides, zich naar hem te begeven, daar hij ontstemd was over het feit, dat deze slaaf zich niet voldoende gestoord had aan de

¹⁾ L § 50 sq. K.   ²⁾ XLIII § 1 K.

³⁾ L § 45 K. Vgl. XXXVII § 29 K.

voorschriften, die Aristides in de droom ontvangen had ¹⁾.

Aristides geeft nergens blijk, een moraal te bezitten, die boven de meest alledaagsche uitgaat ²⁾. De maatstaf, die hij zichzelf en zijn medemens op het gebied van de moraal aanlegt, is niet overmatig streng: „Want dàn wordt de slechtheid van een stad of individu openbaar, wanneer iemand alleen maar verkeerde eigenschappen bezit, of meer slechte dan goede bewijst te hebben” ³⁾.

IV. ARISTIDES ALS VERTEGENWOORDIGER VAN EEN BEVOORRECHTE BEVOLKINGSGROEP

Van zeer groot belang voor de opvattingen van Aristides was het feit, dat hij rijk ⁴⁾ geweest is, en altijd in de kringen der intellectueelen vertoefd heeft. Van hem geldt, in sterker mate dan van de gemiddelde mensch, dat zijn oordeel een standoordeel geweest is, hetgeen het duidelijkst blijkt uit zijn politieke overtuiging.

De hoogere standen, die door de Romeinsche Regeering bevoorreed werden, en tegen het lagere volk altijd in bescherming werden genomen, waren met het Romeinsche Imperium van die dagen uit den aard der zaak zeer ingenomen, en Aristides is tevreden met de tevreden.

¹⁾ XLVII § 75 K. Vgl. L § 20 K.

²⁾ Vgl. zijn vurig pleidooi voor het „burgerlijk fatsoen” in de oratie περί του μή δεῖν κομφοδεῖν (XXIX K). Een uitspraak als „Burgeroorlog is zooveel erger dan oorlog, als zichzelf kwaad doen erger is dan anderen kwaad te doen” (XXIV § 19 K) is ook niet in staat, van de ethiek van Aristides een hooge dunk te geven.

³⁾ XIII, blz. 287 D.

⁴⁾ Uit talrijke, zoowel directe als indirecte, gegevens is op te maken, dat Aristides een vermogend man geweest is: hij heeft naast andere beroemde rhetoren als Aristocles van Pergamum en Herodes Atticus (vgl. Philostr. Vit. Soph. Dind. III blz. 758 sq.) een der beroemdste grammatici, Alexander van Cotyaeum, den lateren leeraar van Marcus Aurelius (M. Aurel., I, 10) als leermeester gehad, kan zich de weelde veroorloven, reizen naar Egypte, Italië en Griekenland te maken, kan de kosten van een jarenlange kuur in Pergamum dragen, neemt geen lesgeld van zijn leerlingen aan (XLVI blz. 192 D, vgl. XXVIII § 127 K), bezit talrijke slaven en enkele landgoederen (XLIX § 42, L § 2, 105, LI § 17 K), wijdt een zilveren drievoet (L § 45 K), en brengt vele kostbare offers (XLII § 2, XLVIII § 27, XLIX § 39 K).

Hij, die altijd over het roemvolle verleden van Hellas spreekt, kan het zelfs over zich verkrijgen, te betoogen, dat Athene onder het bewind van het Romeinsche Rijk voor het Athene in zijn bloeitijd niet onderdeed ¹⁾). Hoe ver Aristides van de door hem zoo bewonderde Grieksche voorvaderen afstond, wordt fel belicht door een uitlating als deze, wanneer we daarmee het trotsche antwoord van de Spartaansche gezanten aan den Perzischen veldheer, die hun de raad gaf, zich aan Xerxes te onderwerpen, daar dit groote voordeelen voor hen zou opleveren, vergelijken: „de vrijheid kent ge niet, en weet niet, of ze zoet is, of niet. Wanneer ge haar immers zoudt kennen, dan zoudt ge ons aanraden, om niet alleen met speren, maar zelfs met bijlen voor haar te vechten” ²⁾).

Ongetwijfeld is de IIe Eeuw na Chr. een van de gelukkigste perioden in de wereldgeschiedenis geweest, maar in dit geluk deelden niet allen; de lagere klassen in deze maatschappij, het stadsproletariaat en de boeren, waren allesbehalve welvarend, en wanneer de talloze slaven tot de gehoorzalen, waar Aristides optrad, toegelaten waren, zouden ze zijn geestdriftige beschrijvingen met zeer gemengde gevoelens aangehoord hebben.

Elk jaar werden er duizenden in de arena's op de afschuwelijkste manier omgebracht, opdat aan de feesten, waarin deze eeuw zoo rijk was, de noodige luister bijgezet zou worden, maar Aristides had daar geen oog voor ³⁾, want hij moest redevoeringen vervaardigen; met groote zorg construeerde hij zijn Attische perioden, en schreef in zijn mooiste kunstproza een lofrede, die hij te Rome ter eere van deze stad wilde uitspreken: „Helios, die alles ziet, aanschouwt onder Uw bewind niets gewelddadigs, nòch onrechtvaardigs” ⁴⁾).

* * *

¹⁾ XIII blz. 298 D. Vgl. blz. 183.

²⁾ Herodotus, VII, 135. Vgl. Democritus: ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενίη τῆς παρὰ τοῖσι δυνάσταισι καλομένης εὐδαιμονίης τοσοῦτο ἐστὶ αἰρετωτέρη ὁκόσον ἐλευθερίῃ δουλείης (Diels, Vorsokratiker⁵, blz. 195, No. 251).

³⁾ Hoe weinig belangstelling Aristides voor zijn eigen tijd heeft, blijkt b.v. uit het feit, dat hij Galenus nergens noemt, noch een zoo bekende figuur als Alexander van Abonuteichos. Wanneer hij overwinnaars in Olympia wil noemen, kiest hij geen recente voorbeelden, maar noemt de beroemdheden uit de klassieke tijd. (XXXIV § 23 K).

⁴⁾ XXVI § 105 K.

V. SLOTWOORD

De uitvoerigheid van de karakteristiek, die ik van een zoo weinig beteekenende persoonlijkheid als Aristides heb trachten te geven, wordt slechts gewettigd door de overweging, dat er voor de IIe Eeuw na Chr. nauwelijks grooter testimonium paupertatis denkbaar is, dan het feit, dat Publius Aelius Aristides Theodorus als een der belangrijkste figuren van zijn tijd beschouwd kon worden.

l 3030.

STELLINGEN

I

Het verdient geen aanbeveling, om met W. E. J. Kuiper (ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ-ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ, Theophrastus — Zedeprenten, XVI, 8, blz. 57, Hermeneus-Serie, deel III, 1936) de woorden 'Αθηνᾶ κρείττων μετ „Athene is groot” weer te geven.

II

Men leze Oedip. Colon. 842: πόλις ἐναίρεται, πόλις ἐμάσθενεϊ.

III

Flavius Josephus, 'Ιουδαϊκὴ ἀρχαιολογία, XVI, 148. Het is onnoodig, met Richards en Shutt (The Classical Quarterly, XXXI, blz. 174, Jaargang 1937) na de woorden ταύτην στοαῖς <κοσμήσας> in te voegen.

IV

Men leze Tacitus, Annales II, 9: Tum permissus progressusque salutatur ab Arminio.

V

Liv. II, 45, 13. Ten onrechte meent J. v. Herten (Θρησκεία, Εὐλάβεια, 'Ικέτης, Utr. diss., 1934, stelling X) van de traditioneele lezing „Consulem Romanum miles” te moeten afwijken.

VI

De meening van Rudolf Herzog (Die Wunderheilungen von Epidauros, Philologus, Supplementband XXII, 3, blz. 142), dat, „ob-

wohl Asklepios als Heros der Sage sechs Tote erweckt hat", „weder unter den achtzig epidaurischen Wundern noch in der sonstigen antiken Litteratur eine Totenerweckung im Asklepioskult" te vinden zou zijn, is voor critiek vatbaar.

VII

De op een negatief bewijs berustende veronderstelling van Wächter (Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, R. G. V. V., IX, 1, blz. 73), dat het dooden in de oorlog niet verontreinigde, wordt door positieve aanwijzingen bevestigd.

VIII

Ten onrechte vertaalt H. Lechat (Epidaure, blz. 161, Parijs, 1895) het volgens Pausanias (III, 22, 9) aan Asclepius toegekende epitheton *φιλόλαος* met „ami du pauvre monde".

IX

Voor de meening van Wilamowitz (Der Rhetor Aristides, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1925, Phil.-Hist.-Kl., blz. 348), dat Aristides „die Verderblichkeit der Thermen eingesehen hat", zijn uit de geschriften van Aristides geen voldoende gronden aan te voeren.

X

De argumenten, waarmee Boulanger (Aelius Aristide, blz. 466, Parijs, 1923) tracht aan te toonen, dat de door Aristides beschreven constellatie der sterren bij zijn geboorte als betrouwbaar gegeven voor de vaststelling van diens geboortejaar moet beschouwd worden, zijn niet overtuigend.

XI

Het is wenschelijk, de Oude Geschiedenis in het programma van het gymasiaal eindexamen A, als onderdeel van afdeling IV (Geschiedenis), op te nemen.

